

MIRAS
میراث

МІРАС
124

ISSN 0869—3536

Мәүлид байраме моһабәт булсын!

مولد پیرامی مبارک بولسون!

БУ САНДА:

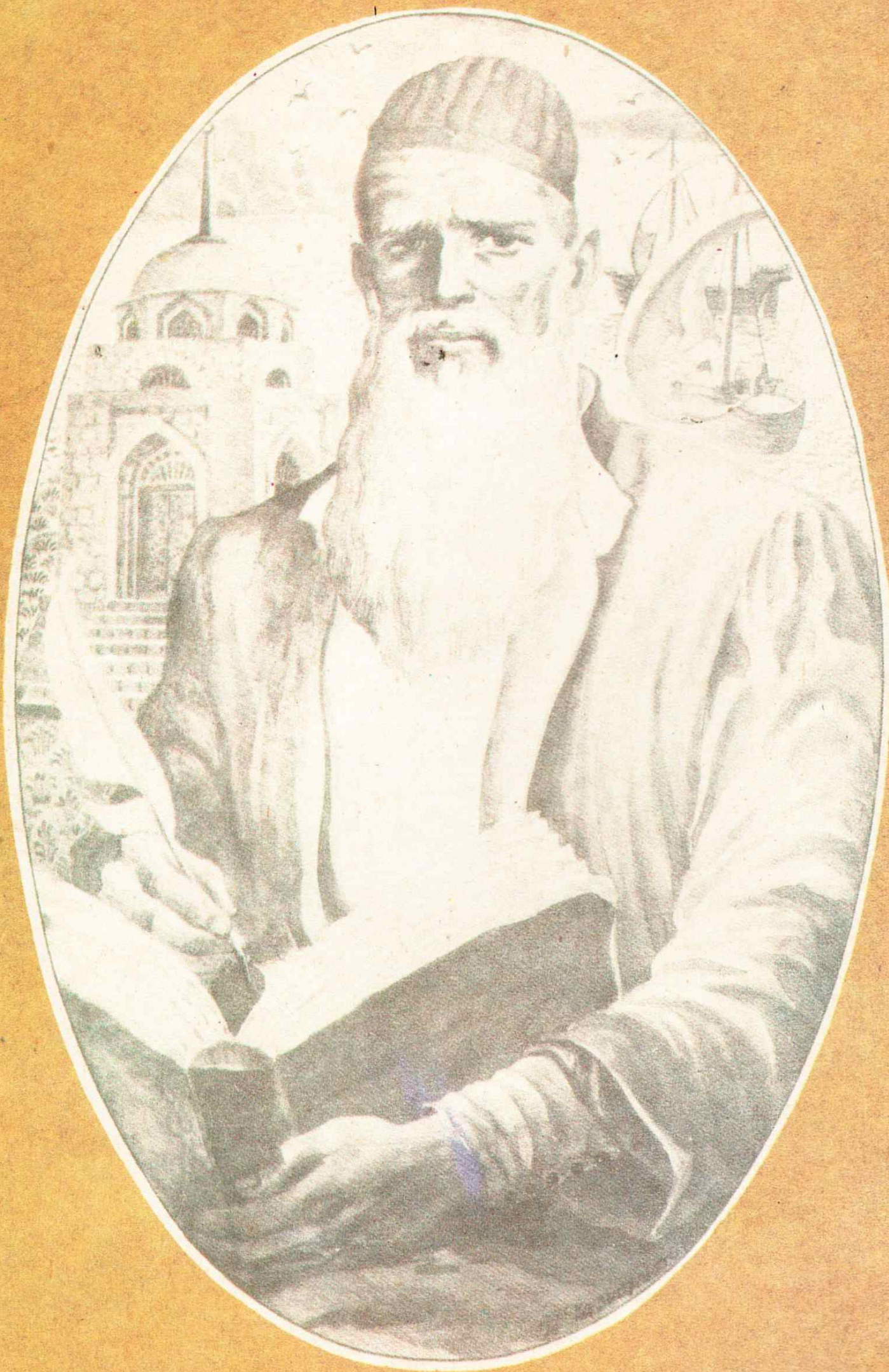
Мәжлиси. Сәй-
фелмәлек китабы.

Гаяз Исхакый.
Олуг Мөхәммәд.
Тарихи драма.

Татар халкынын
борынгы дөвалау
алымнары һ. б.

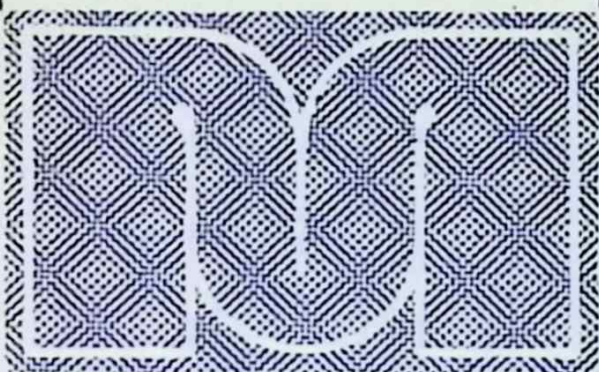
КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

КОЛ ГАЛИ

Айлык фәнни-популяр һәм
иҗтимагый-мәдәни журнал

Татар «Мирас» фонды органы

МИРАС 1/91

БУ САНДА:

Без тарихта эзлебез. Редакциядән . . . 4

ӘДӘБИ МИРАС

Мәҗлиси. Сәйфелмөлек китабы. XVI
гасыр татар әдәби ядкаре 6
Гаяз Исхакый. Олуг Мөхәммәд. Та-
рихи драма 27

ХАЛЫК ИЖАТЫ ЯДКАРЬЛӘРЕ

Төрөк сугышы бәете 52

ИСЛАМ ДИНЕ ТАРИХЫННАН

Ризәддин бине Фәхреддин. Ислам
дине — нинди дин? 60

ЧИТ ИЛЛӘРДӘГЕ МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ

Фәрит Иделле. Өзелгән үзәкләр, сар-
кылган йөрәкләр 67
Зыя Маски, Сәгыйдь Садретдин. Ав-
стралиядән хатлар 73

ФӘН ДӨНЬЯСЫНДА

Сәлам Алишев. Татар халкының өсчүе . 76

РУХИ МИРАС

Марсель Әхмәтҗанов. Тирсә ташы . 84

ХАЛЫК МЕДИЦИНАСЫ

Габделвахид Мөфти ибне Сәләйман.
Төрле авырулардан дөвалау чаралары . 87

ЧИТ ТЕЛЛӘРНЕ ӨЙРӘНӘБЕЗ

Төрөк теле дәресләре. Беренче дәрес . 93
Милләт дөньясында 100
Журналның инглиз һәм урыс тел-
ләрендәге кыскача эчтәлеге 102

Тышлыкның беренче битендә
рәссам **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсеме.
Тышлыкның дүртенче битендә рәссам
НӘҖИП НӘКЪКАШНЫҢ шамаиле.

Пронзодетвога бирелде 24.07.91. Басарга кул куел-
ды 17.09.91. Кәгазь форматы 70×108¹/₁₆. Офсет кә-
газе № 2. Офсет ысулы белән басылган. Басма таба-
гы 7,5. Учети.-изд. табак 9,5. Заказ 11-365. Тиражы
10 000 данә. Бәяссе 1 сум 20 тиен. Татарстан газета
һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан.
Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

Журналның башлангыч санын әзер-
ләүдә катнаштылар:

Жаваплы мөхәррир
Флүн Мусин

Жаваплы сәркәтін
Әхмәт Сәхапов

Әдәби мирас, әдәбият һәм сәнгать
бүлеге мөдире
Һәнүз Мәхмүтов

Тарихи, иҗтимагый-фәлсәфи, мәдә-
ни, рухи мирас бүлеге мөдире
Әнвәр Хәйри

Нәфасәт мөхәррире
Рушан Шәмсетдинов

Техник мөхәррир
Суфия Әхмәтжанова

Корректор
Флера Гыйниятуллина

Редакциянең фикере журналда ба-
сылган язмаларда чагылган фикер-
ләр белән һәрвакытта да туры кил-
мәскә мөмкин.

Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман
урамы, 19. «Мирас» журналы редак-
циясе.

Телефоннар: 32-21-86, 32-56-41.

Журнал татар телендә чыга. Куль-
язмалар кире кайтарылмый һәм ре-
цензияләми.

© «Мирас», 1991 ел.

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

Журналыбызның якындагы саннарында сез Гаяз Исхакыйның эмиграциядә чакта язган иң кызыклы әсәрләреннән берсе — «Өйгә таба» повесте белән танышырсыз.

ТАТАРСТАН ССР ПРЕЗИДЕНТЫ

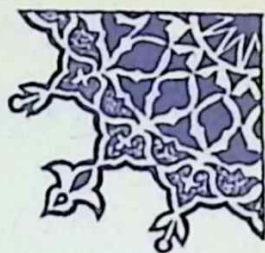
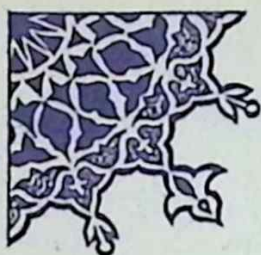
Минтимер Шәрип улы ШӘЙМИЕВ

1937 елда Татарстан ССРның Актаныш районы Әнәк авылында туган. Татар, югары белемле. 1959 елда Казан авыл хуҗалыгы институтын тәмамлаган, белгече буенча инженер-механик. СССР халык депутаты.

1954 — 1959 елларда Казан авыл хуҗалыгы институты студенты; 1959 — 1962 елларда Мөслим районы ремонт-техник станциясендә инженер, баш инженер булып эшли; 1962 — 1967 елларда Минзәлә «Сельхозтехника» район берләшмәсе управляющие; 1967 — 1969 елларда КПССның Татарстан өлкә комитетында инструктор, авыл хуҗалыгы бүлеге мөдире урынбасары; 1969 — 1983 елларда Татарстан ССРның су хуҗалыгы һәм мелиорация министры; 1983 елда Татарстан ССР Министрлар Советы Рәисенең беренче урынбасары; 1983 — 1985 елларда КПССның Татарстан өлкә комитеты секретаре; 1985 — 1989 елларда Татарстан ССР Министрлар Советы Рәисе; 1989 — 1990 елларда КПССның Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре; 1990 елда ул Татарстан ССР Югары Советы Рәисе итеп сайлана һәм бу хезмәтендә 1991 елның 12 июненә кадәр, Татарстан ССР Президенты булып сайланганчыга кадәр була.

БЕЗ ТАРИХТА ЭЗЛЕБЕЗ

Татар халкының 1100 елдан артык вакытны эченә алган гаять катлаулы һәм авыр рәсми тарихында аның мәдәнияте үзгә бер роль уйнаган. XVI гасырда Казан ханлыгы тулысынча юкка чыгарылганнан соң исә бөтен ижтимагый-сәяси хокуклардан мәхрүм ителгән халкыбызның бердәнбер яклаучысы, аның мәнфәгатьләрен кайгыртучы булып мәдәният кала. Бер яктан, күптөрле мәдәни ядкарьләрдә халыкның күпгасырлык уй-хыяллары, омтылышлары төрлечә сынланып бара. Ә аларның нигезендә еш кына хөррият һәм бәйсезлек идеясе ята иде. Икенче яктан, мәдәният колониаль хәлгә төшерелгән татар халкына яшәргә, үзенә милли йөзен һәм рухын саклап калырга көч биргән, аны азатлыкка ирешү өчен көрәшкә рухландырган.

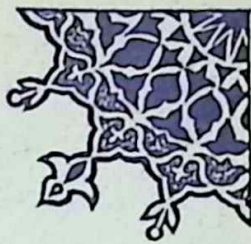
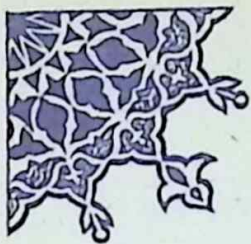
Гасырлар дәвамында менә шундый тарихи миссияне башкарып килгән мәдәни мирасыбызның әле замандашларга билгесез булган бик күп ядкарьләрен халыкка кире кайтару моннан берничә ел элек кабул ителгән республика комплекслы максатчан «Мирас» программасының мөһим бурычларыннан берсе иде. Шушы бурычны практик тормышка ашыру максатында был Татар «Мирас» фонды оештырылды. Һәм менә хәзер шушы оешманың органы булган «Мирас» журналы чыгарыла башлый.

Бу фактны безнең мәдәни тормышыбызда вакыйга булып дип исәпләргә мөмкин. Бердән, ниһаять, безнең әле киң жәмәгатьчелеккә аз билгеле булган тарихыбызның һәм мәдәни мирасыбызның үз матбугат органы барлыкка килә. Ягъни бу тарихның хәзерге укучыларга әле билгесез сәхифәләрен һәм мәдәни ядкарьләребезне даими рәвештә һәм максатчан төстә яктыртып бару мөмкинлеге туа. Икенчедән, яңа журнал ижтимагый-сәяси һәм мәдәни үткәнебезне фәнни өйрәнү һәм пропагандалау эшенә яңа рух өрер, аны тагын да активлаштырып дигән ышаныч бар. Моның өчен журнал тирәсенә әлегә мәсьәләләр белән шөгыльләнүче яки кызыксынучы белгечләрне һәм киң жәмәгатьчелекне туплау күздә тотыла. Өчөнчедән, журнал милләттәшләребезнең үз үткәнебез белән кызыксынуын тагын да көчәйтүгә булышыр дип уйлыйбыз. Шулай ук вакытта журнал халкыбыз тарихы белән мирасының зурлыгын һәм байлыгын да күрсәтә торган фактор ул. Ни өчен дисәң, һәр халыкта да мондый матбага чыгару өчен тиешле ижтимагый-мәдәни мирас булмаса мөмкин.

Яңа журнал алдында гаять мөһим һәм катлаулы бурычлар тора. Аның булачак эшчәнлегенә чикләрен хәзергә әле кырт кисеп кенә билгеләве дә кыен. Шулай да бу эшчәнлекнең төп баганалары яки юнәлешләре рәвешендә үткәндәге әдәби-сәнгати, ижтимагый-фәлсәфи, әхлакый һәм дини мирас, халык ижаты һәм медицинасы ядкарьләрен хәзерге укучыларга җиткерүне; халык тарихындагы «ак тапларны», өйрәнелмәгән мәсьәләләрне яктыртуны һ. б. санап китәргә мөмкин.

Гомумән алганда, ижтимагый-сәяси һәм мәдәни үткәнебезне активрак һәм дөресрәк яктырту белән журнал халкыбызның милли үзаңын һәм горурлыгын үстерүгә хезмәт итәчәк, ягъни заманның мөһим ижтимагый-әхлакый бурычларын тормышка ашырырга булышчак.

Шуның белән бергә, журналда басылган иң яхшы материалларны аңа кушымта рәвешендә рус телендә дә чыгару күздә тотыла. Бу эш тә җитди әһәмияткә ия булачак. Ачыграк әйтсәк, ул республикада милләтара мөнәсәбәтләрне яхшыртуга, камилләштерүгә хезмәт итәчәк. Эш шунда: хәзерге вакытта милләтара мөнәсәбәтләр начарлануы яки кискенләшүнең нигезендә, башка сәбәпләр белән беррәттән, еш кына халыкларның бер-берсен, тарихларын, рухи хәзинәләрен начар белүләре, алай гына түгел, кайчак хәтта болар хакында ялган мәгълүматларга ышанып яшәүләре ята. Мәгълүм ки, Россиядә татарлар турында гасырлар дәвамында аларны кайбер килмешәк халыклар белән бутап яла ягулы мәгълүматлар таратып киленде. Безнең халык ниндидер кыргый, баскынчы булган дип күрсәтелде. Һәм шул нигездә башка халыкларда татарларга карата тенденциоз караш тәрбияләнде. Кызганычка каршы, патша заманнарыннан килә торган мондый караш шаукумы белән әле безнең көннәрдә дә очрашырга туры килә. Бу хәл бигрәк тә, теләсә кайсы халык кебек, татарларның да милли хокуклары булуын танымаска яки санга сукмаска тырышуларда чагыла. Моңа кадәр теге яки бу сәбәпләр аркасында матбугатта басылып чыкмаган әдәби-мәдәни ядкарьләр, һичшиксез, татар халкының рухи хасиятен, хезмәт сөючәнлек, башка халыклар белән дуслыкка һәм туганлыкка, тыныч тормышка, прогресска омтылучан характерын аңларга, баяләргә ярдәм итәр.

Безнең халыкның күп гасырлык гражданлык һәм мәдәни тарихын яхшырак белү башка милләт вәкилләрендә аңа карата дәрәс һәм гадел караш тәрбияләргә һәм шул нигездә республикада милләтара мөнәсәбәтләрнең стабильләшүенә булышыр иде. «Мирас» журналы шушы бик кирәкле эшкә үзеннән өлеш кертәчәк.

Икенче яктан, «Мирас» үз чаралары белән милләтебез һәм республикабыз алдында торган гаять мөһим бурычны — Татарстанның мөстәкыйльлеге турындагы Декларацияне тормышка ашыруга хезмәт итәчәк. Чөнки журнал үзе дә нәкъ менә суверенитет өчен көрәш башланган вакытта һәм шуның тәэсирендә дөньяга килә. Халкыбызның тарихта эзле булуын активрак һәм нәтиҗәлерәк күрсәтүе белән ул, һичшиксез, милли үзәкнең һәм горурлыкның үсүенә булышачак һәм шул нигездә милләт-тәшләребезне республиканың дәүләт мөстәкыйльлеге өчен көрәшкә һәм эшкә туплауда катнашачак.

Хөрмәтле укучылар! Сөз менә шундый бик җитди һәм актуаль бурычларны алдына куйган журналның беренче саны белән танышасыз. Гомумәһәмиятле бу бурычларны тормышка ашыруда журналның иң якын киңәшчеләре һәм ярдәмчеләре булырсыз дип ышанабыз.

Хәерле сәгәттә, хөрмәтле укучылар!

Редакция.

СЭЙФЕЛМӨЛЕК КИТАБЫ

XV гасыр ахыры һәм XVI гасыр башы шагыйре Мәжлисинең бу әсәре татар телендәге дөньяви характердагы иң беренче басма китаплардан исәпләнә. Революциягә кадәр ул татарлар арасында иң популяр әсәрләрнең берсе булган. Анда төп каһарман Сәйфелмөлекнең Бәдигыль-Жамал — пәри затка мәхәббәте һәм аны эзлөгәндә күргән мажаралары

мавыктыргыч итеп тасвирлана. Әсәр совет чорында укучыларга беренче тапкыр тәкъдим ителә. Аны матбугатка филология фәннәре кандидаты Фәрит Яхин әзерләде. Әсәрнең бу тәржемә вариантында, аны бүгенге укучыга аңлаешлы итәргә омтылу белән бергә, оригиналның телен һәм стилин мөмкин кадәр сакларга тырышылды.

РӘХИМЛЕ, МӘРХӘМӘТ ИТҮЧЕ АЛЛАҢЫ ТӘГАЛӘ ХАКЫНА! (Башладым)

Мактау һәм данлау өчен телне бирде,
Күңелгә гыйшык салып нурландырды.

Гажәп Бөек зат¹, төзер кодрәтен күр,
Гажәп Бар итүче, сәнгатьләрен күр!

Шөкер кылчы аның нигъмәтләренә,
Сөенеч кыл аның сәнгатьләренә.

Тотып тора күкне таяп таяныч,
Кылып һәм жиде жирләрен куаныч.

Тагын Солтан, тагын Бәхет һәм Кодрәт,
Тагын Хөрмәт, тагын Рәхмәт һәм Мөлкәт.

Үзе жанга якын һәм Бердәнбер ул,
Мәңгелек һәм яңа, саф, үлемсез ул.

Яратты барча яхшыны, Чибәр ул,
Төзәткән барча телләрен Остаз ул.

Бу татлылык белән чәчәкләр, и яр²,
Көлеп карап ничек булмас кеше зар.

¹ Бу бүлек Аллаһы тәгаләнең бөеклегенә дан жырлауга багышланган. Бөек зат, Бар итүче, Күкне тотучы, Солтан, Бәхет, Кодрәт, Хөрмәт, Рәхмәт, Мөлкәт һ. б. — Аллаһы тәгаләнең эпитетлары.

² Яр — дус, иптәш.

Жиһанны ай-кояш белән яраткан,
Һәм унсигез мең галәмне яраткан.

Күкләрнең зиннәте — йолдызны кылды,
Бу жирнең зиннәте — адәмне кылды.

Биреп һәм адәм улына ярдәмен,
Таныды юлында файда кирәген.

Аллага шөкер! Танып Тәңребезне,
Һәм дә белдек тугры иябезне.

Гажәепләрне жиһанда яраткан,
Һәм сансыз шөгыйльләрен дә яраткан.

Данлап дөнъяны очкынлы кыладыр,
Һәм рәхмәт яңгырыннан дым кыладыр.

Кылып баш-йөрәкне чәчәкле балкыш,
Ала жан-жанвар күнеленнән сагыш.

Кылып салкын гөнаһларны тыелган,
Мәгәр бирде үлекләргә яңа жан.

Корыган гөл бөреләрен көлдәрә,
Шуңа рәхмәт, айны яшьле кылдыра.

Кылып былбылны йокысыннан бизәр,
Һәм кыла гыйшыктан нурларны сибәр.

Шатлык дингезеннән рәхмәт жибәргән,
Татлы тел савыттан ширбәт жибәргән.

Тагын коллык өчен жан бирде безгә,
Ышаныч итеп иман бирде безгә.

Жиһанга яңа киёмле яз бирде,
Барча кортка вә кошка азык бирде.

Аның тупсасына кую кирәк баш,
Гөнаһларың өчен түгү кирәк яшь.

Шатлык күлэгәсен сал башыбызга,
Рәхимлек кыл тагын күз яшебезгә.

Ходай, Мәжлисигә гыйшык уты сал,
Һәм гыйшык шәмеинән нурланган кыл хәл.

МӨХӘММӘТ ПӘЙГАМБӘР

(Аллаһы тағаләнең аңа сәләме булсын!)

Айа Мәхшәр көненең син пишевасы¹,
Жыелып юл житәргә ни һөдәсе².

Барсы да пәйгамбәрнең миһербаны,
Кулында — күкләр, жир, солтан, ханы.

Кадерле исеме, Мәхмүт-Мөхәммәт,
Сөеп әйтте янә Мәхмүте-Әхмәт.

¹ Пишева — житәкче, юлбашчы.

² Һөдә — туры юл, туры юлга күндерү.

Мәхәббәттән укып аять Мөхәммәт,
Сыйфатыдыр Әбел-Касыйм вә Әхмәт.

Тугыз күк, жиде жир һәм дә юк иде,
Үзеннән башка һич эзере юк иде.

Үзенең нурыннан кылды жаннарны,
Мәхәббәт белән теләде сәждәне.

Аның нуры һәм бер дәрәҗә эчендә,
Һәм мең ел үтте дәрәҗә эчендә.

Чыгарды җәфа белән Хак тәгалә,
Көчсезлектән дошман укыды жөмлә.

Тәмам күк-жир халкын да кылды ул һәм,
Йолдызлы күркәм күкнең йөзен ул һәм.

Аның гыйшында булды ул Кадерле,
Җәннәт-тәмугта мөэмин-кяфере.

Яратты элек, соңыннан төзәтте,
Аның әмерен галәмгә йөрәтте.

Аллага шөкер! Аның өммәте без,
Кыямәттә өмет-шәфкатендә без.

Әгәр өммәт булсаң, юлны нык тот,
Аның сөннәтендә күңеленә тот.

Яткан жирдә калма, аннан уянчы!
Аның әмерен тотып син аз ятчы!

Атады аны: хак көненең шаһы,
Бу — барлык падишаһларның хак юлы.

Булыр бу күркәмлек дингезе шаһы,
Бездәй кайгыларның ул теләге.

Аның мактау дингезендә урын күп,
Мактавына житмәс минем кебек чүп.

Чумучылар хәйран — күзен яшь алгач,
Һәм бу дингез эчендә зар-ялангач.

Ятим, мескен, оятлы өммәте мин,
Якын милләтләрнең һәм дә аты мин.

Якын өммәтләрнең алдында ялгыз,
Якыннарның якыны ул — дүрт яр — сез!

Боларның бар серен һичкем дә белмәс,
Аларның серенә һәм файда кылмас.

Ничек сөйдә Рәсүл һәм син шулай сөй,
Аларны кайда булсаң да үп һәм сөй.

Берсен сөеп, өчен сөймәү нидәндер?
Башын кис, утка сал, күңелен тындыр.

Моны сөйгән бар ирләрнең колы мин,
Колларының колларының колы мин.

Аның булды һәм уника имамы,
Кичә-көндөз саранланма сәламне.

Алар дине булды күндәм халыкта,
Рум, Һиндстан, Мисыр, Шәмдә, Кытайда.

Аларның, Мәжлиси, юлында куй йөз,
Аларны кылма янә үзгәчә сүз.

Аларга ай-Һаеннан жыерма каш,
Аларның юлларында куя күр баш.

МӨНӘЖӘТ

Илаһи, серебез алдында ачык,
Синең каршында хәлем дә оятлык.

Сиңа төз багучы йөздә күзем юк,
Сиңа кол мин! диюче йөзем юк.

Синең эшен кол кебек кылмадык без,
Хужам! дип ишегеңә килмәдек без.

Яхшылык белән рәхим бир колыңа,
Биреп тәүфикъ, чыгарчы төз юлыңа!

Карангылыкны жибәрүче күнелдән,
Рәхим-шәфкать белән тотсаңчы кулдан.

Югыйсә безгә башка һич чара юк,
Гамәлебез — дога, аермабыз юк.

Сиңа гозер әйтә тел, күнел һәм жан,
Синең алдында без шушыдыр хәлдән.

Оят юлында ирен-тештәдер без,
Һәм синнән су теләргә юк телебез.

Яхшылык дингезеннән бүләк китер,
Һәм үз күркәмлегенне безгә тапшыр.

Күнел саташулы, белче хәлебез,
Синең алдында һәм күп гөнаһыбыз.

Сайлаганнарыңның күккә ашу хақы¹,
Могтәбәр² чәче һәм дә тажы хақы.

Һәм дә аның дүрт дустының хақыннан,
Барлык сәхабәләрнең³ һәм хақыннан.

Тагын да суфи Габде-Заһид Гази⁴,
Һәм бичараларның ул кайгыдасы.

Һәм гөнаһлының жәфа аһы хақы,
Күкнең йөзе, янә бер ае хақы.

¹ Сүз Мөхәммәт пәйгамбәрнең күккә ашуы турында бара.

² Могтәбәр — хөрмәтле, мәһабәт.

³ Сәхабәләр — Мөхәммәтнең замандашлары.

⁴ Суфи Габде-Заһид Гази — ислам дине өчен жанын да аямаучыларга карата әйтелә торган кушамат.

Тасбих иясе гафу итү өчен,
Пәйгамбәрнең ризалыгы өчен.

Ятимнәрнең, толларның күз яшь хагы,
Үзең сөйгән халыкның яше хагы.

Илаһи, Мәҗлисигә кыл гыйнаят¹,
Багышлагы ярык иман сәламәт.

МӨНӘЖӘТ

Иден рәхимле мәрхәмәт иясе,
Гөнаһларны гафу итү иясе.

Ничә көннәр йөрдем акылсыз хәйран,
Ишегенә килдем елап бу зардан.

Синен кебек миһербанлы кем булмас,
Колыңа синдәй теләктәшле булмас.

Шөкер кылып, Мәҗлиси, өметле бул,
Ярлыкау һәм юатучы Хужа ул.

Ничә көннәр мәшкелдән иде хәлем,
Юк иде һичкем белән дә бер сүзем.

Мөсафир идем мин яшәүдән туйган,
Дуслар имине өчен хәсрәт жыйган.

Юк иде һәм күз яшем, гайре аһым,
Хода булып дәште юатып шаһым.

Хыялымда якты йөзе — таң, кояш,
Йөрәгемнән кан агып, чыга күп аһ.

Читкә китеп, күзем яше корымый,
Йөри идем кичә-көндөз оемый.

Төшемдә бәхет йолдызы күренде,
Пәйда булып нуры миңа үрелде.

Җиһан булды һәм хәзинә сандыгы,
Карангы кичә булды нур сандыгы.

Сүнөп киткән якты аем һәм янды,
Күнел карангыда иде, уянды.

Көтмәгәндә беркөн жанаш юлыкты,
Бу мескен бәндәгә солтан юлыкты.

Күреште шул жан килеп жисем белән,
Һәм сорады бәндәсен исем белән.

Диде: «Кем, Мәҗлиси, хәлең ничектер?
Аерылу утында хәл ничектер?»

Дәфтәр бирдем, ачып күрдө аны яр,
Укыды, ачылды чәчәкләр-гөлләр.

¹ Гыйнаят — ярдәм.

Шунда күрде шигырь — төрки телле ул,
Миңа күрсәтте диванына¹ бу юл.

Салып башыма йөз төрле теләкне,
Төшрәп күнелгә мен төрле гауганы,

Чыгарды куенынан бу дастанны,
Ни дастан ул, мәгәрә бер бөстанмы?²

Эчендә йөз төрле гөлләр ачылган,
Гүзәллек суы гөлләре чәчелгән.

Бүлекләре аның эчендә күп бар,
Колак тотсаң, гажәеп сүзләре бар.

Диде: «Кем, Мәжлиси, файдасыз торма,
Һәм мин шагыйрьмен диеп лафын орма³.

Әгәр булса һөнәр кулында, күрсәт,
Һәм бу дәфтәрне төрки телгә төзәт!»

Боярды: «Кем, «Гөле Нәүруз» назымын⁴,
Аңа мизан⁵ кылып шигырь кылаен!»

Шул ярлыкны әйтте-салды да китте,
Күнел бу дингезгә төште дә батты.

Теләп көчле мәхәббәтне Ходайдан,
Алдым гыйшык тойгысын рәхмәтеннән.

Чын дуслыклар итеп ядкәрем кылчы,
Бозылган жирләрен сәламәт кылчы.

Шул көчем белән чибәрем яр булды,
Хыял иткәннәрем чәчәклек булды.

Китер, шәрабче, татлы эчемлекне,
Һәм дә кайнар казан тик чож итмәкне.

Ишет, укыйм сезгә бер яхшы кыйсса,
Сагыш — дәрткә тулы гажәеп кыйсса.

ДАСТАННЫҢ АСЫЛДА ПӘЙДА БУЛГАНЫ

Риваять кылды рави асыл сүзен,
Күрәп солтаны Мәхмүт яхшы үзен,

Ничә көннәр гажәеп итәр булды,
Йөзә алуланып ул хәйран булды.

¹ Диван — шигырь дәфтәре.

² Бөстан — бакча.

³ Лаф ору — буш сүз сөйләү.

⁴ «Гөле Нәүруз» назымы — үзбәк шагыйре Лотфинен тезмә әсәре.

⁵ Мизан — үлчәү.

Бар иде алдында ике вәзире,
Яхшылык белән юк иде тигъ жире.

Диде солтан: «Кайгыдадыр үзем мин,
Белә алмам ничек дуслыктадыр мин.

Мәгәр бу сагыштан теләктә булдым,
Бу теләк белән һәм нурланган булдым.

Кыл син бер кыйссаны пәйда — сагышлы,
Укып аннан заман тапсын сөенче.

Һәм мин ишеткән булмаганмын аны,
Һәм галәм дә белмәгән булган аны».

ШАҤЗАДӘ ГАЛИМШАҤ

Һәм кылдылар аңа йөз кыйсса пәйда,
Кабул итмәде берен дә шаҥ шунда.

Вәзирләргә тотып зинданга салды,
Газап кылды, курку жанына салды.

Аларга булды тоткын жире — зиндан,
Ничә көннәр йөрәктән агызып кан.

Диделәр: «Безне зинданнан чыгарчы,
Фәлән тарафка безне һәм жибәрче?

Риваять кылды безгә монда бер яр,
Һәм тансык хикәятләр анда бик бар».

Бу сүз белән аларны шаҥ чыгарды,
Биреп бүләкләрен анда жибәрде.

Барып анда, бетеп ошбу хикәят,
Кабул тәшкилме? дип куркып бик гаять.

Китерделәр аны солтан каршына,
Күркәм хикәятне ханның каршына.

Укып бирде, солтан шуңа шат булды,
Вәзирләргә һәм шулчак азат булды.

Кылып һәр жирләргә бүләк йөз вә ун,
Биреп һәм тагын яхшы ат, яхшы тун.

Шунда бирде һәм янә бик күп нигъмәт,
Кылып солтан бу дастан белән рәхәт.

Һәм дә ул нөсхә фарсыча бер нәсер,
Булыр гади хикәят, начар, кысыр.

Кылып Мәжлиси бу сүзне канатлы,
Укысаң, була жан кошың канатлы.

СҮЗ БАШЫННАН БӘДИГЫЛЬ-ЖАМАЛ — ПӘРИ ЗАТ

Кил, и жиһан шаһы, жанны бар кылчы,
Канат бәйләп бу жанны очар кылчы.

Күңел мәйданына капкынны салчы,
Тагын бер былбыл — хуш тавышны алчы.

Һәм ул былбыл моңлы сазларын кылсын,
Һәм бер дастанны үл сөйләп жыр кылсын.

Күр син, былбыл ничек тавышын кылды,
Читлектә һәм матур башламыш кылды.

Диде: «Ул былбыл хәбәрче оста чын,
Сөләйман дәртеннән тансык күгәрчен».

Барып алдына сөйләүче риваять,
Бәян кылды, шигырь итеп хикәят.

Бар иде Мисыр илендә падишаһ,
Жиде икъялимдә гаскәр тоткан ул шаһ.

Аның хөкмендә иде дүрт йөз шәһәр,
Аның хөкмендә иде мәшһүр дәвер.

Атаган аты — Гасыйм ибне Сафуан,
Ул иде жиде икъялимендә солтан.

Шаһ иде ул гадел, галим, сәламәт,
Сөләйман падишаһ дине әманәт.

Биреп иде Хода барлык әмерен,
Жиһанга жәеп әйтте гадел хөкмен.

Һәм дә юк иде һич угылы анда,
Бик тә хәйран иде ошбу жиһанда.

Булып гомере аның йөз дә житмеш,
Бу вакытта хыялына ул житмеш.

Һәм үзендә бер угыл юк ядкәргә,
Ни була тәхет бәхете гәр барга?

Һәм бу язмада дин дәләтең¹ булды,
Уйлар белән акылы шашкан булды.

Кылып ябык йортны урын үзенә,
Күренмәс булды бу галәм күзенә.

Һәм чыкмас булды ул диван башына,
Килә белмәс олуг бәкләр каршына.

Үтенде ул күктәге Алладан хак,
Чын күңелдән угыл теләде шулчак.

Бу халәттә елап кырык көнен шаһ,
Кичә-көндөз дога белән чикте аһ.

БӘКЛӘРНЕҢ, ҮЗАРА КИЛЕШЕП, ШАҤКА КИҢӘШ БИРГӘННӘРЕ

Киңәште беркөн бәкләре барысы,
Еладылар ишегендә кайгылы.

Ничә хезмәтче керделәр каршына,
Кылып коллык-түбәнлек хәзрәтенә.

¹ Дәләт, дәләләт — юл күрсәтүче.

Шунда күрделәр гажәп хәлдә шаһны,
Чигеп гомерләрендә аһ вә аһны.

Булып гел йөзе чөнки сары якут,
Чәче йөзгә төшеп чергән гидай¹ күк.

Теләк белән йөзендә сәждә хақы,
Чигәр һәрчак кычкырып авыр аһны,

Кылып бәгърен гаме белән жәрәхәт,
Юк итеп ул күңеленнән шатлык-рәхәт.

Күреп бәкләр бу хәлне, кылды хәйран,
Йөрәкләре бу гамьнән булды бит кан.

Барсы да елашып хан хәзрәтендә,
Барсы йөз куйдылар солтан катында.

Диделәр: «И шаһи, хәлең ничектер,
Ишетеп бел әле, фалың ничектер!

Әгәр син чыкмасаң, бел, фетнә артыр,
Чыгар бер аждаһа, галәм таратыр!»

Шаһиншаһ кылды хәлен ачыкланган,
Вәзирләр булды бу сүздән чистарган.

Диделәр: «Син чыгып тәхтеңә утыр,
Жыһ барлык йолдызчыларны китер.

Бирерме-юк сиңа угыл Хода-жан,
Үзеңне кылма хәлеңә аптыраган!»

Ишетте шаһ бу мәгъкуль киңәш сүзен,
Чыгып тәхетендә күрсәтте үзен.

Ясанып тәхеттә утырды ул шаһ,
Егылдылар йолдызчылар меңләп, аһ.

Кылып һәркайсысы үз гыйльмен тәкърар,
Тикшерү кылдылар күп саклап серләр.

Булып барчасы муафыйк бер үзгә,
Куеп барлык нәтижәне бу сүзгә:

«Йәмән солтанының кызын бу шаһ,
Әгәр алса, бирер угылны Аллах!»

Ишетеп шаһ бу сүзне шат булды,
Һәм буфикереннән азат булды.

Биреп һәрберенә төрле сөенче,
Һәм бирер дип Хода вә һәм куанчы.

Шушы көн чакырды язучыларын,
Шул язу кылучы бар яхшыларын.

Диделәр: «Хат бетсен хан мөһре белән,
Кылып тәкъдим бүләген муллык белән.

Тагын падишаһка тиеш лафыннан,
Йәмән солтанына шаһ хәзрәтеннән».

¹ Гидай — хәерче, теләнче.

Язучылар кылып олы хөрмәтләр,
Шул язуны кылдылар күп сурәтләр:

«Хөрмәтле солтанат солтаны Галим,
Олусының иясе каган-Газыйм!

Ходаның күләгәсе — әсәрле дәүләт,
Сөләйман урнына хөрмәтле хәзрәт.

Дәүләтләр үзәгендә хөрмәтле шаһ,
Күк йөзәндә бөек ай кебек бу шаһ.

Үз күрә күкнең өстендәге кояш,
Дин, дәүләт вә заманага бу шаһ баш.

Хәлифәт тәхетенң иясе син,
Иманлык бакчасының нигезе син.

Гүзәл күкнең һәм дә син ярым ае,
Гаделлекнең камил тәхет иясе.

Тугыры Гасыйм булам кемең мин кол,
Гөлстандай син, син бу мәңгелек былбыл.

Олусы дисәң, вилаятьләр синекедер,
Тәмам олы дәүләтләр синекедер.

Моңа ышанып-куркып «чү» диярмен,
Сиңа чөнки кол бул дип юл теләрмен.

Булып мин мисле былбыл сезгә гашыйк,
Әгәр күрсәгез үзегезгә лаек.

Тугыры бәндәне гәр хушласагыз,
Яшимдер кайда кем булса үзегез».

МИСЫР ПАДИШАҢЫ КҮП МАЛ БЕЛӘН ИЛЧЕ ЖИБӘРГӘНЕ

Бу сүз белән комачы амбар-амбар,
Жибәрде ул саф алтын бүләген бар.

Дөя кәрваннары, зәнки, тоткыннар,
Гаскәр башы бәкләре, баш кешеләр.

Нигә үз кемнәрен гаскәри кылды,
Ул эшкә баруны сердәше кылды.

Алып тибрәделәр шат күңел белән,
Бетереп шаһ Гасыйм күңеленнән гамь.

Житештеләр Йәмәннең чик катына,
Хәбәр төште Йәмәннең мөлкәтенә.

Бәригыйль-Гасыр исеме бу шаһның,
Юк иде хажәт алдында бу айның.

Ясады илчеләргә яхшы жирләр,
Ничек шаһларга яраклы әйберләр.

Илчеләр күренде солтанга ул чак,
Әдәп шарты белән дәрәжәле хак.

Түбәнчелек белән илтеп язуны һәм,
Дәфтәрне бирделәр илчеләре һәм.
Әдәп белән торып хөрмәтен кылды,
Ачып бу хатны ул олылау кылды.
Белде язуның эчтәлеген ул шаһ,
Диде: «Булса булыр, тәкъдире Аллах!»
Кылып зур хөрмәт, зурлап илчеләрне,
Кылып якын кунагы барчаларны.

ЙӘМӘН ПАДИШАҢЫ КЫЗЫНЫҢ СУРӘТЕ

Бар иде бер кызы кояш-ай кебек,
Теләгән бик саф татлы, жимеш кебек,
Атап иде аның атын Жәмилә,
Сөяр иде аның халкы-кабилә.
Кыскасы, күнел теләгән чибәр ул,
Сүз сөйләүдә һәм дә татлы телле ул.
Кыскасы, көйле һәм татлы тавышлы,
Һәм дә нәзек ирене сөю-сагышлы.
Күркәмлек белән иде ханга лаек,
Гүзәллек бабында солтанга лаек.
Бүе нәзек, камил бар сызыклары,
Нәфислек чәчәгенәң вә сабагы.
Йөзе — чәчәк тажы, авызы — гөл иде,
Ничә жансыз кеше күргәнче иде —
Терелер иде тередәй аһ итеп,
Ләкин ахыр үләр иде гамь¹ житеп.

ЙӘМӘН ПАДИШАҢЫНЫҢ ТУЙ БӘЙРӘМЕН КЫЛЫП КЫЗЫН ОЗАТКАНЫ

Бәригиль-Гасыр кылды туй мәжлесен,
Ясады өенәң (күркәм) бакчасын.
Китерде татлы ширбәтләрне бик күп,
Елады жырчы татлы сүз түгеп.
Шәраб китереп, сугып чаң-барабан,
Булып күнел ачу бер атна заман.
Барлык сазы, курай-кубыз, тамбуры
Бу илдән юк кылып ул кайгыларны.
Авырлап илчеләрне назы белән,
Озатты кызын шаһ хөрмәте белән.

¹ Гамь — кайгы, хәсрәт.

Озатып жибәрде бакчасы гөлен,
Кылып шатланган шушы былбылын.

Озатты чәчәген ул берничә юл,
Янып көлдәй, күзе яшен кылып күл.

Жиһанга танылган будыр сурәте,
Хәтта каты күнелләргә тетрәтте.

ШАҢ ГАСЫЙМ УЛ ҚЫЗГА ЯҚЫНЛЫК КЫЛЫП ЧЫҚКАНЫ

Житеште чик буена жанан,
Сөенчегә кеше чапты жан-фәрман.

Ишеткәч шаһ атка атланды-чапты,
Мәгәр жансыз берен, жанлымы тапты?

Ара юлда житеште Мисыр шаһы,
Туып Көнбатыштан мисле бу ае.

Күкләрнең нуры төште жиренә,
Карап торса ялкынлы ул беренә.

Булып өендә бер хур кызы кунак,
Кире кайтыр жаны корбаннар шулчак.

Шаһиншаһ өйгә керде, түргә бакты,
Мәгәр жәннәт сакчысы шәмен якты.

Кубып кунак бу шаһны хөрмәт итте,
Хозурланып шаһиншаһ кулын тотты.

Икесе бергә ут йотып утырды,
Төшөп солтанга яқынлыкның уты.

Өзеп жимешләргә иреннәреннән,
Алып ак алманы иякләреннән.

Аз вакыт утырып күз салу кылды,
Күнеленнән кайгыны куу кылды.

Мәхәббәт шауқы шаһ күңеленә төште,
Түшәк салды, йокы вакыты булды.

Күрчә, чәчәк ачылды шаһ кулында,
Алып киленне кылыр зәвык кулында.

Кушылды ике жанаш хуш пар булып,
Яшәрен энже чыкты өскә килеп.

ХАК ТӘГАЛӘ ШАҢ ГАСЫЙМГА УГЫЛ БИРГӘНӘ

Мәңгелектә бар иде Хак хөкеме,
Бер тамчы судан кылды шаһ бөртеген.

Бәхет белән вакыты сәгать булды,
Һәм ул сәгать тормышы матур булды.

Вакыт житкәч, дөньяга килде шаһ зат,
Олуг туйлар итептер бәндә азат.

Төшөп дәүлэт мәжлесенә шул солтан,
Кылып туйлар чыгарды сансыз малдан.

Ару савытларында яхшы ширбәт,
Кылырлар күп дәрвишкә татлы нигъмәт.

Булып иде гажәеп шаһизадә,
Аны күрсә, арыслан тора үрә.

Житеште бу матур чәчәк бөресе,
Ачылды гөл, тагын булды сөйнече.

Күреп Гасыйм шөкер кылды огланга,
Хәзинәсен чәчеп барча төмәнгә¹.

Куеп «Сәйфелмөлек» Гасыйм аңа ат,
Кем, жананы Жәмилә белән рәхәт.

Китерделәр йолдызчыларны анда,
Аның хәле нидер ошбу жиһанда?

Кылып күрсәтү Сәйфелмөлек атын,
Йолдызларның әйтүе белән тәкъдим.

Тикшерү кылдылар бәхет йолдызын,
Һәм күрделәр аның теләк йолдызын.

Диделәр: «Сез сөрегең озын гомер,
Аның дәүрендә күп кан түгү булыр.

Үзе имгәк, рәнжүләрне күп күрер,
Житәр максатына ул ахыр әгәр».

Диделәр: «Диндар, Коръән иясе ул,
Йөрөп алыр мәгәр ошбу жиһан ул».

Ишетте ошбу сүзне шаһ, Жәмилә
Кайгыда булдылар ошбу гамь илә.

Кылып ахыр шул Тәңрегә сыену,
Оныт, булды, сүзне кирәк оныту.

ШАҤЗАДӘГӘ ИПТӘШЕН ТӘГАЕН КЫЛГАНЫ

Бар иде шаһның бер вәзире яхшы,
Аты иде Хәмит, юк тиндәш-ише.

Хәмитнең һәм тагын бер улы булды,
Аның матурлыгы галәмгә тулды.

Атадылар аның исемен Сәгыйть,
Юктыр Мисыр эчендә мондый шаһит.

Мәликзадәгә кылдылар иптәше,
Инкәләргә аның анасы башы.

Инкәсен кылырлар тәрбияче һәм,
Ки юктыр моннан үзгә яхшы эш һәм.

---

¹ Барча төмәнгә — күп меңнәргә.

Инкэләре¹ кылып чиста тәгаен,
Аның һәрбере хурларга тәгаен.

Олы булып, укып гыйлем, һөнәрләр,
Салып барча һөнәрләргә күнелләр.

Һаман да хәле хөрмәтле, яхшы, шат,
Йөриләр, чөнки кипарис буйлы зат.

Йөрер шаһзадә уен белән мәшгуль,
Белешеп кылды атасы уй мәшгуль:

«Кылыйм бакчалы монда яңа сарай,
Һәм тиге итәр моң белән шулай».

ШАҢИ ГАЛӘМ УГЫЛЫНА БАКЧАСАРАЙ КЫЛДЫРГАНЫ

Шунда төзетте Гасыйм бакчасарай,
Сәйфелмөлек яшәр дип монда шулай.

Бина кылды күркәм бакча гажәеп,
Салып бизәкчеләр бизәк гажәеп.

Кылып гажәп һәм бер бакчасарайны,
Матурлыгы белән бик тә хуп кынаны.

Күркәмлеге белән жәннәткә охшаш,
Диярсен, туфрагы гамбәргә охшаш.

Сараена алтын-көмеш бизәлгән,
Мактау юллы, алтын-көмеш сибелгән.

Әгәр булса кешенен күңеленә хуш,
Аңа керсә, булыр шунда жаны хуш.

Житеште сарае бик тә яхшы,
Тәңренекә төсле аның жимеше.

Мәгәр кем, ул булыр жәннәт бакчасы,
Житәрлек хуш исләре жан рәхәте.

Булып нәзек хайваннары да хәрәм,
Бакчасында үсә һәм сирин, рәйхан.

Ачылып йөз тәмам гөлләр эчендә,
Укып ягымлы былбыллар эчендә.

Чиста сулар агып һәм сагышлы шер-шәр,
Тулып гүя жәннәт чишмәсе Кәүсәр.

Тулып мәйдан шул кошлар гыйльманыннан²,
Хәбәр бирер Ирамның³ былбылыннан.

¹ Инкә яки инәкә — әби, кайнана, тәрбияче.

² Кошлар гыйльманы — жәннәт кошлары күздә тотыла.

³ Ирам — Сөгүд Гарәбстанындагы бер оазис.

УЛ БАКЧАСАРАЙНЫҢ СУРӘТЕ-ЭШЛӘНЭШЕ

Ишет бакчасарайның сурәтен һәм,
Ки, и шаһ, син бу колыңның лафын һәм.

Бу зур бакча, булып ул асылмалы,
Эчендә була һәм гыйшыклар хәле.

Гажәп сарай, бик тә яхшы гажәеп,
Күп остазлардан кылдырды китертеп.

Ясалган зәгъфран төсле кирпечтән,
Аның балчыгына зәгъфәр бөркелгән.

Ничә төрле матурлыклар дисән бар,
Гүзәллек белән сурәтләр дисән бар.

Гажәеп һәм ят сурәтләр ясалган,
Ничә баксаң, багарсың, исең калган.

Гажәп сарай, түбәсе дә саф алтын,
Затлы таш, энже-мәржән, көмеш-алтын.

Кирпечкә якуттан бизәк куелган,
Болар берлә бина чәчәк кылынган.

Чынаяк кирпече борма көмештән,
Кылып шундый сәнгать белән эш беткән.

Кыла иде шаһзадә анда рәхәт,
Чибәр жанашлары белән мәгыйшәт.

МӘЛИКЗАДӘ СӘГЫЙТЬ БЕЛӘН УЛ БАКЧАСАРАЙДА РӘХӘТ ҚЫЛГАНЫ

Мәликзадә житеп унике яшыкә,
Төшөп рәхәт хыялы шушы башка.

Үсмер чагы үтте бакча эчендә,
Пәри жанашларның ул кочагында.

Кылып сарай эчендә күңел ачу,
Йөрер бакча эчендә, тормыш — ару.

Эчеп, кылып шатлык-рәхәтлекләрене,
Сөйләп Сәгыйть белән даим сүзләрене.

Сөяр иде һәм аны жаны белән,
Мәхәббәттән ләкин фәрманы белән.

Кичә-көндөз айрылмас бер-береннән,
Кубар булса, кубар, мәгәр, жиреннән.

Көлөп-уйнап, ау-аулап кош салырлар,
Очар коштан, киектән күп алырлар.

Кичә булса, сүздәшләре бары хуш,
Ки бер бүләк чибәр кызга гүзәл хис.

Барсы хезмәт кылырлар монда йөрөп,
Диярсең син һәм: «Алар кояш кебек».

Капкачылар торып хезмәттә яхшы,
Янар кояштай-айдай йөзе-башы.

Мәликзадә булып бер тулган айдай,
Аның якут ирене мисле балдай.

Һаман да йөзе таң кояшы кебек,
Бер-берсеннән гүзәл кисәк ай кебек.

Матур жырчылар матур жыр жырлыйлар,
Хуш тавышлы газәлчеләр булалар.

Корып моң белән жырчылары сазын,
Аякчылар керешмә белән сазын.

Ярым ай көнләшер торышларына,
Фәрештә аһ ора рәхәтләренә.

Булып төн былбылы нурланган анда,
Булыр сарай өстендә бакча пәйда.

Таңнар булса, жырчы кошлар очалар,
Алар белән былбыллар жыр сузалар.

Мәликзадә бу мәжлестә ай кебек,
Сәлсәбил¹ чишмәседәй шикәр кебек.

Булып шатлык бөдрәләре йөзендә,
Күзе уйнар киектәй, сүз телендә.

Шул нәркиси күзләре дә тередер,
Мәгәр Рахман өчен кояш-аедыр.

Һәм Гасыйм шаһ, Жәмилә күп сөенде.
Икесе: «Шөкер Алла!» — дип үтенде.

ШАҖ ГАСЫЙМ, УЛЫН ЧАҚЫРЫП, ТУН — ЙӨЗЕК БИРГӘНЕ

Күкләр кинәт эшен тәэсирле кылды,
Һәм Гасыйм чаптар атын да тиз кылды.

Моның тик рәхәт итеп йөрер, шунда
Чакыртты аны падишаһ беркөн монда.

Атасы теләде улын күрергә,
Сөеп аңа йөзек һәм тун бирергә.

Ишеткәч атасы сүзен мәликзат,
Килеп житте кубып кипаристай зат.

Барсы килгән капкачылар катында,
Килеп, табан үптеләр хөрмәтендә.

Аларны күрде шаһ, күңеле булды,
Күңел-жаны мәхәббәт белән тулды.

Боерды хәзинчегә: «Хәзинә ач,
Фәлән сандыкны китер, йозакны ач!»

¹ Сәлсәбил — бик тәмле су.

Китерде хэзинэче алтынлы сандык,
Һәм бер тун, йөзекне, үзгә намә юк.

Шул тун белән йөзекне улына бирде,
Тик белмәс ки ошбу тунда ни иде.

Соңгы иргә боерды: «Кем, фәлән ат!»
Ни аттыр, кем диярсең, бер пәри зат.

Китерде атын һәм Сәгыйтькә бирде,
Мәхәббәт белән Сәгыйтьне сугарды.

Гажәеп бүләкләр, кем, нисбәте юк,
Һәм бу галәмдә боларның тиңе юк.

Кубып шаһзадә вә Сәгыйть, жир үбеп,
Баш ийделәр хан күңелен ау итеп.

Рөхсәте булды, купты шаһизадә,
Пәйда булды жанашлары каршында.

Ул шаһ бүләк кылды сөйгәннәренә,
Һәм дә ут салды ул көярләренә.

Биреп бүләк-хөрмәтләрен, озатты,
Белмәде, кайгы-хәсрәтне кузгатты.

ШАҤЗАДӘ УЛ ТУНДА БЕР СУРӘТ КҮРЕП ГАШЫЙК БУЛГАНЫ

Гажәп кыйсса риваять кылды рави¹,
Хәбәр салды жиһанга, төште аһы.

Атасының каршыннан чыкты шаһ зат,
Дан белән тибрәде ул кипарис зат.

Килеп төште үзенәң урынына,
Кушылды ул пәриләр төркеменә.

Барлык бүлмәләрендә якты шәмнәр,
Кылып ул сарай-йортны бәйрәмнәр,

Эчәр шәраб һәр өйдән өйгә йөрөп,
Йөрер жыештыручылар юлын сөрөп.

Сөенеп ошбу кичтә эчте күпме,
Егылды һәр кеше үз-үзен белми.

Ләкин шаһзадә күңелендә ни иде?
Ачып күрсә, ул бу тунда ни күрдә?

Чишеп букчаны, тунны язды, шулчак
Һәм дә чыкты жаныннан бер аһ дөрләп.

Кубып килде, янә бер өйгә барды,
Ачып күргәч, авызы эзгә барды.

Күңелен салды ул бу тунга, ни бар,
Ничә баккан саен тагын булып зар.

Ни тундыр, ул ки жанның бәласе,
Булып күңел бу тунның кол-бәласе.

¹ Рави — риваятьче, хикәятләр сөйләүче.

УЛ ТУНДАГЫ СУРӘТНЕҢ ЯСАЛЫШЫ

Бар иде тунда бер сурәт — кеше,
Буй-башыннан аягы жанлы кеше.

Йөзенә бакса, гүя ул көләдер,
Аны күргән саен жаны көядер.

Булыр төсе-рухы чәчәк тажы күк,
Кызыл якут иреннәре шикәр күк.

Диде: «Синең авызың чын чәчәк, гөл».
Йөзе дә тулганып ул бөдрә сөмбел.

Кашы жәя, корылып ук атарга,
Аны күргәндә юк сабыр итәргә.

Бит очында күркәм миңе нур чәчәр,
Тавыш бирде сүз әйтеп, оста мәгәр.

Буге гөлнең сабагы тик иелер,
Булыр бөдрә чәче гүя чигелер.

Яшь кипарис кебек аның төз буге,
Кызыл якут ирене, теше — энже.

Күзенә баксаң, күзенә сөзелер,
Буге нәзек, мәгәр биле өзелер.

Шаһзадә мондый күркәм сурәт күреп,
Йөзенә йөз куя авызын үбеп.

Ни сурәт, кем белә ни жан икәндер,
Бәләлә жан яки жанаш икәндер?

Ягылды гыйшык жисеменә шаһиның,
Кадалды гыйшык күкрәгенә анын.

ШАҖЗАДӘ УЛ СУРӘТНЕ САГЫНЫП КАРАРСЫЗ БУЛГАНЫ

Таң атканчы кылып ыңгырашулар,
Агызып күзләреннән вак энжеләр,

Йөрәген жиргә сузып, яка ертып,
Ул хыялый тун итәген гүр кылып,

Кылып буге-күкрәген һәм кызыл кан,
Чыкмый калды шунда тәннән көчсез жан.

Булып кызыл гөлчәчәктәй бу йөзе,
Тулып каны белән ул ике күзе.

Булып нәзек тәне көзгә яфрак тик,
Гүя эче аның кайнар казан тик.

Жәфадан буш булмас ул бер заман да,
Чыга күктә аеның аһ-аһы да.

Исерек йокыдан уянды Сәгыйть,
Янында күрмәде ул якты заһит¹.

¹ Заһит — изге зат.

Кубып, өйдән чыгып хәйраннар булды,
Аны күрми һәм дә кайгылы булды.

Фикерендә торып иде һәм кинәт
Ки чыкты үзгә өйдән аһы кинәт.

Йөгереп үк барды-керде каршына,
Күзе төште аның бую-башына.

Чит-ят әхвәлдә күрдә ул шаһыны,
Тотылган тик күреп Сәгыйть аены.

Бу һәм елап якасын ертык кылды,
Күңел хушлыгын кәефсез кылды.

Ничә кем сорады, димәде дәрттән,
Күтәрмәде сары йөзене жирдән.

Яшерде жан эченә жанашын ул,
Күңелендә саклады жанашын ул.

Сорар Сәгыйть, сүзе чыкмады асыл,
Оялып йөзенә бакмады асыл.

СӘГЫЙТЬ БАРЫП АТАСЫ ШАҺ ГАСЫЙМГА ХӘБӘР ӘЙТКӘНӘ

Түземсез кем булып чыкты каештан,
Якасын су кылып күзе яшеннән,

Йөгерде-барды Сәгыйть хан катына,
Агызып керде яшен хәзрәтенә.

Күреп шаһ вә Жәмилә ордылар аһ,
Кузгалып купты урыннан шаһиншаһ.

Бу Сәгыйть кылды тиз ул хәбәрәннән,
Шаһиншаһ кичте һәм тажы эченнән.

Диде: «Килде йолдызчылар сүзе, аһ!»
Йөреп тибрәде улына таба шаһ.

Килеп күрдә аның хәлене мөшкел,
Гажәеп күрдә ул улын, жанын көл.

Ничә, кем, елап сорады атасы,
Аягына йөзен куйды анасы.

Тик әйтмәде аларга һәм хәлене,
Мәхәббәткә иш итте рәхәтене.

Бу халәт белән шаһ булды тоткын — зар,
Алар хәленә Мисыр халкы елар.

Табиблар тоттылар йөрәк тибешен,
Нич эш белән кылып булмас дәвасын.

Егылды сихерчеләр сихер әйләп,
Ягъни тормасын дип чибәр зат елап.

Аңа һич эшен кылмас бу жәләлләр¹,
Янә файда кылмас бу гамәлләр².

¹ Жәләл — бөек.

² Гамәл — иш, хәрәкәт.

Бу халәт белән шунда бакчасарай,
Булып матәм өе, тулып тавыш, һай.

Тик һичкем белмәде киңәшен аның,
Ничә көн булды, белмәде серен аның.

ШАҤЗАДӘ ХӘЛЕН СӘГЫЙТЬКӘ ӘЙТКӘНЕ

Диде: «Кем, Сәгыйть, кемне син белерсен,
Ни киңәшләрне кылсаң син кылырсың?»

Торып Сәгыйть каршында кичә — көндез,
Куеп ул элгәре аңа каршы йөз,

Ничә, кем, хәлен сораса, димәде,
Һәм Сәгыйтьнең гамен дә ул жыймады.

Чыгарды бер кичә Сәгыйть биленнән
Үткен хәнжәр, һәм кан агар жаныннан.

Диде: «Үлгәнем яхшы моннан үзгә,
Бу сереңне яшердең миннән үзгә!»

Ул куйды бәгырен хәнжәргә, күр, аһ,
Кубып тотты кулыннан тиз шаһиншаһ:

«Ки кем, и миһербаным, син сорама,
Беләм мин күреп, син аңа карама!

Ни киңәшен, ишет минем сүземне,
Беткән булмакка күрәмен үземне.

Бар халыклар алдында оялырмын,
Түземлек кылсам, утка янадырмын.

Һәм дә хәлем юктыр аны күрмичә,
Сорап-эзләп тагын аны белмичә.

Атам биргән тун эчендә паласы,
Табарлык бармы икән һич дәвасы?

Аты — Бәдигъ-Жамал, атасы — Шаһбал,
Жире аның Ирам бакча, будыр хәл.

Будыр хәлем, сиңа дидем, сер болар,
Барып егыл атама син бәрабәр!»

Хикәят кылды, елады, зар тулган,
Ишетеп булды Сәгыйть яраланган.

Кубып чыкты каршыннан зар-зар елап,
Һәм үләргә белми чарасыз елап.

Сөйләп Сәгыйть бу сүзне кылды тиз, аһ,
Якасын су итеп елады ул шаһ.

ШАҤ ГАСЫЙМ УЛ ТУННЫ-ЙӨЗЕКНЕ БӘКЛӘРГӘ ХИКӘЯТ ҚЫЛГАНЫ

«Айа, бәкләр, ишетегез риваять,
Кылам тун кыйссасыннан бер хикәят.

Шул беркөнне утырыр идем ялгыз,
Телемдә юк иде бөртек Хо́да сүз.

Булып мин хәбәрсез үземнән алда,
Күзем ачтым, белмәмен һәм кем анда.

Булып туфан, жиһан булды караңгы,
Күрә белмәс бере-берсен кем ул бу.

Килеп ике кеше каршымда торды,
Сөләйман нәбидән сүзен китерде.

Диделәр: Курку кылма багып безгә,
Киләбез илчеләр хөрмәтегезгә.

Сөләйман нәби һәм шушы жиһаннан,
Йөреш кылды, үтенече дә синнән.

Диде: Кем шаһы Гасыймны сөярмен,
Аны Мәхшәр көнендә һәм аярмын.

Жибәрде-бирде йөзек, бер тун, бер ат.
Диде: Сез боларны тиг күрегез, яд!¹

Кубып хөрмәт илә алдым аларны,
Итәгать кылдым, алдым мин боларны,

Алып-күреп жәйдем ул тунны анда,
Ки калмады шул заман акыл миндә.

Шунда күрдем, борчылдым, табармынмы?
Очрашуда шатлыклы булырмынмы?

Диделәр: Кем, бу сурәтнең һәм жаны
Әлегә галәмдә юктыр, бел аны.

Аты, бел ки, болар һәм дә пәридер,
Гөлстани Ирам аның жиредер.

Атасы аты — Шаһбал бине Шәһрух,
Мин — мескен теләнче, ул — миһербан рух.

Күнел өзем, тагын мин сабыр кылдым,
Кубып ул атка мендем, өйгә килдем.

Күреп-белеп кабул кылдым аларны,
Сөләйман кайдадыр дисәм хәбәрне.

Гөлстани Ирамне кем күрептер?
Аның юлында ни адәм йөрептер?

Хо́дадан үзгә һич ярдәмче юктыр,
Батырның эшенә киңәшләр юктыр.

Гажәп мөшкел эше төште, белегез,
Айа, бәкләр, киңәш нидер кылыгыз!»

Дәвам киләсе санда

¹ Яд — истәлек, бүләк, ядкәр.

«Олуг Мөхәммәд» — Г. Исхакыйның соңгы әсәрләреннән берсе. Ул 1944—1947 елларда Истанбулда язылган. Биредә Казан ханлыгы төзелү чорындагы вакыйгалар тасвирлана. Драманың төп герое итеп Алтын Урда ханнарыннан берсе Олуг Мөхәммәд алына. Ул,

Г. Исхакыйга мәгълүм булган тарихи хезмәтләргә таянып, Казан ханлыгын оештырып жибәрүче итеп күрсәтелә. Хәзер бу мәсьәләгә карата башкачарак фикер дә бар.

Драмада татар халкының әһәмиятле бер тарихи этабы гәүдәләнә. Гомере бие халкыбызны азатлыкка чыгарырга, бәйсез, мөстәкыйль яшәтергә омтылган, шул юлда туктаусыз көрәшкән Г. Исхакый катлаулы ерак дәверләргә художестволы анализ ясай, ерак үткәннәргә нәкъ менә бүгенге үзгәртеп кору рухында күз алдына бастыра. Куелган проблеманы Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгының үзара тыгыз бәйләнешендә, аерым традицияләренең давамчыллыгына бәйләп карый. Урыс-татар мөнәсәбәтләре дә үз чоры каршылыклары белән объектив яктыртыла. Татар халкының тарихта тоткан урыны зур итеп күрсәтелә, аның башка халыклар белән дуслык, тынычлык мөнәсәбәтләрендә яшәргә омтылуына басым ясала. Әсәр атаклы язучыбызның милләтебез язмышы, аның үткәне, киләчәге турында озак еллар уйланулары нәтижәсе булып тора.

«Олуг Мөхәммәд» драмасы бүгенге укучыга тарихи дәрәжәгә ирешкән һәм мөстәкыйльлек өчен көрәш куерган хәзерге кие-ренке үзгәрешләр этабында киләчәккә дәрәжә юллар сызгарга да ярдәм итәр.

Әсәр беренче тапкыр басыла. Ул кулъязмадан — автографтан торгызылды. Текстны матбугатка Лена Гайнанова белән Гәнүз Мәхмүтов әзерләде.

Олуг Мөхәммәд

Гаяз Исхакый

Тарихи пьеса биш пәрдәдә.

Олуг Мөхәммәд хан — Казанның беренче ханы, Казан ханлыгын коручы, урта яшьле, зур гәүдәле.

Гали бирде — ханның зур князе һәм дә беренче илчесе.

Хәсән бәк — ханның икенче илчесе.

Хужа Хәсән (голәмадан)¹ — өченче илчесе.

Василий Сабакин — урыс бояры, Мәскәүнең илчесе.

Андрей Галитаев — урыс бояры, Мәскәүнең илчесе.

Айтуган — урыслар арасында шымчылык иткән углан.

Василий — Мәскәүнең олуг князе.

Сәед (голәмадан) — пәйгамбәр әүлядиннән² берсе.

Тимур командан — Олуг Мөхәммәднең гаскәренен башы.

¹ Голәма — галимнәр, укымышлылар.

² Әүляд — нәсел, токым.

Көнтуган — урыс гаскәре арасындагы ханның шымчысы, углан.
Кечек Әхмәд хан — Алтын Урда ханы.
Гөлбикә — Олуг Мөхәммәднән хатыны, балалары анасы.
Мәхмүд, Ягъкуб, Йосыф, Касыйм — ханның угыллары.
Алмас солтан, Күңел солтан — Олуг Мөхәммәднән кызлары.
Хөршид солтан — Ягъкубның хатыны, киләннәре.
Түрәләр, гаскәрләр, хатыннар, балалар, урыслар, Казан халкы, чувашлар, чирмешләр.

БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

БЕРЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Белев шәһәрндә. Киң бер майдан. Кыш көне. Этрафны¹ кардан, боздан өйгән диварлар сарган. Арка тарафта зур бер агач өйнең башында Алтын Урда байрагы саклана. Уң тарафында тезелеп киткән өйләрнең моржаларыннан төтеңнәр чыга. Озактарак киездән корылган берничә чатыр да бар. Сул тарафта бозлы диварның бер жирендә зур бер капка. Капканың ике тарафындагы боз диварларның өстендә агачтан ике чолан корылган, алардан майданга таба баскыч инә², бу чоланнарда гаскәрләр диварның тышындагы жирләрән жентеклиләр. Капка янында да гаскәрләр, нәүбәттә³ капканы сакдыйлар. Майданда бик күп гаскәрләр, һәммәсә дә сугыш киemenдә. Иярләнгән атлар да озакларда⁴ күренә. Сәхнәнән тирәләрендә бер өлеше су ташый, икенчеләре кардан өелгән диварлага суны сибеп, диварны ныгытып маташа. Гаскәрләр бер-берсә берлә тавышсыз гына сөйләшәләр. Сәхнәдә пәрдә ачылганда майданда халык болыты да. Зияраттагы кеби бер тынлык.

Ерактан гына урысча кычкырышу, көлү, жырлау тавышлары ишетелә. Бу — урыс гаскәре кәеф-сафа чигә, эчә, исерә. Пәрдә ачылгач сәхнә берәз тын тора.

Капка өстендәге каравылчы (баскычтан инеп, сакчы гаскәрләр башлыгына сәлам бирә дә). Илчеләребез урыслардан кайтырга чыктылар, яннарында ике урыс бояры да бар, киләләр.

Йөз башы. Урыныңны тот! (Каравылчы баскычтан чоланга таба чыга. Йөз башы чаба-чаба байраклы өйгә китә.)

Сәхнәдәге гаскәрләр арасында пыш-пыш сөйләшүләр, хәрәкәтләр. Тынлык. Зур өйдән өч-дүрт зур дәрәжәле түрәләр чыгалар, капкага таба киләләр, алар берлә бергә йөз башы да. Болар килүгә гаскәрләр сәлам торалар. Тынлык.

Зур түрә. Илчеләр капкага килеп житүләре берлә көттермәенчә капканы ачыңыз!

Сакчылар янына гаскәрләр капкага таба киләләр:

Йөз башы (гаскәрләргә). Жиренездә торыңыз. Дошман илчеләре килә, ирлегенезне саклаңыз, куркаклык күрсәтмәнез!

Югарыдагы каравылчы. Якынлаштылар!

Йөз башы. Килеп житкәч кенә хәбәр бир, вакытыннан әүвәл сөйләмә! (Капучыга.)⁵ Вакытыннан әүвәл капканы ачма! (Югарыга.) Урыс гаскәре капкага таба якынлашмыймы?

Каравылчы. Илчеләрне ун урыс гаскәре озата килә, башкалары жирле жирендә.

Икенче каравылчы. Урыс гаскәре анда бәйрәм итә, әллә никадәресе инде исерек, ава-түнә йөри, аларның бездә эшләре юк.

Беренче каравылчы. Килделәр!

Килүчеләр (тыштан капканы кагалар). Без килдек. Без хан хәзрәтләренән илчеләре, урыс князенән дә илче боярлары бергә, капканы ачыңыз! (Капучыга.) Капканы ач, гаскәрләргә сәлам тор!⁶

¹ Этраф — тирә-як.

² Инү — төшү, керү.

³ Нәүбәттә — чиратлашып, тезелешеп.

⁴ Озакларда — еракларда.

⁵ Капучы — капка ачучы.

⁶ Сәлам тору — сәлам бирү.

Рәссәм РӘШИД ТӨХВӘТУЛЛИН

Капка ачыла. Аннан өч хан илчесе, ике урыс бояры керәләр, гаскәрләр сәлам тора.

Каршы алучы түрәләр. Хуш килденез, хуш!

Урыслар башларын алалар. Урыс гаскәре дә капкадан керергә тели, аларны этеп-төртеп чыгаралар.

Йөз башы. Бер кемне кертмә, яп капканы!

Капканы ябалар. Илчеләр каршы алучылар берлә акрын гына сөйләшә-сөйләшә байраклы өйгә таба китәләр. Башка өйләрдән чыккан ирләр, хатыннар боларны карап торалар.

Йөз башы (гаскәрләргә). Ирекле! (Гаскәрләр сәлам торуны бетерәләр. Тынлык. Йөз башы баскычтан сакчы чоланына чыга.)

Йөз башы (әтрафына каранып). Урыс гаскәре дә дөньяны тоткан. Урыс князе кайдан бу кадәр гаскәр жыеп өлгергән?

Түбәндәге бер углан. Алла кушмаган эш булмас. Безнең бабайлар мондый гына урыс гаскәрен бозганнармы? Көл итәрмез!

Икенче берсе. Сөякләрен санармыз!

Өченчесе. Тешләрен суырырмыз!

ИКЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Бүрәнәле диварлы¹ зур бер өйнең зур бүlmәсе. Идәнгә паласлар жәелгән. Түрдә мендәргә Олуг Мөхәммәд хан утырган. Түбәнрәк ике яклап өчәр-дүртәр зур түрәләр жирләшкәннәр. Ишекнең ике ягында ике углан ялан кылыч нәүбәт саклыйлар². Ханга якынрак жирдә яшел чалмалы Сәед утырган. Сәхнә ачылганда тынлык. Олуг Мөхәммәд башын кулына таяндырган. Өй эчендә тынлык.

Ишектән илчеләр урыс боярлары берлә керәләр. Боярларның берсенең исеме Василий Сабаккин, икенчесенең Андрей Галитаев.

Илче башы. Әссәламегаләйкем!

Түрәләрнең кайберләре (аякка калкып). Вәгаләйкемәс-сәлам!

Илчеләр ханны олуглап иеләләр. Урыслар да башларын чыгарып иелеп сәламлиләр.

Олуг Мөхәммәд. Хуш килденез, яхшы хәбәрләр китергәнсез, иншалла³. (Боярларга.) Утырыңыз!

Урыслар тез чүгеп түбәнгә утыралар. Илчеләр — аякта. Олуг илче — Гали бирде (ханның кияве), икенчесе — Хөсәен бәк, өченчесе — язучы Хәсән хужа.

Беренче илче Гали бирде. Олуг падишаһым, өстемезгә йөкләнгән дәүләт эшене тәңренең ярдәме берлә тотырга тырыштык. Урыс князе Василийның баш команданнары Димитрий Шемяканы, Димитрий Юрьевичларны күрдек. Падишаһымызның сезгә сүзе шулдыр: «Мин үзем олуг углым Мәхмүдне, янымдагы бәкләрем дә үзләренен угылларыны сезгә тотак (рәһен) итеп калдырамыз. Тәңре яңыдан мине падишаһ итеп таж-тәхетемне кайтарса, урыс жирене дошманнардан сакларга, үз гаскәрем берлә урыс иленә баскынлык итмәскә, яу жибәрмәскә сүз бирәм. Үз эшемезне эшләр өчен безне тыныч калдырсыннар, диде», — дидек.

Хәсән хужа. Падишаһымыз хәзрәтләренең Мәскәү князе Василийга иткән изгелекләрен дә сөйләдек. Алланың язмышы берлә иленнән аерылган, таж-тәхетеннән жода⁴ булган олуг падишаһымызга каршы эш-

¹ Дивар — стена.

² Ялан кылыч нәүбәт саклыйлар — ялан кылыч тотып чиратлап сакта торалар.

³ Иншалла — аллага шөкер.

⁴ Жода булган — аерылган.

лэргә теләгән эшләр һәрбер дин каравындан зур гөнаһтыр, хыянәттер, дидек, сүземезне тыңлата алмадык, падишаһым! Безнең сүзләремезгә көлеп, мыскыл итеп жавап бирделәр. Сезнең хозурыңызда авызга алын-маячак сүзләр берлә аталарымыз, бабаларымызны сүктеләр. Озын сөйләшүдән соң актык сүзләренең сөйләргә дип менә шул боярларын (*урис боярларына күрсәтә*) күндерделәр. Безнең кимчелекләремезне кичер, солтаным!

О л у г М ө х ә м м ә д (*урис боярларына*). Бояр Василий Сабакин, бояр Андрей Галитаев, сез ни хәбәр китерденез?

В а с и л и й С а б а к и н (*ханга башын иеп*). Безнең урыс йорты сезнең татар яуларынан бик зур авырлыктар чикте, шәһәрләремез таланды, малымыз-туарымыз алынып, иленезгә озатылды, ирләремез, хатыннарымыз әсир ителде. Хәзер шул яучыларның башы кулымызга төшкәч без ничек аның теләген тутырыйк, ана йортымызда яшәргә ирек бирик?

О л у г М ө х ә м м ә д. Сугыш эчендә булынган ике ил арасында һәрвакыт мондый эшләр була килгән. Моңы без генә дөньяга чыгармадык, адәм баласы яши башлаганнан бирле бу эш шулай килә. Безнең татар иленә урысларның зыян-зарары азмы? Сезнең яуларыңыз Югары Идедәгә сату-алу көймәләремезне суймадылармы? Безнең хатыннарымыз-кызларымызны алып китеп монастырьларга китермәделәрме? Болар һәммәсә дә үткәндәгә эшләр. Без — ике якымыз да шуларны онытып, ике күрше ил булып, бер-беремезгә яу жибермәенчә тынычлыкта яши алмыймызмы? Минем теләгем менә шул!

А н д р е й Г а л и т а е в. Безнең урыс халкына татарлар ул кадәр күп авырлыктар ясадылар ки, без аны оныта алмыймыз, вакыты — форсаты килгәндә үч алудан үз-үземезне тыя алмыймыз. Сизгә илемездә яшәргә ирек бирә алмыймыз!

О л у г М ө х ә м м ә д. Без татарлар сезгә һичбер яхшылык эшләмәдекме? Безнең бабаларымыз бу тупракларга аяк басканда сезнең һәрбер шәһәрәңездә бер князегез икенче шәһәрдәгә князегез берлә туктамаенча сугыш эчендә иденез. Нә шәһәрләреңездә, нә авылларыңызда тынычлык бар иде. Шәһәрләр арасында нә юлыңыз, сулар өстендә нә күпереңез, нә кичүләреңез бар иде. Чит ил сәүдәгәрләре генә түгел, күрше шәһәр кәрваннары талаудан курыкмаенча бер-берсенә мал китерә алмыйлар иде. Бабаларымыз бөтен урыс илендә тынычлык кордылар, бөтен иленездә юллар, күперләр салдылар, юлбасарлыкны юк иттеләр, чит ил сәүдәгәрләре тыныч килеп китәрлек, кәрван йөрерлек хәл тудырдылар. Үзара сугышып ята торган князьләреңезне юлга без салдык, Мәскәү князен без олуг князь ясадык, башка князьләргә Мәскәү князенә муен ияргә без боердык. Василийга Мәскәү олуг князьләгә ярлыгын мин бирдем. Минем ярдәмем берлә ул хәзерге куәткә килә алды. Һәрбер монастырьда аерым-аерым попларыңыз аерым гыйбадәт ысуллары өйрәтәләр, кырык төрле мәзһәб тараталар иде. Безнең мөселман бабаларымыз, аллага хөрмәт йөзеннән, алла һәммәмез өчен олугдыр, бу дин башбаштаклыгын сезгә — урысларга зарарлы таптылар, побыңызны олуг поп-патриарх ясадык. Бөтен попларыңызгы анарга буен синарга без куштык, патриархыңызга князьләр хөрмәтен без бирдек, чиркәүләреңезне, монастырьларыңызны, попларыңызны, бөтен дин әһелләреңезне биргедән, салымнан, олау чабудан азат итеп, без ярлыктар чыгардык, бер князь байрагы астына бөтен таркау, бер-берсенә дошман илләреңезне без тупладык, бер дин башлыгы янына бөтен аеры-аеры мәзһәбләреңезне¹ без жыйнадык. О л у г, кечек арасындагы гадаләтсезлекне² мәхкәмәләремез³ берлә без бетердек. Иленезне башбаштаклыктан

¹ Мәзһәб — дин, фәлсәфә.

² Гадаләтсезлек — гаделсезлек.

³ Мәхкәмә — хөкем итә торган идарә, суд.

чыгарып, дәүләт хәленә без китердек. Хәзер шул хезмәтләремезгә каршыдан кара гайбәт берлә авыр хәлгә төшкән ханыңыз вә аның якыннарына каршы кылырга теләгән эшләреңезне христианлыкның да алласы начар, яман эш дип каршыламавына вә сезне жәзалаттырмавына ышанасызмы? Без — тәңрениң гаделлегенә ышанган мөселманнар, бу начарлыкларыңызның жәзасыз кичүенә инанмыймыз¹ вә сезне дә алланың жәза-бәласеннән коткарыр өчен арада тынычлык, дуслык ясауга өндимез.

А н д р е й Г а л и т а е в (*сикереп тора, ачулы тавыш берлә*). Без монда вәгазь-нәсыйхәт² тыңларга килмәдек. Безнең урыс торагында татар ханлыгын яшәтергә ризалыгымыз юк. (Байракны күрсәтеп). Бу байракны индереп, урыс байрагын күтәреп, безнең хөкемнәремезгә разый булыңыз, безгә биреләңез. Юк исә килеп һәр нәрсәңезне тармар итәчәкмез, байрагыңызы без индерәчәкмез, индерәңез байрагыңызы! (*Ишектәге ялан кылычлы углан алга атыла.*)

О л у г М ө х ә м м ә д (*кулы берлә ишарә итә*). Син урынында тор! Илчегә үлем юк, бояр үз исеменнән сөйләми (*боярга карый*).

А н д р е й. Команданнарым исеменнән, урыс олуг князе Василий исеменнән сөйлим!

О л у г М ө х ә м м ә д (*баш өстендәге байракка күрсәтеп*). Бу байрак безнең олуг бабамыз Чыңгыз ханның илемезгә багышлаган мөкатдәс байрагыдыр. Бу байракны без индерә алмыймыз, индермәячәкмез, бу илләрдә бу байрак мәңгелек салланачактыр, тәңредән башка аны индерәчәк куәт юктыр, без үләрмез, без бетәрмез, байрак инмәс!

Б о я р С а б а к и н. Хан хәзрәтләре! Без олугларымыздан алган бурычымызны үтәдек. Безне кичерәңез. Без ни кушсалар, шуны аңлаттык.

О л у г М ө х ә м м ә д. Сезгә бер сүзем юк. Команданнарыңызга монда ишеткәннәреңезне сөйләңез. Минем соң сүзем: без сезнең урыс илендә жирләшү уенда түгелмез, ялгыз⁴ кышны монда үткәрергә теләдек. Тәңре кушса, мал-туарга жим чыгу берлә татар иленә китәчәкмез. Тагы бер мәртәбә сөйлим: шул вакытка кадәр безне тыныч калдырсыннар. Әгәр инде сүзне тыңламыйлар икән (*кылычы берлә жиргә сугып*), бу кылыч әле тутыкмаган, бу егетләр, бу угланнар әле үлмәгән, боерсыннар!

Х ә с ә н х у ж а. Тәңре олугдыр.

Боярлар аякка калкалар. Чыгалар. Тынлык. Озын бер тынлыктан соң.

О л у г М ө х ә м м ә д (*илчеләргә*). Дошман тупрагында ниләр күкрәңез?

Г а л и б и р д е. Мәскәүнең гаскәре күп. Безгә башкалар берлә күрешергә рөхсәт бирмәделәр. Гаскәрләре утыз-кырык меңнән ким түгел.

Күбесе жәяүле, әмма атлылары да бар. Без кайтканда юлымызның өстенә ике кеше асканнар иде, боларга «Татар шымчылары» дип язылган, берсен безнекеләрдән икәннен таныдым, берсе урыска охшый иде.

Б е р т ү р ә. Асылган егет озын буйлымы, кыскамы?

Г а л и б и р д е. Озын буйлы.

Т ү р ә. Айтуган углан, күрәсен.

Х у ж а Х ә с ә н. Иле өчен шәһид китте, урыны оймактадыр.

Х ө с ә е н. Безнең хезмәттәге боярлардан берсе китәр алдында күрешеп, кулыма бер кәгазь сукты, укый алырлык вакыт булмады (*чыгарып куя*).

Х а н. Укыңыз!

¹ Инанмау-ышанмау.

² Вәгазь-нәсыйхәт — яхшылыкка өндәү, үгетләү.

³ Мөкатдәс — изге.

⁴ Ялгыз — биредә «үзебез генә» мәгънәсендә

Хөсәен (*укый*). «Урыс гаскәре кырык мең кешедер, алты мене атлы. Василий, ханның я тересен, я үлесен китеренез, дип фәрман биргән. Патриарх урыс гаскәренә вәгазь-нәсыйхәт өчен, аларны мөселманнарға каршы кыздырыр өчен илле поп вә монах күндөргән, алар гаскәр эчендә, урыс гаскәренә күбесе сугыш күрмәгән авыл мужигы». Бетте. (*Тынлык.*)

Олуғ Мөхәммәд. Бәкләр, сәедләр, түрәләр! Хәлне аңладыңыз, инде ни мәслихәт итәсез? Һәммәнез уңызны ачык сөйләнез!

Сәед (*яшел чалмадан.*) Хан хәзрәтләр! Дәүләт эшләре тәңренә язмышы берлә сезнең өстенезгә йөкләнгән, без сезнең ярдәмчеләренез генәбез, сез ни әмер итсәнез, ул булыр. Без мөселманнармыз, жәнәбе хак Коръән кәримдә Әтыйгуллаһе вә әтыйгуррәсүл вә әлваләми минкем, дия хитаб итмеш, ягъни аллаһ вә аның пәйгамбәренә, үз диненездән булган падишаһларыңызга, олуғларыңызга вә түрәләренезгә буен сыныңыз, дигән сүздер. Без тәңренә бу әмеренә буен сынамыз. Әмеренезне көтәбез. Каршымызда кара йөрәк — урыс, дин дошманы, ил дошманы, дәүләтебез, байрагымызның дошманы. Илемезнең, ханымызның хөрмәтен саклау һәммәбезгә фарыз. Моңы саклар өчен ялгыз бер күәтебез калды — кылычымыз. Сугыштан башка чара юк. Алла ярдәм бирсә, жиңсәк — илемезне коткарамыз, тарихымызны жанландыра, халкымызны хөрмәтләндерәбез, жинелсәк — шәһид китәчәкбез! (*Тына.*)

Беренче түрә. Хан хәзрәтләр, башыңызга бер каза килсә, дәүләтебезнең хәле ни булачак? Минә шул эшләр шөбһәгә төшерә.

Икенче түрә. Тагы бер илче күндөрсәк, ничек булыр, хан хәзрәтләр?

Олуғ Мөхәммәд. Мин Олуғ Чыңгызның углымын. Мин теләнче түгелмен.

Тимур командан. Падишаһым, без хәзер дошманның гаскәре берлә дүрт ягымыздан сарылганмыз. Кан түкмәенчә, моннан котылып чыгарга һич өмет юк. Алдымызга куелган эш тә Чыңгыз баласы бөек ханымыз берлә аның янындагы биш мең кешене генә коткару түгел, бабаларымызның безгә калдырган мирасы Чыңгыз дәүләтенә калдыгыны саклаудыр. Бу бурычны үти алмасак, моннан туган эш тә илемезне дошман чабатасы астында таптатудыр, издерүдер. Безнең кечкенә башымызга язмыш шундый зур, авыр йөк йөкләде, моннан качына алмыймыз. Канымыз, жанымыз берлә дәүләтебезне, ханымызны, илемезне, халкымызны сакларга тиешбез. Аналарымыз безне мондый авыр көннәр өчен тудырды, аталарымыз, бабаларымыз шундый авыр көннәрдә эшкә ярасыннар дип безне житештерде, бар күәтебез берлә дошманга салдырудан¹ башка юл юк, янымыздагы бөтен гаскәрләр дә бу уйда, әмеренезне көтәбез, падишаһым!

Тыштан бер тавыш. Эшем ашыгыч, көтәргә вакытым юк. Көнтуган йөз башы килде, диегез! (*Ишектән бер забит² керә, сәлам биреп.*) Падишаһым, Йөз башы Көнтуган исемендә бер забит хозурга кабулыңызны үтенә, ашыгыч сүзем бар ди, хан хәзрәтләр!

Олуғ Мөхәммәд. Керсен! (*Һәркем ишеккә карый, ишектән урыс кыяфәтендә бер кеше керә. Бик бөгелеп сәлам бирә дә, көтә.*)

Хан. Ни бар, углым? Ашыгыч хәбәрәм бар, дигәнсең!

Йөз башы. Олуғ хан хәзрәтләр! Баш команданның боерыгы берлә урыс гаскәре эчендә киткән идем. Күземне дүрт ачып ике көн араларында калдым, күргән-белгәннәрәмне сезләргә белдерү бурычым дип, урыс гаскәрендә үзгәрешләр булуны күргәч тә ашыга-ашыга кайттым, шуның өчен сезне, хан хәзрәтләр, вакытсыз борчыдым, мине кичеренез!

¹ Дошманга салдыру — дошманга һөжүм итү.

² Забит — хәрби чин, хәрби башлыклардан берсе.

О л у г М ө х ә м м ә д. Сөйлә, углым, сөйлә! Ни күрдең, ни үгрәндең, шуны аңлат!

К ө н т у г а н. Иң соңыннан башлайм. Илчеләр моннан кайту берлә бүген кич каламызны, басу боерыгы чыкты. Урыс гаскәре төрле яктан баскынга хәзерләнә, шуны күреп мин дә ашыктым. Бүген кич баскын булачак.

Х а н. Урысларның кайсы яклардан баскын хәзерләүләрен, кай тарафтан зур көчләрен куячакларын үгрәндеңме?

Й ө з б а ш ы К ө н т у г а н. Моңы ачык үгрәнергә вакытым булмады, хан хәзрәтләре! Боларны үгрәнеп, минем анда калган иптәшем карангылык төшәр-төшмәс хәбәр китерәчәк, гаскәрнең хәзергә жирләшүе менә шул рәвештә. *(Ханның алдына язучы-хәригалы бер кәгазь куя. Хан кәгазьне дикъкатъ берлә карый, аннары баш команданга бирә. Озын гына тынлык.)*

Х а н. Тагы ниләр белдең?

Й ө з б а ш ы. Поплар урыс гаскәрен безгә каршы бик кыздыралар, дошманлыкны уятырга бик тырышалар. Төрле-төрле буяуларда бик күп тәреләр китергәннәр, тәреләрдән шәфагать теләүче гаскәр бик күп. Урыс гаскәренең башлыкларының күбесе исерек. Һәрбер жирдә аракы мәжлесләре. Бер туктамаенча эчәләр, үзара берсе «мин Москвалы, син Псковлы», дип кычкырышалар. Талашлар да бик күп. Гаскәр үзе бик күп, утыз меңнән ким түгел, бәлки кырык мең дә бар. Кораллары иске. Гаскәрнең күбесе сугыш күрмәгән, атлары өйрәтелмәгән. Урыс башлыкларына Алтын Урдадан Кечек Мөхәммәд хатын хан хәзрәтләрен тотып бирү хакында ярлык килгән. Мәскәү князе шул ярлыкны тотар өчен сугыш ача, дигән хәбәрләр тараталар. *(Йөз башы сүзен бетерә. Бераз тынлык.)*

О л у г М ө х ә м м ә д. Рәхмәт, углым! Башыңны, жаныңны юк итүдән курыкмаенча дәүләткә, эшкә, безгә зур хезмәтләр иттең. Синен бу ярарлыгың онытылмас.

Й ө з б а ш ы. Падишаһыма каршы, илемә каршы бурычымны үтәдем, хан хәзрәтләре!

О л у г М ө х ә м м ә д. Рәхмәт, рәхмәт! Башка белгәннәрен булса, үзеңнең шул сугыш хакында уйларың булса, команданнарың берлә күрештә аңлат. *(Йөз башы сәлам биреп чыга. Тынлык.)*

Х а н. Моннан соң ни дисез?

Б е р т ү р ә. Хан хәзрәтләре, капкынга төшкән бүре кебек, урыс явының килеп үтерүен көтеп тормаенча, иң элек безнең салдыруымыз тиештер, тәңре ярдәм итсә, мөселман гаскәре жиңчәктер, команданнарга сугыш планын хәзерләргә әмер биреңез, падишаһым!

Х а н *(башкаларга карый)*. Шулаймы?

Һ ә м м ә с е. Шуннан башка юл юк, шулай, хан хәзрәтләре, шулай!

Х а н. Команданнарың планнары күптән хәзер, тәңре ярдәмчәмең булсын! Минем уемча да шуннан башка юл калмады, һәммәңез шул үлем-калым сугышына хәзерләнеңез! *(Һәммәсә аякка калка, сәлам биреп чыгалар. Тынлык.)*

Х а н. Бүген Чыңгыз дәүләтенең шобагасы салына, ул я бетәчәк, я әүвәлгесе кебек олуг ханлык булачак. Башым китсә китсен, Чыңгызның мирасы илемез сау калсын! Яуас, яуас! *(Хатыннары тарафыннан Гөлбикә — ханның хатыны чыга.)*

Г ө л б и к ә. Мин һәр сүзләреңезне тыңладым. Сугыштан башка юл юк. Урыс кулында бер без түгел, безнең кебек меңлә, меңлә бикәләр, кызларымыз мәсхәрә булганчы, шул карлар астында тәннәремез чересен, намусымыз югалганчы, жанымыз чыксын, тәңре ярдәм бирсен, солтаным!

! Язучы-хәригалы — бу урында «язучы-сызучы» мәгънәсендә.

Х а н. Киёмнәремне, коралларымны китеренез!

Г ө л б и к э (*ханның муенына бөти кигезә*). Бу мөбарәк бөти бабаларың хан хәзрәтләреннән калган. Моны кигән башны кылыч кисмәс, моны ташыган тәңгә ук үтмәс, тәңрегә әманәт, солтаным! (*Күз яшьләрен сөртә.*)

Х а н (*киенеп бетеп.*) Балалар кайда?

Г ө л б и к э. Бар да өйдә. Балалар! Балалар, киленез, этиенез чакыра!

Ханзадәләрдән Мәхмүд, Йосыф, Касыйм, Ягъкуб, кызлардан Алмас солтан, Күнел солтан керәләр. Ирләр гаскәри киёмдә.

Х а н. Утырыңыз, балалар! (*Хан да, хан бикә дә утыра.*)

Х а н. Һәммәңез үз эченнән Аятелкөрси укыңыз! (*Үзе дә укый. Озын гына тынлык. Берәздән хан кулын догага күтәрә, аның артыннан бөтен хазыйрлар¹ кулларын күтәрәләр.*)

Х а н (*кычкырып*). Олуг тәңре! Илемез, көнемезне, дәүләтемез, сөляләремезне², халкымызны, бала-чагамызны, байрагымыз, гаскәрләремезне, мал-туарларымызны афәт-бәләләрдән сакла! Ил, дин дошманнарының күзләрен сукур, кулларын чулак, аякларын аксак, йөрәкләрен куркак ит, команданнарыма тугры курс, гаскәрләремә батырлык, халкыма сабырлык бир, үземне, үз янымдагыларны тугры юлдан яздырма! Амин!

Һ ә м м ә с е. Амин! (*Һәммәсе йөзләрен сөртәләр. Хан аякка калка, башкалар да аякка басалар.*)

Х а н. Мәхмүд, син уң кулга баш булачаксың! Касыйм, Ягъкуб, сез Тимур команданның кул астында булачаксыңыз! Йосыф, син каланың башы булып калачаксың! Анаң, туталарың, сенелләрең, мондагы бөтен бикәләр, туташлар, хатын-кызларның жанын, намусын син саклаячаксың! (*Хатыннарга.*) Һәммәңез аның әмеренә баш иенез. Без дошман берлә үлемме, калумы сугышына атыламыз. Тәңренен ярдәме берлә жинсәк, сау калсак, тагы күрешермез, язмышның язуы берлә үлсәк, хакларыңызны бәхил итенез. (*Хатыннар егълый*). Олуг абыеңыз Мәхмүдне өйнең башы, Чыңгыз байрагының сакчысы, олуг ханлыкның варисы дип әйтеп таңыңыз, аңа буен сыныңыз!

Г ө л б и к э. Аллага әманәт, солтаным, тәңре кушса, сау-сәламәт дошман явын жинеп кайтырсың! (*Күзеннән яшен сөртә.*)

Хан Һәммәсе берлә кочаклашып күрешә. Кызлар егълыйлар. Хан акрын гына ишеккә таба атлый, аның артыннан хан бикә, угыллары, кызлары. Ишек ачыла. Тышта хәзер юл йөреше чалына.

ӨЧЕНЧЕ КҮРЕНЕШ.

Кин мәйданны ап-ак кар каплаган. Саф-саф тезелгән гаскәрләр, ат өстендә команданнар, забитлар хан өенең ишеге төбенә дәрәжә-дәрәжә тезелгәннәр. Ханны күрү берлә команданнар, гаскәрләр сәлам торалар. Хан баскан жиреннән гаскәрләргә сөзә. Ике углан ханның иярле атын тотканнар, хан атка атлана, аның артыннан команданнар атланалар. Ике якка аерылган юлдан хан вә команданнар гаскәрләргә алдына чыгалар. Хан бикә, балалары Һәммәсе ишек төбендә, башка өйләрдән дә хатыннар, балалар ишек төбенә чыкканнар. Хан атын гаскәргә каршы бора, аның артында команданнар да шулай итәләр.

Х а н. Төмән³ башлары, мең башлары, йөз башлары, ун башлары, угланнар, гаскәрләр! Хәлемезне күрәсез. Без барымыз да—олугымыз, кечекемез, иремез, хатынымыз, балаларымыз-чагаларымыз капкыңга төш-

¹ Хазыйрлар — шунда булучылар.

² Сөлялә — ыруг, нәсел-нәсәп.

³ Төмән — ун мең.

кән бүре кебекмез, бөтен ягымыздан яу сарган, безне юк итәргә, безне үтереп бетерергә әмер бирелгән. Хатыннарымыз, кызларымызны урысларга кәнизәк итәчәкләр, исән калган ирләремезне урыска кол итәчәкләр, йортымызны юк итәчәкләр, Чыңгызның безгә мәңгелек дип биргән изге күк байрагымызны — бөтен кыпчак илләрен бергә туплаган байрагымызны ертып ыргытачаклар, бөтен халкымызны илсез, эшсез итеп жил кебек таратачаклар. Бу капкыннан корбансыз котылырга юлымыз юк, өмидемез тәңренен ярдәмендә генә вә бабаларымыздан мирас калган шул кылычымызда. (*Кылычын каныннан чыгара, бөтен команданнар да чыгаралар.*) Бу илләрне алган бабаларымызның батыр каны безнең табырларымызда әле суынмаган, тәңренен тугрылыгына, гаделлегенә ышанычымыз кимемәгән. Бүген без бу кылычка мал табар өчен, ил ачар өчен сарылмыймыз, илемезне, халкымызны, динемезне дошманнан саклар өчен сарыламыз, аналарымызның имиендәге сөтләр хәләл булсын өчен, аналарымыз, апаларымыз, сеңелләремез, кызларымыз, хатыннарымызны урыска мәсхәрә булудан коткарыр өчен сарыламыз. Хаклык бездә, тугрылык бездә, сүз тоту бездә, тәңрегә, пәйгамбәргә инану бездә, тәңре безнең берлә, без бу дошманны жиңәчәкмез, илемезне, үземезне азатлыкка кавыштырачакмыз¹. Команданнарыңыз әмерене тотыңыз. Тәңренен исеме берлә алга, гаскәрләрем, алга, арысланнарым!

Зур капка ачыла, яшен ташы атлы гаскәр капкадан чыга. Мәйдан буш кала...
Хатыннар, балалар мәйданга чыгалар.

Б е р к а р ч ы к. Тәңре ярдәмченез булсын!
Х а т ы н н а р. Тәңре ярдәмченез булсын!

Ат аягы тавышы астында тынлык күп кенә.
Йосыф, янындагы карт-коры берлә, капка янында.

Б е р н и ч ә х а т ы н (*өйләреннән күрәндәләр² күтәреп капкага якынлашалар. Йосыфка*). Сугыш мәйданында арып, әлсерәп калган батырларымызга берәр кәнди³ кайнар шурпа, кайнар сөт эчерермез дип уйладык, рөхсәт бармы?

Й о с ы ф. Сугыш бик каты бара чак, урыслар куа башласа, нишләрсез?

Б е р х а т ы н. Нишләрмез, ни язмыш булса, шуны эшләрмез. Беренче сугыш күрмимез.

Б е р б и к ә. Тугры, тугры, барыңыз. Алла юлыңызны жиңел кылсын! (*Аларга, мин дә барам, мин дә барам, дип, хатыннар кушылалар.*)

Б е р н и ч ә б и к ә (*киндерлә, ак бәзләр күтәреп киләләр. Йосыфка.*) Без яралыларны сарымыз, яраларын юармыз, дип барамыз, рөхсәтме?

Й о с ы ф. Рөхсәт, рөхсәт! (*Янындагыларга.*) Хатыннарга кадәр һәммәсе сугышка катыша, мин монда буш йөрм, шундый зур көнне сугыштан калган кебек булу хурлык түгелме?

Б е р к а р т б и к ә. Атаң хан хәзрәтләренен сүзене тыңлау, анаң хан бикәбезне саклау хурлык буладыр диме? Монда урыслар салдырса, безне кем саклаячак, син түгелме?

Й о с ы ф. Анысы тугры, әмма шундый зур ил сугышында мин дә батырлар берлә бергә булса идем, ни булыр иде.

К а п к а б а ш ы н д а г ы н ә ү б ә т ч е. Сугышка тотыштылар!

Х а т ы н н а р. Тәңрем, ярдәм ит, тәңрем, безне урыс коллыгына төшермә! Тәңрем, кызларымызны урыслардан рисвай иттермә, тәңрем, ярдәмче бул. Яуас, Яуас!

П ә р д ә т ө ш ә.

¹ Азатлыкка кавыштырачакбыз — азатлыкка чыгарачакбыз.

² Күрәндә — камыштан ясалган каты жәймә.

³ Кәнди — кечкенә аш савыты.

ИКЕНЧЕ ПƏРДƏ

БЕРЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Гайне¹ майдан. Бер көн вакыт үткән. Хатыннар, балалар майданда. Йосыф та үзенен аксак-туксак, карт-коры сакчылары берлә майданда.

Капка башындагы каравылчы гаскәр. Безнең атлылар бик күп урыс тоткарларын китерәләр. Капка ачыңыз!

Түбәндәгеләр капканы ачалар. Берничә атлы татар гаскәре берничә йөз урыс гаскәрен капкадан куып кертә. Урыслар аптыраган хәлдә.

Бер татар хатыны. Урыс батырлары килде, урыс батырлары, сәлам торыңыз! *(Балалар сәлам торган кебек булалар. Хатыннар көлешә.)*

Килгән гаскәрләрнең башы *(Йосыфка)*. Әсирләр китердек. Хан хәзрәтләре боларны сак тотсыннар, дип әмер бирде.

Йосыф. Баш өсте. *(Гаскәргә.)* Хәлләр ничек?

Гаскәр. Урысларга — печән өсте! Кая барырга белмиләр, кәбестә кебек турыймыз. Безгә рөхсәт көтәmez!

Йосыф. Иреклесез! *(Татар гаскәрләре чыгалар.)*

Йосыф *(янындагыларга)*. Жепләр китеренез, шуларның кулларын баглаңыз! *(Картлар, хатыннар урысларның кулларын бәйлиләр. Урыслар һичбер тавыш чыгармыйлар.)*

Йосыф *(урысларга)*. Ни телисез? *(Һичберсе дәшми.)* Ни телисез?

Берсе *(алга чыгып, иелеп)*. Безне үтермәnez! Безнең гөнаһымыз юк, боярлар ни кушты, без каршы килә алмадык. Безне кичеренез! *(Һәммәсе дә жиргә тезләнәләр.)* Безне кичеренез!

Йосыф. Качарга теләмәсәnez, һичберенезнең чәче дә кыймылдас, тыныч булыңыз. Алыңыз шуларны, шул почмакка жирләштеренез! *(Әсирләрне алалар.)*

Капкадан унбиш-егерме татар яралысы керә. Кайсы аксый, кайсының йөзе кан эчендә, кайсының кулы баглаган, кайсылары көчкә-көчкә генә атлыйлар. Хатыннар зәгыйфьләренен култыкларына кереп, аларга ярдәм итәләр.

Бер хатын *(чиләк берлә китергән кайнар шурпасыннан кәнди-кәнди шурпа өлешә)*. Эченез, эченез, эченезгә елы керер. *(Яралылар эчәләр.)*

Бер яралы. Рәхмәт, авызым корыган иде, кяфер башыма сукты, үзен дә жәһәннәмгә жибәрдем, әмма башым да ярылды ахрысы, кан туктамый.

Икенче яралы. Минә сөнгә берлә чәнчеде. Күзне ут алган, тирә-юньне күрә алмыйсың. Арттан чәнчеделәр.

Берсе. Атымның аягына ук керде дә ат сискәнеп сикерде, мин дә егылдым, торып өлгерә алмадым, бер урыс кылыч берлә салдырды, ат калды, китә идек, калканымны тотып өлгердем, алай да аягыма чапты, киез итек булмаса, аяк киткән иде. Үлем ачысы берлә үзен дә муенынан алып будым, үтердем.

Берсе. Минем бер нәрсә юк, атым үлдә дә жәяү калдым. Шулар арада иң башыма ук керде, шул гына бар, шуны чыгарып буып бәйләnez дә мин тагы китәм, уң кулым эшкә ярый. Анда безгә әле эш күп, урыс явының исәбе-хисабы юк, кырмыска кебек үтерә-үтерә кылычларымыз тутыкты.

Хатыннар яралыларны өйләренә алалар. Капкадан әллә ничә чана төялгән ашамлык, тагы әллә ничә йөз урыс әсире китерәләр.

Әсирләрне китерүче *(Йосыфка)*. Мин сизгә йөз урыс әсирләре китердем, илле чана азык. Боларны кая куйыйк?

¹ Гайне — ачык.

Йосыф. Әсирләрне монда керт. (*Әсирләр керә.*) Чаналар монда сыймас.

Китерүче гаскәр. Әле анда менләп чана бар, кая сыйсын, әсирләрнең дә саны юк.

Йосыф. Хәлләр ничек?

Гаскәр башы. Сугыш бетте кебек, урысларның сугыш сафы калмады, башлыклары бар да качты, менләп-менләп гаскәр әсир төште, безнекеләр куа киттеләр. Миңа рөхсәт, ханзадә? Эшләремез күп. (*Сәлам биреп чыга.*)

Бер хатын. Боларны бәйләргә жеп житмәс. Урыс патшасының Мәскәүдә кешесе дә калмагандыр.

Әсирләрне бәйләп озаталар. Тыштан чаналардан капчыклар, итләр, ганимәт малы¹ ташыйлар.

Капка башындагы каравылчы. Сугыш бетте, ахрысы, безнең гаскәр хан хәзрәтләре байрагы янына жыелалар.

Хатыннар. Урыс байрагы күренәме?

Каравылчы. Юк, урыс байрагы күптән юк... Безнең байрак калыкты. Хан хәзрәтләре, гаскәрләр калага кайталар. Без жиндек.

Хатыннар. Илемез, көнемез котылды!

Балалар (*кычкырыша*). Сугыш бетте — без котылдык. Урысны жиндек!

Карт хатыннар. Амин, амин!

Йосыф әсирләрне жирләштереп, китергән малларны жыйнап, анда чабып, монда чабып йөри.

Каравылчы. Хан хәзрәтләре, батырлар якынлашалар!

Хатыннар. Гаскәрләремез килә, гаскәрләремез жиңеп килә!. (Зур капканы ачалар. Бөтен хатыннар, хан бикәләр һәммәсе ике якка тезелгән. Хан ягында угыллары, команданнар һәммәсе кан эчендә капкадан керәләр.)

Хатыннар (*беравыздан*). Котлы булсын падишамым, котлы булсын батырларымыз, котлы булсын гаскәрләремез. Илемезне, көнемезне коткардыңыз! Хуш килденез, хуш!

Гаскәрләр арыган, хан да, команданнарның да бөтен өс-башлары кан эчендә. Гаскәрләр хатыннар арасыннан үтә, саф-саф тезелә. Хатыннар гаскәрләргә кәнди-кәнди кайнар аш бирәләр, үзара сөйләшәләр. Атлар да тирләгән, пешкән, кайберләре яраланган. Хан үзенең өенең болдырына чыга, гаскәргә каршы борыла. Янында угыллары, команданнары.

Хан. Команданнарым, төмән башларым, мең башларым, йөз башларым, угланнарым, гаскәрем! Тәңренен ярдәме берлә шул канлы сугышта үземездән ун мәртәбә артык дошманны жиндек. Моңың берлә аналарымыз, апаларымыз, хатыннарымыз, сеңелләремез, кызларымызның намусын-сыенгына саклап калмадык, илемезнең, халкымызның хөрмәтен-сыен күкләргә чыгардык. Олуг Чыңгызның, безгә мирас калдырган Батый хан иленең барлыгын, зурлыгын дошманга тагы бер мәртәбә таныттык, дәүләтемезне югалып китүдән коткардык. Бу зур эшне, тарихымызда онытылмаячак каһарманлыкны, гаскәрләрем, сез башкардыңыз, сугыш сафында шәһид булган сезнең иптәшләреңез, кардәшләреңез башкарды. Дәүләтеңезгә, халкыңызга иткән бу батырлыгыңыздан мин — сезнең ханыңыз, Чыңгызның баласы сездән бердән меңгә кадәр разыймын. Сездән тәңре дә, пәйгамбәр дә разыйдыр. Ил, дин юлында түккән каныңыз бушка китмәячәктер! (*Якыннары үлгән хатыннар егълыйлар.*)

Хан. Бикәләр, туталар, сеңелләр! Барыңыз да ирләреңезне, угылларыңызны, кияүләреңезне, туганнарыңызны югалттыңыз. Мин дә углым кебек киявем, дустым Гали бирдене югалттым, минем дә кызым сезнең кебек тол калды, минем дә туруннарым² сезнең балаларыңыз кебек ятим

¹ Ганимәт малы кулга төшерелгән дошман малы.

² Турун — онык.

калды. Болар һәммәсә ил өчен шәһид булдылар. Жирләре ожмахтадыр, алар өчен еламаңыз. Бу көнгә шул зур шатлыклы, котылу көнемездә аларның жаннары безнең берлә бергәдер, аларның хатирәләре һәрвакыт безнең күнелемезнең иң тирән жирендә яшәячәктер! Гаскәрләрем, инде шул жинүемезнең жимешләреннән һәммәңезгә файдаланырга тәңре насыйп итсен, һәммәңез арыдыңыз, әлсерәдеңез, хәл жыеңыз! Бу — хакыңыздыр. Ләкин шуны да онытмаңыз, безнең бүген дошманнан куркуымыз юк, алар бүген төнәгә¹ безем хәлемездә. Алай да булса, бу жир безнең илемез түгел — бөтен тирә-юне дошман халык. Тынычланыңыз, алланың әмере берлә үз илемезгә, бабаларымызның төп иленә — Болгар йортына китәчәкмез. Илемез, дәүләтемез мәңгә яшәсен дип тагы әле бик күп эшләр эшләргә тиешмез, шул изге байрагымызны мәңгегә илемездә салланачак хәлдә дәүләтемезне көчләндерергә тиешмез. Шат булыңыз, гаскәрләрем, сезләр ирекле!

Бөтен гаскәрләр атларыннан төшә, кардәш кабиләсә берлә күрешә. Ханның янына Йосыф килә, сәлам бирә.

Йосыф. Кала эче сау-сәламәт. Урыслар бу тарафка килмәделәр. Әсирләр бик күп, әле санау бетмәде, инде ун меңнән уздык. Өч мең кадәр ат бар, биш-алты йөз жигелгән атлы чана, бик күп ашамак-эчмәк, сугыш кораллары да шактый күп. Әсирләр арасында бояр балалары да бар. Баш команданнары тотылмаганнар, качканнар. Илче булып килгән Василий Сабакин берлә Андрей Галитаевлар да әсирләр арасында. Әсирләр хакында әмереңезне көтәм.

Хан. Бояр балаларын аерып алып берәр өйгә жирләштеренез, алар өстеннән бик нык сакчылар куеңыз, качмасыннар, урыс гаскәрләрен сәлам абзарларга тутырыңыз, яралы атларны суеп үзләренә берәр кайнар аш биренез. Кичә алар дошман гаскәре иде, бүген алланың бәхетсез бәндәләре генә. Шәфкать берлә эш күренез. Василий Сабакин берлә Андрей Галитаевны монда китеренез! *(Йосыф янындагыларга әмер бирә. Ике ялан кылычлы үзгән Сабакин берлә Галитаевны хан янына китерәләр.)*

Хан. Хуш килденез, боярлар! Минем шартларымны кабул итәргә дипме килденез? *(Боярлар калтырыйлар. Тынлык.)*

Хан *(гаскәрләргә кайнар сөт тараткан хатынга)*. Бикә! Шул боярларга берәр кәнди аш бир! *(Бикә ике кәнди сөт суза, боярлар аптырап торалар.)*

Хан. Эченез! Сезнең ташыңызга без аш берлә жавап кайтарамыз. *(Боярлар эчәләр.)*

Хан. Тәңренең гаделлеген күрденезме?

Боярлар *(тезләнәләр)*. Гафу ит, падишаһым, наданлык иттек. *(Ханның аягын үбәргә маташалар.)*

Хан *(үбәргә ирек бирмәенчә)*. Үбеләчәк минем аягым түгел, менә шул байрак. *(Күк байракны күрсәтә, Галитаевка.)* Син аны тар-мар итәчәк идең, үп шуны!

Бояр *(күк байракны үбә)*. Падишаһым, гөнаһымны багышла.

Хан. Ни кадәр әдәпсез булсаңыз да, юкка кан түгәргә сәбәп булсаңыз да качарга маташмасаңыз һичберенезнең башын кисмим, инде качарга теләсәңез, я фетнә чыгарырга уйласаңыз, үзеңезгә үпкәләңез. Алыңыз шуларны! *(Боярлар сәждәгә китеп, сәлам биреп калкып китәләр.)* Янындагыларыңыз һәммәңез тыныңыз!

Хан бикә. Падишаһым, инде син дә берәз тын, юын. Өс-башың кан эчендә. Арыгансыңдыр, әйдә өйгә кер.

¹ Төнәге — кичәге.

Х а н. Ул кан — мөкатдәс кан, миңа шәһид булырга тәңре язмады, бары шулкадәр канымны агыздым.

С ә е д. Ханым, әле сезнең илемез, дәүләтемез тугрысында бик күп эшләренез бар, тәңре сезне сакласын!

Я н ы н д а г ы л а р. Амин!

Хан балалары өйгә таба атлыйлар.

П ә р д а т ө ш ә.

ИКЕНЧЕ КҮРЕНЕШ

Казан шәһәренең каршысындагы Услон тау өстендәге бушлыкта кыш көне бөтен тирә-юньне кар каплаган. Ерактакар кар өстендә киездән чатырлар (киез өйләр) корылган. Берсенең өстендә Алтын Урда байрагы саллана. Хан чатыры, чатырлардан берәз алда — Казанга караган бер жирдә гаскәр башлыклары, олуг түрәләр, сәедләр тупланган. Яннарында Олуг Мөхәммәд хан да, угыллары берлә бергә, Казан шәһәренә күндөргән илчеләренең жавабын көтәләр. Һәммәсе Казанга таба караган. Тынык.

Б е р т ү р ә. Хан хәзрәтләре, теге яктан чаналарда төркем-төркем халык монда таба килә.

И к е н ч е с е. Шулай. шулай.

Ө ч е н ч е с е д ә. Тугры, киләләр.

Б е р т ү р ә. Чаналар күбәйде, болар безне каршы алырга киләләрме, әллә моннан китеңез, безнең илдә сезгә урын юк, дияргә киләләрме?

Б е р б а т ы р. Кабул итмимез, дисәләр, сугышып керермез, без мондый гына шәһәрләрнеңме капкаларын ачтырдык!

О л у г М ө х ә м м ә д. Казан бит урыс каласы түгел, үз шәһәремез. Үзара сугыша-сугыша бит дөнья йөзен тоткан Бату дәүләтеннән (*халыкка күрсәтә*) менә нәрсә калды. Чыңгыз балалары урыс-дошманга сыгынуга кадәр түбән төштеләр. Әгәр Казан кабул итмәсә, күтәрелеп сахрага китәбез, казак буламыз. Илдәшләр арасы сугышларга мин сәбәп тә була алмыйм, бу сугышларда башлык та итә алмыйм.

С ә е д. Сүзләренез бик тугры, хан хәзрәтләре! Без хәзер ничек булса алай башсыз калган илләремезне бергә жыярга, бер көч итеп Чыңгыз байрагы астында берләштерергә, бабалырымыз вакытындагы илемезне бер жан, бер кан итәргә тиешлемез, шулай эшли алсак кына дошманга каршы илемез, дәүләтемезне саклый аламыз.

Х а н. Тугры, Сәед хәзрәтләре!

Б е р т ү р ә. Килүчеләр бик күп күренәләр, болар кемнәр?

И к е н ч е т ү р ә. Килсеннәр дә күрермез.

Т и м у р к о м а н д а н. Болгар иле безнең бабайлар бу илләргә килгәндә гаскәрлек ягыннан зәгыйфь булса да, бик күп эштә бабаларымызга остазлык итте, динемез мөселманлыкны без Болгар иленнән алдык, китабымыз, язуымызны болгарлардан өйрәндек, шәһәр төзү үрнәген алардан алдык, олуг ханнарымыз заманында да акчаларымыз Болгар шәһәрендә сугыла иде. Безнең Кара корымнан, уйгыр иленнән, Себердән килгән аеры-аеры уймакларымызны¹ берләштерүдә Болгар иле жилем булды. Тәңре боерса, Болгар иле шул таркау илләремезне берләштерүдә тагы да жилем булчак.

Б е р н и ч ә к е ш е. Тугры сүзгә жан корбан!

О л у г М ө х ә м м ә д. Тәңре ярдәме берлә тагы бабаларымызның мирасы — шул таркау илләремезне берләштереп, дошманнарымызга көчөбез, куәтемезне тагы танытачакмыз, байрагымызны тагы сайдырачакмыз!

Тау өстенә өч төркем халык ашыга-ашыга менәләр. Монда халык тына. Һәммәсе килүчеләрне көтә. Олуг Мөхәммәд берәз алга чыга.

¹ Аеры-аеры уймаклар — бу урында «таралып яшәгән төркемнәр» мәгънәсіндә.

Килүчеләрдән бер төркем (якынлашып.) Әссәламегаләйкем!

Бу тарафтан. Вәгаләйкемәссәлам!

Галимбәк (алга чыгып). Адымнарыңыз мөбәрәк булсын, төкле аяк берлә килгән булыңыз. Туганлык, кардәшлек, тугрылык берлә бергә-бергә яшәргә тәңре насыйп итсен! (Ханга якын килеп.) Мин Казан шәһәренен бәге, Үлмәс ханның балаларыннан Галим бәк. Бу илебезнең бабаларымызның иле, ничә йөз еллар бабаларым монда ханлык сөрдә, бөтен дөнья падишаһлыклары берлә алу-сату итте, Идел елгасыны дөнья сату-алуына ачык вә тыныч тотты, халыкны гадаләт берлә идарә итеп байлыкта, муллыкта яшәтте. Бу илдә ханлык сөрү минем хакым, ләкин урыс-дошман, илемезне туктамаенча баскын итә, угланнарымызны, кызларны үз йортына алып китеп кол итә. Бу баскыннарны тотуда кайсымыз батыр, кайсымыз илнең сыены-хөрмәтене яхшырак саклый алса, байрагымызны ул тотарга тиеш. Син — Чыңгыз балаларының баласы Олуг Мөхәммәд урыс-дошман берлә кылган авыр сугышларда илемез, йортымызның сыены сакладың, бабаларың кебек батырлык күрсәттең, илне башкару, ханлык сөрү синең хакыңдыр. Мин — Үлмәс ханнарның баласының баласы Галим бәк үземнең ханлык хакымны сиңа тапшырам. Кардәш-кабиләм исеменнән сине хан танып табуг салам. (Олуг Мөхәммәд алдында тез чүгеп дәүләт мөһерен аңарга озата.)

Олуг Мөхәммәд (аны култыклап аякка калкыта, сузган мөһерен ала. Үзен кочаклый). Синең бу олуг эшене мин һичбер вакыт онытмам вә балаларыма да васыйять итәрмен. Син үзен, гаилән генә түгел, бөтен нәселең, бәшәрең¹, мин дә вә минем балаларым да дуслык, кардәшлек берлә каршылашырлар. Таркау илләремезне жыярга без бер-беремезгә кардәшчә, туганча сарылырга тиешмез! (Тагы кочаклый вә Галим бәкне янына ала.)

Галим бәк төркемдәге бөтен Казан олуглары Олуг Мөхәммәднең кулын үбеп табуг салам (бәйгәт бирәләр)². Болардан соң шәһәр халкы төркеме алга чыга.

Алардан берсе. Падишаһым, мин — Казан каласының аксакалымын. Болар — шәһәрнең атаклы сатучылары, олуглары. Бабаларыңыз хан хәзрәтләре вакытында безнең Болгар, Биләр шәһәрләремез дөньяның иң зур бай шәһәрләре иделәр. Сатучы-алучыларымызның көймәләре бөтен Идел өстен батыт кебек капый иде. Күрше илләрдәге генә түгел, озак кяфер³ мәмләкәтләренә⁴ кадәр малымыз-туарымыз тарала, комачымыз, камкамыз (бөрчекле ефәк комаш)⁵, көмеш эшләремез, агач савыт, табакларымыз, олтанымыз, күнемез бөтен дөнья базарында дан тоталар иде. Ислам нуры берлә күңелләремез нурланган, шәһәрләремез мәчетләр, мәдрәсәләр берлә бизәкләнгән гыйлем, белем, һөнәр үзәге булган иде. Олугларымыз арасында чыккан татусызлыктан урыс-дошман азды, сату-алу юлымызны кисте, илемезгә баскын итте, ил эчендә тынычлык качты, бай илемез ярлылыкка төште. Без, падишаһым, тәңрене таний, пәйгамбәренә буйсына, йолаларымызны хөрмәт итә, зурны зур, кечкенәне кечкенә күрә торган зәгыйфь адәм балаларымыз. Гадаләтле башкаруыңызга мөхтаҗмыз. Шәһәрнең бөтен сатучысы, алучысы исеменнән табуг салам. (Тез чүгеп ханның кулын үбә, Казан шәһәре каласының ачкычын бирә.)

¹ Бәшәр — кеше, кешеләр.

² Бәйгәт бирү — берәүнең хакимиятен тану.

³ Кяфер — мөселман булмаган кеше.

⁴ Мәмләкәт — ил.

⁵ Комаш, комач — кызыл мал, тукума.

Хан (аны култыгына кереп күтәрен). Ил — барымызның да уртак малы. Дошманнарымызга дошманлык безне бүген ничек берләштерсә, арамыздагы дуслык, кардәшлек тә шулай ук берләштерелсен!

Шәһәр халкы олуглары ханның кулын үбеп табуг салалар. Өченче төркем якынлаша.

Араларыннан бер карт. Падишаһым, без — кара халык, укуымыз зур юк, сүземезне дә жирендә¹ сөйли белмимез. Падишаһым, синең урыс-дошман берлә кылган соңгы сугышларны ишетеп, үземезне анадан яңа туган бала кебек шатландык, кара көннәремез дә бәйрәм булды. Тәңре безгә шул падишаһны кайчан башымызга кичерер икән дип белер-белмәс догаларымыз берлә аллага ялвардык. Догамыз кабул булды. Сезде, падишаһым, дөнья күзе берлә күрәмез, без — кара халык синең тугрылыклы боерыкларыңны көтәмез (*кулында май берлә балны сузып*), тормышыгыз бал кебек татлы, май кебек көчле, сөт кебек ак, пакь булсын, падишаһым, бөтен кара халык исемнән табуг салам, падишаһым! (*Кулын үбә.*)

Хан (*балдан да, майдан да каба, үзе аксакалга озата*). Инде син дә минем сыемнан согын! (*Карт тартынып кына алып каба.*)

Олуг Мөхәммәд. Халкымның тормышы бал да май булса, минем дә көн күрешем бал да май булачак. Тәңре тарафыннан миңа йөкләнгән илне тигез тоту йөген тугры юлдан алып барырга бөтен көчем берлә тырышчакмын. Адәм баласымын, хатам да булыр, минем яңлышлыкларымны күрсәтенез, тугрылык берлә ил эшләрен башкарырга барыңыз да ярдәм итенез! (*Моның янындагы кешеләр дә бәйгәт бирәләр.*)

Сәед. Безне бу олуг көнгә ирештергән безнең кебек үк кардәшләремез, туганнарымызның жаннарын, каннарын аямаенча ил котылуы өчен шәһидлек дәрәжәсенә ирешүләре булды, аларның батырлыклары бу карлы, бозлы көннәрдә сезнең елы йөрәгенезгә безгә юл ачты. Шәһидләремезнең рухына бер дога! (*Барысы да кулларын күтәрәләр, берәздән йөзләрен сыйпыйлар.*)

Галим бәк. Боерың, хан хәзрәтләре, боерыңыз, олуг түрәләр! Гаскәрләр, шәһәр халкы сезне күрергә жан ата.

Хан угыллары, бөекләре берлә чаналарга таба йөри. Шәһәрдән килгән музыка такымы² музыка уйнарга тотына. Хан, бөекләр сәхнәдән ераклашалар, алар артыннан хан бикә, бикәләр киләләр. Гаскәр маршы уйнала. Гаскәр дә үтә башлый.

Пәрдә төшә.

ӨЧЕНЧЕ ПӘРДӘ

Бер көннән соң Казан шәһәрендә хан сараенда. Сарайның зур залы, идәнгә паласлар жәелгән. Түшәмгә зур кандил³ асылган, диварларда кечкенә-кечкеңә кандилләр. Диварларда матур язучы аятьләр⁴, хәдисләр⁵, шәмаилләр⁶ асылган. Залның түре, берәр сөям⁷ югарырак, аның урта бер жиренә тәхет корылган. Түрдән түбәндә ике яклап берничә урындыктар тезелгән. Залы зиннәтле, тәрәзәләре зур. Сул тарафта хатын-кыз ягына бер ишек, уң тарафта зур ишек бар. Залның дивары буйларына көрпәләр⁸ жәелгән, мөндәрләр куел-

¹ Жирендә — тиешле урынында.

² Такым — төркем.

³ Кандил — лампа, фонарь.

⁴ Аять — Коръән сүрәләрендә аерым кисәкләр.

⁵ Хәдис — Мөхәммәд пәйгамбәр сөйләгән сүзләр.

⁶ Шәмаил — рам эченә язып куелган дини текст.

⁷ Сөям — кулның, бармакларны жәйгәч, баш һәм урта бармак очлары арасы.

⁸ Көрпә — сырып ясалган түшәк.

ган. Тәхеттән (түрдән) түбән жирдә берничә тәбәнәк язу өстәлләре куелган. Диварда зур бер сәгать тә шалт-шолт йөрәп тора.

Пәрдә ачылганда Олуг Мөхәммәд — падишаһча киенгән (*тәхет янында таж да тора*), бер тәбәнәк өстәлнең янында аяк бөкләп утырган да өстәл өстендәге бик күп язучыларны укып тора. Озын гына тынлык. Хатын-кыз ягынан хан бикә — Гөлбикә күренә, бәйрәмчә киенгән.

Гөлбикә. Таң яхшы, падишаһым!

Олуг Мөхәммәд (*башын калдырып*). Таң яхшы! Яна йортта ничек йокладыңыз?

Гөлбикә. Биләүсәдәге бала кебек. Күптән мондый тыныч йокы күрмәгән идем.

Олуг Мөхәммәд. Бу качаклык тормышы сезгә дә ирләрдән авыррак булды, инде тынарыз.

Гөлбикә. Бу көнне күрермез дип уйламаган идем. Әйтергә генә жигел, янадан таж-тәхеткә кавыштык. Күңелем шатлык эчендә, падишаһым! Нинди изге эшәмез тәңрегә ярады да безне тагы үз тормышымызга кавыштырды?

Олуг Мөхәммәд. Шөкранәсен кыл. Тагы изгелек эшлә!

Гөлбикә. Бәхетемез ул кадәр зур ки, нинди изге эшкә тотынсам, аны капларлык түгел, ни эшлим икән дип, мин шуны уйлыйм. Сугышта атасыз калган берничә үксез кызны өйләндерим, дим!

Олуг Мөхәммәд. Эшлә, эшлә! Кем берлә кемне өйләндерәчәк-сең?

Гөлбикә. Атасыз-анасыз фәкыйрь гаскәрләр берлә.

Олуг Мөхәммәд. Өйләндер, өйләндер, үз угылларыңны да онытма! Ике углың житешкән. Казан олугларының, бәкләренен кызлары бардыр, алар берлә кода-кадагый булырмыз.

Гөлбикә. Ул да һаман күңелемдә, Ягъкуб берлә Йосыфны күптән башлы-күзле итәргә кирәк иде, бу качаклык мәшәкатьләренә оныттырды.

Олуг Мөхәммәд. Дәүләт эшләре мине бөтен яктан чорнап алган, өй эшләрен карарга вакытым юк, боларны син төшен. Кызлар ничек, сәламәтләрме?

Гөлбикә. Әле һаман йоклыйлар, алар да бу сугыш эчендә, озын суык юлда бик йончыдылар.

Олуг Мөхәммәд. Барлыкның, байлыкның, сый-хөрмәтнең кәдерен белергә сабак булып, бала-чаганы наз-нигъмәт эчендә үстереп, бабаларымызның иске йолаларын оныттык. Безнең әбиләремез бөтен сугышларда ирләре берлә бергә булганнар, аларга авыр көннәрендә көч биргәннәр, шуның аркасында бабаларымыз ярты дөнья биләгәннәр.

Гөлбикә. Безнең балаларымызга назланырга туры килмәде, һаман сугыш эчендә яшьлекләре кичте. Әле мин шуны диячәк идем. Казанның олугларының, мирзаларының бикәләре котларга, күрешергә килделәр, безнең хатын-кыз тарафында күп мөсафир кабул итәрлек зур бүлмәләр юк, бу бүлмәдә аларны каршылый вә сыйлый алмамызмы?

Олуг Мөхәммәд. Безнең хәзер жыелышымыз бар, өйләдән соң буш булып.

Гөлбикә. Безнең кунаклар да өйлә ашыннан соң гына киләчәкләр. (*Уң яктагы ишектән берсе башын тыгып карый.*)

Олуг Мөхәммәд. Берәздән кереgez! (*Кеше югала.*)

Гөлбикә. Мин артык борчымыйм, падишаһым. Өйлә ашын балалар берлә ашый аламызмы?

Олуг Мөхәммәд. Көтелмәгән кунак килеп чыкмаса, бергә ашармыз.

Гөлбикә. Балалар әтиләрен сагындылар. (*Үзе чыга.*)

Олуг Мөхәммәд. (*көр тавыш берлә*). Мирза Гали! (*Мирза Гали керә.*)

Мирза Гали (*язучы ишектән керә, бик каты иелеп сәлам бирә*). Боерыгыңызының колы фәрманыңызы көтә. (*Кулында язу бөтисе.*)

Олуг Мөхәммәд. Ул кәгазьләр нәрсә?

Мирза Гали. Төрле-төрле котлау бөтиләре, бәйгәтләр, падишаһым!

Олуг Мөхәммәд. Шәһәрнең хәле ничек?

Мирза Гали. Бөтен шәһәр бәйрәм итә. Һәрбер өй гаскәрләргә кунак итеп алды, туган өйләрендә кебек сый-хөрмәт күрәләр. Бүген һава да бәйрәм көне кебек кояшлы, жылсез, тып-тын. Аягыңыз мөбарәк булды, падишаһым, тажыңыз, тәхетез мәңгелек Казанда калсын!

Олуг Мөхәммәд. Амин! Киңәш өчен чакырылган олуглар, бәкләр килделәрме?

Мирза Гали. Галим бәк, сәед Жәлил. Тимур командан вә башка олуглар әмерезне кәтәләр, падишаһым!

Олуг Мөхәммәд (аякка калка). Бәкләргә, команданнары, сәедләргә монда чакырыңыз, башка килүчеләр булса, аларны кәттерсен-нәр, безнең олуглар берлә киңәшәмез бар. (Гали мирза чыга.)

Олуг Мөхәммәд тажын киеп тәхеткә якынлаша. Ишектән олуглар керәләр, һәммәсә дә рөкугга¹ киткән кебек сәлам бирәләр. Олуг Мөхәммәд тә аяк өстендә.

Олуг Мөхәммәд. Боерыңыз, боерыңыз! (Үзә тәхеткә чыга. Уң ягына Казан олугларына жир күрсәтеп, сул ягына үзенең олугларын утырта.) Хуш килденез, сауымыз? Арумыз?

Һәммәсә дә. Аллага шөкер!

Олуг Мөхәммәд (Казан олугларына). Шәһәр халкы сау-сәләмәтме?

Галим бәк. Һәммәсә бәйрәм итәләр, хан хәзрәтләре!

Олуг Мөхәммәд (команданнарга). Гаскәрләр, угланнар саулармы?

Тимур командан. Барысы да туйда кебек сый эчендә, хан хәзрәтләре! Казанлы туганнарымыз барымызны да кунак итәләр.

Казан аксакалы. Бу безнең бурычымыздыр, без сезне, хан хәзрәтләре, күптән кәтә идек, тәңре бу көн насыйп итте.

Олуг Мөхәммәд. Яр булыңыз², бу кадәр зәхмәт³, мәшәкәттән соң гаскәрләрем бу сый-хөрмәткә хак казанганнармы иде, әмма сезнең юмартлыгыңыз, кардәшчә кабулыңыз безнең уйлаганымыздан да узды.

Башка бер бәк. Падишаһым, сезгә вә гаскәрләреңезгә каршы моның берлә без ил бурычымызның кечкенә генә бер өлешен үтимез, алла кушса, тагы зурларын да үтәрмез, үтәргә хәзермез.

Олуг Мөхәммәд. Рәхмәт, рәхмәт! Бәкләр, сәедләр, гаскәр башлыклары, шәһәр башлыклары! Бүген Казан шәһәренең, Казан дәүләтенең тарихи бер көнедер, без яңа бер дәүләт корамыз, шул эштә сезнең берлә киңәшләшик дип, сезне мәшәкәтләп монда чакырттым. (Мирза Гали тәбәнәк бер өстәл янына тез чүгеп утырган да һәрбер сүзгә яза бара.) Уйларыңызны ачык итеп бәян итүеңезне һәммәңездән үтенәм!

Галим бәк. Боерыгыңызга буен сыну, хан хәзрәтләре, безнең ил бурычымыз. Гаклымыз житкән кадәр, кулымыздан килгән чаклы илемез, дәүләтебезгә, ханымызга хезмәткә һәммәмез хәзермез.

Олуг Мөхәммәд. Туганча сөйләвеңезгә рәхмәт! Һәммәңез беләсез (казанлыларга карап), бу илләр ничә йөз елдан бирле сезнең бабаларыңызның жире, суыдыр, бу жирләр иске-искелектән төрек бабаларының тупрагыдыр, безнең бабайлар Идел буена килгәч тә бу жирләр Алтын Урда дәүләтенең бер өлеше булып яшәде, Сарай ханнарына баш иде,

¹ Рөкуг — илеп торы, намазда тезләнү.

² Яр булу — ярдәмче булу.

³ Зәхмәт — азап, борчу.

Сарай дәүләте дә сездән ислам динен, ислам гыйлемен алып, сезнең гыйлеменез, белеменез алдында баш иде. Соң елларда хан балалары арасында чыккан тынычсызлык Болгар иленең саклануына зарар итте. Урыс-дошман безнең бөтен илемездә ат уйнатты, баскын итте, илнең тынычыны качырды. Олуг бабамыз Чыңгыз ханның варисе сыйфаты илә, Казан халкының ризасы берлә без бу илгә хан күтәрелдек. Уемыз, тынычсызлык көннәрендә аерылган, таралган илләремезне бергә жыеп, бабаларымыз вакытындагы кебек көчле бер дәүләт кору, халкымызны тәңренең биргән нигъмәтләреннән файдаландырып, балаларымызга көчле, куәтле бер дәүләт мирас итеп калдыруды. Мул ага торган илемезнен Идел, Ак Идел, Чулман су юлларыны алыш-биреш көймәләре өчен һәрвакыт ачык тотып, юлларымызның тынычлыгын саклау, күрше халыклар берлә дә алыш-бирешне күнел тынычлыгында йөртүдәр. Сарай кин илемезнең тынычлыгын саклауны, юлларымызның каравылчылыгын үти алмас хәлгә килде. Илемезнең һәр почмагына урыс агыша башлады. Хәзер без төп тупрагымызны саклар өчен Чыңгыз байрагыны Казанда күтәреп, монда дошманнарга каршы кала корамыз, Казан каласы безнең кулымызда чакта һичбер урыс-дошман Идел суын үтә алмаячак. Безнең аркамыздагы илләремез — Себер, Урал, Чыгтай йорты¹ анасының кочагындагы бала кебек рәхәт итәчәк. Бу кала — Казан каласы бабаларымызның бөтен илләрен, безнең мөселман халкымызны, ислам динемезне, безнең гыйлемемезне, һөнәремезне, сату-алуымызны саклаучы, нәүбәтче булып тора чак, бу кала изге кала булачактыр. Инде шул изге ниятемезне ничек тормышка куя аламыз? Менә, сәедләр, бәкләр, гаскәр башлыклары, шәһәр олуглары, сезнең шул хакта киңәшенезне сорыйм. Уеңыз ничек, шуны ачык сөйләнез! (Тынлык.)

Г а л и м б а к. Хан хәзрәтләре, иске төрек йоласында һәрбер зур эш алдында — сугышмы, берәр яңы корылышмы бабаларымыз, олуг ханнар заманасының олугларын киңәшкә чакырып корылтай коралар иде, син дә шул иске йоламызны тотып тугры юл алдың. Әйе, без яңы дәүләт корамыз, зур тарихи бер эш. Әгәр шуның нигезен нык, таза сала белсәк, бу дәүләтемез озын еллар яшәячәк. Урыны зур сату юлы өстендә халкы тырыш, аек. Хөкүмәтне дә тугрылык, гаделлек өстендә жирләштерә алсак, бу дәүләтне урыслар бөтен дөнья шайтаннарын жыеп килсәләр дә берни эшли алмаячаклар. Мин бу илнең эшендә, халыкның да эчендә булган кеше. Мактанып сөйләмим, халкымызны танийм, аның теләген беләм. Әгәр хан хәзрәтләре муафикъ² тапса, мондагы олуглар да шуны яратсалар, яңы дәүләт корылуын вә халкымызга нинди уңайлыklar төшүен вә нинди бурычлар көйләнүен белдереп бер ярлык таратсаңыз, һәркемгә яңы дәүләтне ап-ачык танытыр иде.

С а е д. Бу бик тугры уй. Пәйгамбәремез дә сәхабәи кирам³ берлә киңәшләшә иде. Хан хәзрәтләре, бу мәжлесләрне һәрвакыт өчен ясасаныз ничек булыр? Аннан соң бу ярлыкта бабаларымызның дине, дин-исламның хөкемнәре ригая ителәчәгә⁴ дә язылса иде! Соңгы елларда халык арасында дини эшләрдә башбаштаклыклар күренә башлады, мәжүсилек, шаманилык халык арасында бетеп житмәгән.

Т и м у р к о м а н д а н. Таралган уймакларны жыяр өчен халкымызга яңы дәүләтнең корылуын вә хан хәзрәтләренең изге ниятләренең белдерү кирәкле эш. Ләкин бу яңы корылган дәүләтнең төп көче безнең гаскәрлемездәр. Гаскәрлекне иске бабаларымыз чагындагы хәлгә китерә

¹ Чыгтай йорты — үзбәк иле.

² Муафикъ — яраклы, кирәкле.

³ Сәхабәи кирам — Мөхәммәднән затлы, дәрәжәле замандашлары.

⁴ Ригая итү — олылау, хөрмәтләү.

алсак, илемезне жыеп, дошманнардан жиңел саклый аламыз. Гаскәр эшләрендә, беләсез, бер генә баш булырга, бер генә баштан боерык чыгарга тиеш. Ул да безнең олуг ханымыз, сәед хәзрәтләре дигән кебек, һәр эштә шундый киңәшләр ясасак, хан хәзрәтләренен ил каршындагы йөгә жиңеләячәк, әмма гаскәр эшендә комаучаулык булмасын дип куркам.

К а з а н б а ш л ы г ы. Мин мондый киңәшләрне мәмләкәтне алып бару юлында авырлыктар чыкканда гына кирәк дип аңлайм, гаскәр эшен хан хәзрәтләре үзе дә белә, сез дә, команданнар, яхшы беләсез, бу эш иске йоламыздагы кебек хан хәзрәтләренен әмерендә генә булырга тиеш. Гаскәр башларын хан хәзрәтләре үзләре билгеләләр. Бу эшләр Чыңгыз хан, Батый хан. Бәркә хан чакларындагы кебек йөрсен!

К а й б е р л ә р е. Тугры, тугры! (Тынлык.)

О л у г М ө х ә м м ә д (халык аксакалына). Синен уен ничек? Нинди теләкләрең бар?

А к с а к а л. Хан хәзрәтләре, без — кара халык, үземезнең ханымыз, олуг түрәләремез, дин башларымыз, сәедләр алдында ил бурычымызны түләргә тиешмез: салымымы бар, олау чабумы бар, гаскәр бирүме — болар барысы да илгә каршы, ханга каршы бурычымыз. Иске йоламыз да безгә моны боера. Илнең тынычлыгы да ансыз булмый, кара халык моны аңлай. Аның күнеле тыныч булсын өчен, хан хәзрәтләре, кечкенә түрәләрен халыкка тугрылык берлә эш итүләре кирәк. Олуг түрәләре сез, хан хәзрәтләре, үзеңез, вәзирләреңез үз күз астында тоталасыз, кечкенә түрәләрен дә тизгенене буш калдырмаска кирәк.

О л у г М ө х ә м м ә д. Аксакалның сүзләре тугры. Озак илләрдәге түрәләре ничек тикшерү астында тотарга кирәк? Моңа ни дисез?

Г а л и м б ә к. Хан хәзрәтләре, олугларымыз тугры юлдан китсә, кечкенәләремез юлдан язмаслар, тугрылыкны бозарга батырчылык итә алмаслар. Тарих та моны ачык күрсәтә. Ханнарымыз, вәзирләремез тугры, гадел булган чакта ил-көн тугрылыктан язмаган. Олугларымыз үз бурычларын үти алмаганда, кечкенә түрәләр үз белгәннәрен кылганнар. Салым салуда, бирге бирүдә тугрылыктан аерылмаска тырышырга тиешмез.

К а й б е р л ә р е. Тугры, тугры! (Мирза Гали һаман яза.)

О л у г М ө х ә м м ә д. Тагы нинди уйлар бар. Сөйләңез!

А л т ы н б ә к. Хан хәзрәтләре, бабаларымызның йоласы буенча, күрше падишаһларга ярлык язып, Сарай шәһәре жиренә Казан шәһәрендә дәүләт корылуны белдерергә кирәк. Урыс князьләренә дә моннан соң даньнарын Казанга бирергә, князьлек ярлыкларын Казаннан алырга икәннен аңлатырга тиеш. Чит мәмләкәтләр берлә эш итүдә күп мәсьәләләр бар, безгә урысларга каршы һәрвакыт ләһ! корольләре берлә бер сүздә булырга кирәк.

К а й б е р л ә р е. Тугры, тугры!

О л у г М ө х ә м м ә д. Уйлар шактый ачылды, файдалы фикерләр ишеттек. Зур эшләр чыкканда шундый киңәшләр ясау кирәкле булачак. Чакырган вакытта килеп уйларыңны бирүдән моннан соң да тартынаңыз. Илгә-көнгә зарарлы берәр эш тойсаңыз, берәр фәрманымыз жирсез чыкса, һәрвакыт килеп миңа эшне аңлатыңыз. Бәндә хатасыз булмый. Аңарга кемсәгә үпкәмез булмаячак. Инде хөкүмәт төзүне мин шулай төшендем, сез ничек тапсаңыз, ачык сөйләңез. Баш вәзир итеп Тимур команданни куйсак, без гаскәргә таянган бер дәүләт булганга, баш вәзир дә, минемчә, гаскәр булырга кирәк.

Һ ә м м ә с е. Тугры, тугры, бик мөнәсиб!²

Т и м у р к о м а н д а н. Хан хәзрәтләре, эштән тартынуудан түгел, бу зур эшне мин алып бара алырмынмы, дип куркам.

¹ Ләһ — поляк.

² Мөнәсиб — яраклы.

Х а н. Алла ярдәм итәр. Син тартынма!

Б а ш к а л а р. Тугры, тугры!

Х а н. Эчке эшләр — тынычлыкны саклау, салым салу, бирге бирү, юлларны, күперләрне таза тоту эше вәзирлегенә Галим бәкне куйсак дим, ул бу илнең эчен, тышын белә.

Г а л и м б ә к. Илтифатыңызга рәхмәт, падишаһым, сез юл күрсәтсәңез, кулымнан килгән кадәр тырышырмын.

Һ ә м м ә с е. Тугры, тугры!

Х а н. Чит дәүләтләр берлә, күрше халыклар берлә эшләрне алып бару өчен — Алтын бәк. Ул күп йөргән, күпне күргән, күпне белгән кеше.

Х а л ы к. Тугры, тугры!

А л т ы н б ә к. Хәлдән килгәнчә, әмереңез баш өстемдә.

Х а н. Дин эшләремез, мәхәлләмез, мәсҗедемез, мәдрәсәмез, вәкыфларымызны¹ карар өчен — сәед Жәлил әфәнде.

Һ ә м м ә с е. Тугры, тугры!

Х а н. Шуның берлә әлегә эш башлансын. Һәммәңез бүгеннән эшенезгә башлаңыз! (*Мирза Гали яза.*)

О л у г М ө х ә м м ә д. Синдә, Мирза Гали, нинди қәгазьләр бар?

М и р з а Г а л и (*аякка калкып*). Бабаларыңыз рәхмәтлеләрнең ярлыкларыннан үрнәк алып, халкымызга бер ярлык хәзерләгән идем. Күрше падишаһларга, Ләһстан² короленә, госманлы солтанына, Чыгтай иле хан-әмирләренә күндереләчәк ярлыклар язган идем.

А л т ы н б ә к. Урыс князьләренә язылачак та хәзерме?

М и р з а Г а л и. Аны яза алмадым, аларга фәрман улачак түгелме?

И ш е к т ә н б е р у г л а н (*керә, сәлам бирә*). Хан хәзрәтләре, чуваш иленнән, тау ягы чирмешләреннән аксакаллар килгәннәр, хозурә кабулларын үтенәләр.

О л у г М ө х ә м м ә д. Галим бәк, китеп караңыз, илләренең чыннан олуглары булса, монда алыңыз! (*Галим бәк чыга.*)

С ә е д. Хан хәзрәтләре, бу ярлыкларны жомга көнне, жомга намазыннан соң бөтен илнең мәчетләрендә бер көндә, бер вакытта укылса иде.

О л у г М ө х ә м м ә д. Өлгерә алсак, яхшы булыр. Сез, вәзирләр, берлектә бу ярлыкларны күздән кичерез. Мин дә бүгенге тарихта мөһеремне басыйм да күрше шәһәрләргә ат чаптырырсыз. (*Тимур команданга.*) Бу чуваш, чирмеш аксакалларына илләренең олуглары булса, берәр чикмән кидерез, берәр иярле ат бирез, ханның бүләге — сагынмалык, диңез!

Т и м у р. Баш өсте, падишаһым! (*Ишек ачыла, өч чуваш, аның артыннан дүрт чирмеш аксакалы берлә Галим бәк керәләр. Кергәннәр рөкугга китеп сәлам бирәләр.*)

Г а л и м б ә к. Хан хәзрәтләре, болар чуваш иленең, болар да чирмеш иленең аксакаллары. Йөзезне күрер өчен, табуг салу өчен килгәннәр.

О л у г М ө х ә м м ә д. Хуш килденез, утырыңыз! (*Мирза Гали боларга җир күрсәтә, һәммәсә дә тез чүген утыралар.*)

О л у г М ө х ә м м ә д. Иленез-көнеңез сауымы, мал-туар исәнме?

Ч у в а ш а к с а к а л ы. Барысы да сау-сәламәт, падишаһым! Халкымыз сезнең килүне ишетте, эчтән сөенде, безне сезгә коллык итәргә җибәрде. Чуваш халкы олуглары, кечекләре атыннан табуг сәлам, падишаһым! (*Ханның итәген үбәләр.*)

¹ Вәкыф — кешеләр җәмәгать файдасына биргән мал-милек.

² Ләһстан — Польша.

А к с а к а л. Безнең халык — кара халык, падишаһымыз гомере бал кебек татлы үтсен, дип шул кечкенә бүләкне жибәрделәр. (*Бер чуваш бер тәпән бал куя.*)

О л у г М ө х ә м м ә д. Рәхмәт, рәхмәт! Халкыңызга минем рәхмәтемне ирештер!

Ч и р м е ш а к с а к а л ы. Падишаһым, безнең бабайлар сезнең бабайларга тугрылык берлә хезмәт иттеләр, соңгы елларда илемезне урыс басыны алжытты. Арка таяначак жиремез юк иде, сез — хан хәзрәтләренең Казанда тәхет коруыңызны ишетеп, барымыз да сөендек. Халкымыз атыннан табуг салам. (*Ханның итәген үбәләр.*) Боерыгыңызны жиренә житкерергә, олауларыңызны вакытында чабарга, салымнарыңызны түләргә һәр чакта эзermез. Бөтен чирмеш халкы илнең тынычлыгын тәңредән сорый. Халкымыз кечкенә генә бүләк жибәрде, шуны зур итеп алуыңызны үтенәбез! (*Бер букча берлә чигелгән киндерләр бирә.*)

О л у г М ө х ә м м ә д. Рәхмәт, һәммәсенә зур рәхмәт бабаларымызның йоласын тутырып мине күрергә килүеңезгә! Чуваш, чирмеш халыкларымызның безнең зур бәйрәмемезгә катышуына чын күнелдән сөендем. Мин дә бабаларымның йоласына оеп чуваш, чирмеш халыкларымыз тугрылык берлә тотарга эшләренә гаделлек берлә башкартачакмын. Тугры юлдан йөргәннәргә һәрвакыт без мәрхәмәтле булачакмыз. Искедә чувашлар, чирмешләр үзләренә гадәтләрендә, үз йолаларында, үз диннәрендә ирекле булып яшәгән булсалар, минем падишаһлыкта да шулай тыныч яшәячәкләр. Халкыңызга миннән салам сөйләңез, урыс котыртучыларын араңызга кертмәңез. Йомышларыңызны эчке эшләр вәзирем Галим бәк берлә бетерәңез. (*Тимур команданга.*) Кунакларны сыйлаңыз! (*Тимур бер угланга колагына бер сүз сөйли, ул да төрле төстәгә чикмәннәр алып керә.*)

Т и м у р (*әүвәлән чуваш аксакалына*). Падишаһымыз хәзрәтләренән сезгә бүләге. (*Өстенә кара чикмән кидерә. Чирмеш аксакалына да шундыйны кидерә. Яннарындагыларга икенче дәрәжәдәгә, икенче төстәгә чикмәннәрне кидерә. Аксакаллар чикмәнне тотып-тотып карыйлар.*) Олуг көннәреңездә, бәйрәмнәрдә бу киёмнәрне олуглап киенәңез, падишаһка дога кылыңыз! (*Чувашлар, чирмешләр рөкугга китеп салам бирәләр.*)

Т и м у р (*угланга*). Кунакларны мөсафирханәгә жирләштеренәңез, сыйлаңыз!

Г а л и м б ә к. Иртәгә иртә берлә минем яныма эчке эшләр вәзирлегенә киләңез, дәрәжәңездә аңлатырсыз. (*Мөсафирлар чыга.*)

Т ә ш р и ф а т ч ы¹ у г л а н (*керә, салам биреп.*) Әбүлмөхсин дәрвиш килгән, иллә хан хәзрәтләрен күрәчәгем, ди. Сүземезне көтәсе килми. (*Вәзирләр арасында хәрәкәт.*)

О л у г М ө х ә м м ә д. Кем бу?

С ә е д. Хан хәзрәтләре, бу — Газыйм сәеднең углы, мәжнүнме² дим, мәхзүнме³ дим. Дәрвиш — тугры сүзле, халыкның ышанган бер дәрвише.

Г а л и м б ә к. Дөньяда эше юк, шигыр сөйләп, илаһилар көйләп, Коръән, хәдис укып йөри. Аның килүе, хан хәзрәтләре, хәерле фал. Ул яман эшкә катышмый, начар жиргә килми, әмер биренәңез, аны кабул итсеннәр.

О л у г М ө х ә м м ә д (*тәшрифатчы угланга*). Керсен! (*Углан чыга. Тиз үк искеле-поскылы киёмнәрдән, керле яшел чалмалы дәрвиш керә.*)

Д ә р в и ш (*кергәч тә*). Әссәламегаләйкем, я әмирелмөэминнин!⁴

О л у г М ө х ә м м ә д. Вәгаләйкемәссәлам, я шафигыльмөслимин!⁵

¹ Тәшрифатчы — килүче.

² Мәжнүн — дивана.

³ Мәхзүн — уйлы, моңлы кеше.

⁴ Әмирелмөэмин — мөселман иле патшасы, ханы.

⁵ Шафигыльмөслим — мөселманнарда арадашлык итүче.

Әбүлмөхсин. Минем андый олуг лакабем¹ юк, хан хазрәтләре, мин тәңренәң зәғыйфь бер бәндәсе, хазрәте Мөхәммәднәң гөнаһлы бер өммәте.

Олуг Мөхәммәд. Син әйткән олуг сыйфат миндә дә юк, төнә кечкенә, бүген зур, иртәгәсе мәхһүл². Илнәң бер хезмәтчесе, тәңре ни язмышса, шуны кылып ятамыз.

Әбүлмөхсин. Тәңре сезгә, хан хазрәтләре, Үлмәс хан илене, Бәркә хан йортыны кара йөрәк урыслардан коткарырга, илнәң яше, картының йөзен көлдәргә язган. Йөзләргә шәһиднәң жаны, каны берлә, олуг бәкләренәң хәләл сөттән булган шәһадәт каны берлә мөселманлыкны сакладыңыз, шуның берлә әмирелмөәмнинин булдыңыз.

Олуг Мөхәммәд. Тәңре кимчеләкләремезне багышласын, утырыңыз! (*Әбүлмөхсин дәрвиш утыра.*)

Әбүлмөхсин. Мин, хан хазрәтләре, сезне күрәргә мәштак улып³ килдем. Илемезгә тәшрифенәң котлы булсын. Кечкенә генә бер шигыр яздым, рөхсәтенәң булса, укыйм?

Олуг Мөхәммәд. Укы, укы, тыңлайк! (*Дәрвиш кесәсеннән бер кәгазь чыгарып укырга тотына.*)

Яман көннәр, кара төннәр күп бастылар Кабанны,
Авырлыклар, читенлекләр күп изделәр Казанны.
Дошман явы илне басты, күп түктердә күз яшен,
Ялварышны кабул итте, безгә бирде (тәңре) ил башын.
Чыңгыз аның бабасы, батырлыктыр йоласы,
Тугрылыкта ханлык сөрсен, ислам булсын анасы.

Атты таң, тугды кояш туган илнәң өстенә,
Бетте кайгы, китте хәсрәт дошман илнәң өстенә.

Бу өлешен тәкрарлай.

Олуг Мөхәммәд. Шигырәң бик һәйбәт, бу минем өчен иң зур бүләк булды. (*Олуг Мөхәммәд шигыр кәгазен ала.*) Башка шигырләрең дә булачакмы, диваның бармы?

Әбүлмөхсин дәрвиш. Вак-төяк язучуларым бар, диваннар язарга мин Фирдәүси түгелмен.

Олуг Мөхәммәд. Син түбәнчелек күрсәтәсең, әмма шигыр кувәтең аннан ким түгел.

Сәед. Хан хазрәтләре, Әбүлмөхсин халык моңнарын жырлай, аның шигырләре халык арасында яши. Әсәр мәйданга китерми.

Олуг Мөхәммәд. Без таралган илемезне берләштерергә тырышабыз. Менә шул вәзирләрем-мәмләкәтнәң олуглары, бәкләр шул юлда миңа ярдәм итәргә сүз бирделәр. (*Кылычына күрсәтеп.*) Бу корал илне, суны дошманнан сакларга гына ярый. Дәүләт корыр өчен белем кирәк, бер-береңә ышаныч кирәк, халык арасында дуслык кирәк, халыкның төрле катлаулары арасында күңел бавы кирәк. Ул да шигыр берлә, китап берлә, тарих берлә ясала. Бу эштә, Әбүлмөхсин, синең дә ил каршысында (*вәзирләргә күрсәтеп*) боларныкы кадәр, бәлки артыграк бурычың бар. Безгә халкымыз күз уңында бабаларымыз заманындагы муллык, байлык, тынычлык чакларын жанландырырга кирәк. Дошманның яшертен хәйләләренәң өстен ачарга кирәк. Гаскәрләремезгә борыңгы заман батырларымызның хикәяләрен күңелләренәң сендерергә кирәк. Син дә ил кайгысы өстендә каләм уйнат! Синең өең, йортың кая?

¹ Ләкаб — кушамат.

² Мәхһүл — билгесез.

³ Мәштак улып — омтылып, ашкынып.

Эбүлмөхсин. Минем өөм бөтөн Бөркө хан иле, кайда кайгылар булыңса, шунда минем йортым.

Олуг Мөхөммөд. Сиңа бер өй ясейк, бер йорт корыйк, тормышыңны илгә-көнгә багышлаган кешесен, тыныч яшә!

Эбүлмөхсин. Ил тыныч яшәсә, падишаһым, мин тынычлык табармын.

Олуг Мөхөммөд. Алай булса, ил тынычлыгы өчен нишлик, ни эшләргә кирәк?

Эбүлмөхсин. Аны сез, падишаһым, вәзирләреңез миннән артыграк беләсез.

Олуг Мөхөммөд. Син дә, белгәнәңне сөйләсән, безгә илне башкарырга уңайлык итәрсең!

Эбүлмөхсин. Падишаһым, балык баштан чери. Шаһзадәләрен, вәзирләрен, бәкләрен тугры юлдан язмавын кара.

Олуг Мөхөммөд. Сүзләрен тугры. Син дә, халык арасында хаксызлык эшләнелсә, миңа белдер.

Эбүлмөхсин. Тәңре ни кушса, шул булыр.

Олуг Мөхөммөд (*Мирза Галигә*). Эбүлмөхсин сәедкә киёмнәр китер!

Эбүлмөхсин (*сәләмәләренә күрсәтеп*). Минем киёмнәрем бар, хан хәзрәтләре!

Олуг Мөхөммөд. Аларны илнең ялангачларына тарат!

Олуг Мөхөммөд. Бу киёмлекләрен урыс князе безнең бәкләренә, гаскәр башлыкларымызны сатып алыр өчен дип гаскәре берлә күндөргән, без аларны ганимәт¹ алдык. Бу хәләл мал, монда гаскәрләренәң хакы булган кадәр, син мөҗаһиднең² дә хакы бар, син дә ил өчен тартышучы. Тугрымы?

Эбүлмөхсин. Тугрымы, түгелме, аны бер алла белә. (*Мирза Гали киём китерә, Эбүлмөхсинне киендерә.*)

Олуг Мөхөммөд (*Мирза Галигә*). Сакчыларга сөйлә: Эбүлмөхсин сәед ни вакыт килсә, туктаусыз минем яныма кертсеннәр! (*Эбүлмөхсингә.*) Ил кайгысы, халык эше хакында ни белсән, я миңа, я вәзирләремә китеп сөйлә!

Эбүлмөхсин. Тәңре кушса, эшләرمез. (*Сәлам биреп чыга.*)

Олуг Мөхөммөд. Сәед Эбүлмөхсин гарип табигатьле адәм икән. Сәед. Шулай, падишаһым!

Галим бәк. Зур бер мәгънәви көч иясә, падишаһым!

Бер углан (*көрә, сәлам биреп*). Берсе килгән. Хан хәзрәтләренәң килүе кичәсендә бер төш күрдем, шуны падишаһыма аңлатыр идем, ди.

Галим бәк. Озын сакаллы, зур борынлымы?

Углан. Әйе, әйе.

Галим бәк. Ул урыны берлә изге төш, урыны берлә кара төш күрә, аның кәсебе шул. Киеме ертык-пыртыкмы?

Углан. Әйе.

Галим бәк. Хан хәзрәтләре, бу үзе хәлле кеше, алай да шулай йөри, кечкенә бер нәрсә бүләк итеп бирсәләр, булырмы?

Олуг Мөхөммөд. Мондый эшләренә сез тагы яхшы беләсез.

Галим бәк. Төшен язып миңа китерсен, мин хан хәзрәтләренәң тәкъдим итәрмен. Үзенә, аягына бер киеш итек кидереп жибәрәңез.

Олуг Мөхөммөд (*аякка калка*). Инде бүгенгә шуның берлә житәр. Вәзирлекләре өчен жирләреңезне үзеңез аерырсыз. Ярлыклар

¹ Ганимәт — кулга төшерелгән дошман малы.

² Мөҗаһид — дин өчен көрәшүче.

бүген кичкә кадәр хәзер булсын. Хушыңыз! (Хан хатын-кыз ягына чыга. Аягүрә сәлам биреп калалар.)

Тимур командан. Без өйлә ашыннан соң жылып ярлыкларны тикшерик!

Галим бәк. Һәммәбез безнең өйгә китеп бергә-бергә алла ни биргән, шуны ашыйк та, шунда сөйләшермез. (Мирза Галигә.) Син дә кил!

Тимур. Ничек мөнәсиб күрәсез?

Барысы да. Муафикь!

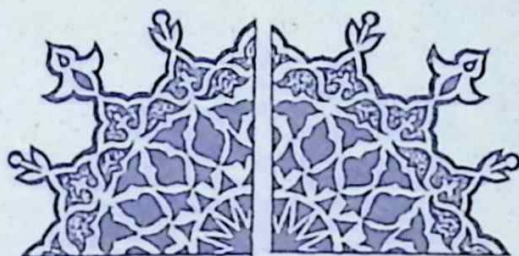
Мирза Гали. Сез ашларыңызны ашагач, мин килсәм ярамасмы? Без кечкенә кеше олуг берлә утырырга.

Тимур. Ил эшендә олуг, кечек юк. Кил, кил, ярлыкларны да син яздың түгелме?

Мирза Гали. Әйе. (Бар да чыгалар.)

Пәрдә төшә.

Ахыры киләсе сәндә.

Моңа қадәр киң катлау укучыларға билгеле булмаған мәдәни хәзинәбездә шул исемдәге шигъри әсәр дә бар. Авторы, язылған урыны һәм вақыты әле ачылмаған. Анда сүз 1877 — 1878 еллардағы рус-төрөк сугышы һәм шул вақытта мөселманнарның хокукын чикләү турында бара. Күрәсең, әсәр әлегә вакыйгаларның кайнар эзеннән язылған. Халык әдәбияты традицияләренә нигезләнгән бу әсәрдә шул чор әдәбиятының кайбер үзенчәлектәре ачык күзаллана.

Төрөк сугышы бәете

Бу — вәисевчеләр хәрәкәте һәм анын әдәбияты активлашкан еллар иде. Үзенә идея-стиль үзенчәлектәре белән әлегә әсәр Габделлатиф Халиднең «Мәкәржә бәете» (1878), «Арыслан һәм үгезләр», «Ике ахмак» (1882) һәм Баһаветдин Вәисевнең «Диван шаһи Нәкышбәнди» (1874)¹, «Мөнәжәт вә хикмәт», «Әхвалә рөгъят» (1875 — 1881)² кебек шигъри язмалары белән аваздаш.

Халык әдәбияты рухында һәм аны стильләштереп язылган бу әсәрдә шигъри културасы шактый югары булуы күренә. Халык шигъри биредә үзенә классик әдәбиятыбыз бурычын йөкләгән. Халык такмагы чикләрендә шагыйрь фикере киң ижтимагый-фәлсәфи яңгыраш ала, полемик сәяси рух белән сугарыла.

«Төрөк сугышы бәете» моңа қадәр кулъязма хәлендә яшәп килде. Текстны матбугатка филология фәннәре кандидаты Мәсгут Гайнетдинов әзерләде.

Мөселманнар, гажәпләнмәң бу бәеткә,
Моңы яздым дин-исламда хәвеф күпкә.
Эчем поша, олуглардин ярдәм юкка;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Урысның бу елларда күңеле үсте,
Исламның күкрәген тәмам кысты.
Шундин соң үз гаһеден³ үзе бозды;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

¹ «Диван шаһи Нәкышбәнди» — суфилар жәмгыятең шигърильәр жыентыгы. Нәкышбәнди — бизәк төшерүчелек.

² «Әхвалә рөгъят» — халыкның хәле.

³ Гаһед — килешү.

Карс, Батум, Эрзерумны ала бирде,
 Дунай үтеп, Балканны аша йөрде.
 Төрөкнең хәлсезлеген тәмам белде;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
     Балканны, Әдернәне¹ тәмам алды,
     Исламның йөрәгенә курку салды.
     Истанбулны алмаенча бик аз калды;
     Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Истанбулның капусына² барып житте,
 Хисапсыз мөселманның канын түкте.
 Белмәймен, бу көн аннан ничек чикте?
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

¹ Әдернә — Адрианоуполь шәһәре.

² Капу — капка.

Кырык мене Госман¹ илэ балун² төште,
Нэчэ мең балунын да жиргэ салды.
Китап-Коръэн барчасы шунда калды;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Нишлэгәндер шул вакытта хатын-кызлар,
Бу турыда бик күп улды яман сүзләр.
Еглай-еглай сукур булды бик күп күзләр;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Түзәлмәгәч бу кяфергә андагылар,
Ихтимал юк түзәргә мондагылар.
Мондагылар.

Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Тургай³, Бүкәй⁴ — һәр икесе кыргыз⁵ жире,
Бу жирләрдин күп галимнәр калды кире.
Кытайга тынычлык юк аннан бире;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Тургайда сәллалының⁶ башын чапты.
Тургайдан Уфага юлны япты.
Хәзердә көллесен утка якты;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Тургайның кыргызларын жәмыг кылды⁷,
Жыюбән һәркайсыннан батбич⁸ алды.
Уфага барудан мәныг кылды⁹;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Урыс телен белмәгәннәр мулла булмас,
Язуын танымаган — ул да булмас,
Укымагач, урыска кул да булмас;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Казый, ахун дүрт классны укып чыксын,
Укымаса, аны ясап урыс нитсен?
Булса, белсен, белмәсә, бетеп китсен;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Бу йортлар¹⁰ кяфер илән тулы булгач,
Ник тырышмас урыслар, юлы булгач?
Үзенә кул мөфти куя, колы булгач;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Образауный мөфти булгач, яхшы булды,
Вә ләкин мәэминнәргә¹¹ фетнә тулды.
Кайда китте яхшылыктар, кайда булды?
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

Муллалар булса, инде образауный,
Мәгаз аллаһ¹² кемнәр тотар икән динне?
Дин тотмауның мәгънәсен әйтәм инде;
Болай булса, нэ кыйлырмыз, мөселманнар?!

¹Госман — Госман паша, төрекләрнең гаскәр башлыгы.

²Балун — плен, әсир.

³Тургай — Төньяк Казакъстан.

⁴Бүкәй — Бүкәй Урдасы.

⁵Кыргыз — элек казакъларны шулай атап йөрткәннәр.

⁶Сәллалы — чалмалы (татар муллалары һәм шәкертләре турында сүз бара).

⁷Жәмыг кылды — жыйды.

⁸Батбич — подпись, кул куйдыру, имза жыю.

⁹Мәныг кылды — тыйды.

¹⁰Йортлар — илләр мәгънәсендә.

¹¹Мәэмин — ислам динен тотучы.

¹²Мәгаз аллаһ — алла сакласын.

Кем ни сүсә, бергә аның илән, дигән.
 Кубарачак, кыямәттә аны сөбхан¹.
 Шундак булса, аерылмаек без галимнән;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Мондин ары ике исем куелачак,
 Берсе — татар, берсе — урысча булачак.
 Андыйн безгә эш калмай уйлана чак;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Шаһ указда языптыр безгә шулай,
 Хәвефле хәбәрләрдән жаннар тынмай.
 Указыннан безгә файда һич күренмәй;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Тора халыклар урамда жыелышып,
 Сүзләшәләр хәбәрләрдин боегышып.
 Кяферләр йөри сизеп, сөенешеп;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Гавам² мескен, киләдер муллаларга:
 «Тиешлеме безгә бу эшне кулларга?»³
 Муллалар чаба бары зур байларга;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Бичаралар йөгәрәләр зур байларга:
 «Һиммәт⁴ итә алмасмы, — дип, — бу жаннарга?»
 Үзенә юк акылны бай бирә анларга;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Мәныг итмәсен мулла бары хәвефеннән,
 Урысларның инкяр⁵ тавышыннан.
 Икенче юллар жир юк сагышыннан;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Кемгә барыйк? Кемгә юллап без караяк?
 Гарыз⁶ хәлне кай урынга без бирәек?
 Кайда барып, кемнән дарман без күрәек?
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Олуглардан ярдәм юк — иганәт⁷ юк,
 Гавамнарда гыйлем юк, диянәт⁷ юк.
 Кяфердә — мәгәр⁸ хәйлә, иһанәт⁹. — Юк!
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Урыс кеби укыганнар мулла булса,
 Блажинна статия¹⁰ кулда булса,
 Мәсжед саен табылыр ул да булса;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Табылмаса, дүрт-биш мәсжед бергә калыр,
 «Бер приход»¹¹, — дип аларны жөмлә алыр¹².
 Шулай дип барчамызны утка салыр;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

¹Сөбхан — алланың бер эпитеты.

²Гавам — гади халык.

³Эшне куллау — эшне яклау.

⁴Һиммәт — ярдәм, булышлык.

⁵Инкяр — кире кагу.

⁶Гарыз — жалова, гариза.

⁷Диянәт — динлелек.

⁸Мәгәр — фәкать, бары тик.

⁹Иһанәт — кимсетү.

¹⁰Блажинна статия — поп кагыйдәләре.

¹¹Приход — авылның бер мәчеткә яки чиркәүгә караган өлеше.

¹²Жөмлә алыр — барысын жыеп алыр.

Урысча укып мулла илгә имам булса,
Сәждәгә чалбары тарлык кылса,
Исправник кулында һаман булса;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Бу имамның игътибары диндә булмас,
Күп урында урыстан ким дә булмас,
Бу имам хәсрәте синдә булмас;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Иманны кем укытыр, бәян итәр?
Гыйбәдәтнең әхкямен кем гаян итәр?
Кем укытса, мулла аңа зыян итәр?
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Укырга-укытырга кыялмаслар,
Хәрам, мәкрүһ эшләрдән тыялмаслар.
Оялмаслар: чү гыюб, хая алмаслар;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Әй, кардәшләр, дин-шәригать вәйран булды,
Бу хосуста¹, күп галимнәр хәйран булды.
Гакыл, фикерләр үлдә — тәйран булды;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Мөэминнәргә урыс базны тирән казган!
Наданлыктан, халыклар бары да азган,
Белмәймен, хода безгә ниләр язган?
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Мәдрәсә, мәктәпләр вәйран улды²,
Эчке илән, кабак илән дөнья тулды.
Һиммәтле³ ирәннәргә⁴ ниләр булды?
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Имамнарда әмре мәгъруф⁵ тәмам бетте,
Нәһи мөнкәр⁶ вакытлары үтеп китте.
Урысның законы харап китте.
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Әй, кардәшләр, мәсҗедкә без бараек,
Еглай-еглай ходадан без сораек.
Бу эшләргә риза булып ник тораек?
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Тәүбә кылып кайтаек һәр гөнаһтан,
Инша аллаһ, ярдәм ула ул илаһтан.
Кәгазь биреп сораек падишаһтан;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Киңәш өчен олугларга без бараек,
Хода ярдәм бирсә, безгә бу тәраикъ⁷,
Собраниягә гарыз биреп тә караек;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Собраниядә файда югы дөрестер дә,
Алай булса, кәгазь бирик министрға,
Урыс белән гәрчә ул бер чыгышта;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

¹ Хосус — мөнәсәбәт.

² Вәйран улды — тузып бетте, юкка чыкты.

³ Һиммәтле — тырыш.

⁴ Ирәннәр — батыр ирләр.

⁵ Әмре мәгъруф — яхшы сүз, яхшы киңәш.

⁶ Нәһи мөнкәр — начарлыктардан тыю.

⁷ Тәраикъ — юл, юнәлеш.

«Урыс гыйльмен белгән мулла яхшы», — дигән,
 Чөнки мөфти үзе барып кулын куйган,
 Урыс гыйльмен куәтләргә риза булган;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Бу йортлар кяфер илән тулы булгач,
 Ник тырышмас урыслар, юлы булгач,
 Мөфтинен разыйлык кулы булгач?
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Күрең, кяфер мәкере ничек улды:
 Голәмадан мөфтилек торып калды,
 Үзенә кул мөфтинә табып алды;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Гажәп кылам байларның мал жыюына,
 Юкка алданып, буш шәүлә кууына,
 Мал кызганып, кәгазь бирмәй торуына;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Байлар һиммәт кыйлу тиеш, юлы берләң,
 Гавамнар берөгү² — кулы берләң;
 Муллалар — хак, шәригать юлы берләң;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Ирәннәр һиммәт илән юллар ачар,
 Иттифакл³, жәмгыятьтә дингез кичәр.
 Шулай булса, бел ки, эшләр уңга китәр;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Коры, юкка «аһ-вах!» итүдә ни файда?
 Ихласлы, һиммәтле мөэмин кайда?
 Мәхәббәт, рәгъбәтләре⁴ булган малда;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Йөрәк яна, эчләр поша, гажәп хәйран!
 Мәгаз аллаһ, динемез улса вәйран?
 Урыс-кяфер куанып итә сәйран⁵;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Ходавәндә, фазлың илә сән мәдәт кыл⁶,
 Барча мөэмин күңелләрен сән рәгъбәт кыл!
 Тәүфикъ биреп, иманымыз сәламәт кыл;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Моңы яздым хәвеф, борчу күплегеннән,
 Хәвефле хәтәрләр чуклыгыннан⁷,
 Һиммәтле ирәннәр юклыгыннан;
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
 Бу эш дәхи⁸ була, диләр Чистайлардан,
 Ыспаста⁹, Бөгелмәдә һәм Самарда,
 Булмасмы Пуридә¹⁰ һәм Казанда?
 Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

¹Голәма — галимнәр.

²Гавамнар берөгү — гади халык берләшү.

³Иттифакл — берлек белән.

⁴Рәгъбәт — омтылыш, теләк.

⁵Сәйран итү — күңел ачу.

⁶Ходавәндә, фазлың илә син мәдәт кыл — ходаем, кодрәтең белән син ярдәм ит!

⁷Чук — күп.

⁸Дәхи — шулай ук.

⁹Ыспас — хәзерге Болгар.

¹⁰Пури — Бөрә, Бирск шәһәре булса кирәк.

Уфада, Ырынбурда дәхи булыр,
Урыс аннан нә теләсә, аны кыйлыр.
Бу эшкә кемнәр риза булыр;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Бер ходаем, сакла кяфер мәкереннән,
Тәүфикъ бирсәң, бәлки кайтыр фикереннән.
Мөселманнар куймас иде шөкереннән;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Кяфер касд, кинә¹ тота безнең дингә,
Дошманлыгы аның артты көндин-көнгә,
Урыс-кяфер әйләндерде көнне төнгә;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Бу ел Чулпан-Мәгърибкә² янә күчте,
Мөселман-мөэминнәргә кайгы төште,
Дин хакында жөмләсенәң эчә пошты;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

«Житте», — дисәм, исемә төште тагын бер сүз:
Ихлас илә колак салып тыңлагыз сез,
Урыс-кяфер мәкерен аңлагыз сез!
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Монындик жөмләсеннән бере шулдыр:
Хәзердә әмер кыйлды, аны бик бел,
Якшәмбе көн лаука ачылмас шул!
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Ырунбурда мөселманнар кайгырышкан,
Бу әмергә разый булмай күп тырышкан.
Бер йорт калмый, мөэминнәргә түләү төшкән;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Һәнүз дә ул илләр йөри, дирләр,
Падишаһтан мәрхәмәтләр сорый, дирләр,
Динемездә безгә лазем түгел, дирләр;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Биргәннәр министрға — кире кайткан,
«Безем эш түгел!» — дәю, кырын яткан.
Мөселманнар һәм жөмләсе шак каткан;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!
Үзләренәң законы — файдасы күп,
Законыннан бигрәк, хәйләсе күп.
Сез караңыз, мөселманнар, фәһем итүк!
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Дин кардәшләр, йокламаек таң атканча,
Урыс-кяфер сурәтенә каратканча,
Мал атаек тизрәк — жан атканча!
Шулай итсәк, килешмәсме, мөселманнар?!
Бара торгач, кәгазь йөрмәс: мәмнүгъ улыр,
Дин иясе мөселманнар мәгъмүм улыр.
Хак дин өчен, газизләр мәхрүм улыр;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

«Татар гаклы төштән соң!» — дип, урыс көләр,
Жөмлә малын да байлар бирергә уйлар.
Эш үткән соң барча мөэмин үгез юллар;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

¹ Касд, кинә — үч, ачу, үпкә.

² Мәгъриб — Көнбатыш.

Эй, мөэминнәр, мөселманнар, дин кардәшләр,
Олуг — кечек, бай — фәкыйрь һәм тиндәшләр,
Мал кызганмас булсаңыз, бер киңәш бар;
Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Урыс-кяфер ничә меңнәр чакрым китәр,
Жир эзләмәк өчен йортын ташлап китәр,
Карасак, безләргә күп гыйбрәте бар;
Моны уйлап карасаңыз, мөселманнар!

Жир кыйммәтме? Дин кыйммәтме? Моны уйла!
Маллар бетсен, жаннар! Хакчен — динне куйман!
Малны ялап, жәһәннәмдә мәңге калман!

Болай булса, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Шулай булгач, дин кадерен беләек без,
Кадерен белеп, ихлас гамен кылаек без!
Ходадин еглап-еглап сораек без!
Болай ирсә, нә кыйлырмыз, мөселманнар?!

Ислам дине

Бисмилләһ ир-рахмәнир-рахим.

(Мәрхәмәт итүче, рәхимле Аллаһ хақына башладым).

1. Ислам дине — Адәм балаларын үз ихтыярлары белән хәерле эшләргә күндөрүче илаһи бер канун булып, Аллаһы тәгалә хәзрәтенән Мөхәммәд галәйһис-сәлам аркылы жир йөзөндәге халыкларга ирештерелде вә шуны кабул кылулары белән Адәм балалары тәклиф ителделәр, ягъни аларга йөкләтелде.

2. Бу илаһи канун-инсаннарның хәлләрен төзәтергә дөнья хәяте вә мәгыйшәт тәртипләре, гомер сөрү тәртипләрен саклауга вә ахирәттә мәңгелек сәгадәткә ирешүгә сәбәп булган һәм дә халыкка туры килеп төзелгән дәстүрләрдән, ягъни кагыйдәләрдән.

3. Ошбу илаһи кабул кылучылар «мөэмин» дип аталалар һәм «мөслим» дип тә аталалар вә башкалардан аерылалар. Мәзкүр канунга ышану вә буйсыну — үзе «иман» вә «ислам» буладыр. «Мөэмин» вә «мөслим» булуның тышкы билгесе «лә-иләһә илләл-лаһү Мөхәммәдүр рәсүлуллаһи» сүзе булып, шул кәлимане, яки шул мәгънәдә булган сүзнә әйтүчеләр һәммәсе бер-берсенә кардәш вә фикердәш саналалар, бер-беренең зарарыннан имин торуга «авырлык» вакытларында бер-берсенә ярдәмләшергә хаклы булалар.

4. Ислам дине, жисмани һәм рухани булганлыктан, дөнья мәгыйшәтен дә вә ахирәт мәслихәтен дә жыя торган, нигезе — тигез, нык биңасы, какшамас тармаклы, мөкәммәл вә бөек бер диндер. Бу ислам дине — ялгыз вөжданга гына вә ялгыз гакийдәдән генә, ягъни ялгыз ышанудан гына гыйбарәт түгел; бәлки дөньядагы вә һәйәт, ягъни тышкы күренеш белән катнаш вә кушылган. Бу кушылу — мәгакүм, ягъни сезнең үзегез белән вә бик әсаслы — нигезле.

5. Ислам диненең гаясе, ягъни максаты ошбу нәрсәләрдән гыйбарәт: Аллаһы тәгалә хәзрәтенә бәндәчелек кылу; итагать итү, ягъни буйсыну; гаделлектән аерылмау вә адәм баласының хокукын саклау; гомуми солык вә татулыкны һәм дә адәм балалары арасында булган халыкларның тигезлеген саклау; төрле ыруг вә кабиләләрдә яшәүче инсаннар эченә дуслык вә мәхәббәт урнаштыру вә һәммәсен берләштерү; шәхесләренең вөжданнарына һәм хак даирәсендә булган хөрриятләренә ихтыяр бирү, кимчелек китермәү. Бу эшләренең бөтенесен ошбу ике маддәгә, ягъни параграфка жыярга мөмкин: 1) Аллаһы тәгаләне чынлап торып берлеген, изгелеген тану вә олуглау; 2) Әхлакны төзәтү.

6. Ислам дине — ниһаять, ягъни чиге булмаган өстенлекләрдән өлеш алырга вә максаты вә хәтта тасвир гына кылу да мөмкин күрелмәгән дәрәжәләргә күтәрелергә адәм балаларын чакыра. Бу эшләренең юлы вә сәбәбе итеп дәрәс гыйлем алу, гакул берлә фикерне эшләтү, тик тотмау вә тоткарламау, дип күрсәтә.

7. Ислам динендә адәм баласының гақылы житми торган ишарәләр, фикер ирешү мөмкин булмаган серләр юк. Аның бөтен кагыйдәсе аның тарафыннан боерылган нәрсәләргә көч житмәслек вә күп вакытлар үткәрергә ихтыяж булырлык дәрәжәдә имәс. Моның өстенә дә башка бәхетсезлек килгән вә һичбер ярдәмче булмаган, кайда гы-

سوال و جواب؟

на борылырга да белмәгән бер вакытта бу «дин» — бәндә өчен олуг бер юаныч була. Моның тәэсире белән бәндә үзен яхшы гына юата. Шуның өчен бу «дин» хақында «фитрый дин — табигый дин» дип хөкем төзүче кеше ошбу хөкемдә шөбһәсез дәрәс.

8. Ислам дине тарафыннан туры юлга салынган, өйрәнелә торган мөһим мәсьәләләрнең беренче дәрәжәдә әһәмиятле булганнары болар:

1. Бу галәмнең хәким вә кадир, ягъни кодрәтле бер барлыкка китерүчесе бар. һичнәрсәгә охшамый вә һичнәрсә Аңар охшамый, һәрнәрсәне күреп, белеп идарә итә. Әмма Аның үзен безгә баш күзе белән күрү мөмкин түгел.

2. Дөньядагы мәхлукларның, ягъни жан ияләренең барлыкка килүләре — юк нәрсә түгел. Бәлки һәрбере бер максат вә теләк белән яратылганнар. Адәм балалары тел белән баян итә алмаслык дәрәжәдә бөөк булган камиллек хасыйл итү өчен яратылганнар. Шушы камиллекне кәсеп итү — адәм балаларының изге вазифалары.

3. Кешенең рухы мәңгелек өчен яратылганлыктан, ул — һич бетми вә югалмый.

4. Аллаһы тәгаләнең фәрештәләре вә адәм балаларының үз араларыннан үзләре өчен жибәрелгән илчеләре, вә шул илчеләре аркылы жибәрелгән китаплары, бар вә һәммәсе — хак.

5. Бу дөньяда булган бөтен эш Аллаһы тәгаләнең теләве белән була вә теләве белән бетә.

6. Бу дөньядан башка мәңгелек бер галим бар. Аның әхвале бу көнгә пәйгамбәр тарафыннан бирелгән хәбәр белән генә гомуми рәвештә мәгълүм.

7. Ислам диненә ябышуда вә аны тотуда һәркем үзе мөстәкыйль булып, арадашларга вә васыять итүчеләргә ихтыяж юк.

8. Ислам динендә чикләнмәгән хакимият һәм шулай ук хөкүмәт юк. Шуның өчен һичбер кешенең, хәтта рәсүл-пәйгамбәр вә нәби-пәйгамбәрләренең дә Аллаһы тәгалә исеменнән гөнаһларын гафу итү, вә Аллаһы тәгаләнең ризалыгына ышаныч күрсәтү, яки Аллаһы тәгалә рәхмәтеннән куып жибәрү хақы юк. Без мөселманнарның дини мәртәбәсе ни кадәр олуг булса да булсын, үзенә нисбәт белән бик түбән күрелгән кешегә нисбәт белән булган хақы барын нәсыйхәт итү вә тугры юлга кертүдән генә гыйбарәттер.

9. Динне яхшы аңлап тоткан мөселманның фикере киңәя вә күнел дә надан тәгассыбтан, ягъни фанатизмнан сафлана. Башка милләтләр белән дә дус була. Рухи тәрбияләнә вә мөмкин кадәрә холкы да төзәлә. Бу да дин нигезе — гаделлек, уртаклык булып, нәтижәсе дә — котылу вә бәхеттер. Дөньяда хөкем сөргән жинаятьләргә бетерү кешеләр арасында булган золымнарны вә жәфаларны, житешсезлектән туган бәлаларны бер сыйныфның икенче бер сыйныфны жәберләүдән

килгән фетнэләрне киметү вә азайту юлы күп төрле булса булып, әмма күп юлларның иң тугрысы вә юллар эчендә иң жиңел булганы — ислам дине икәнлегенә шөбһә юк.

10. Ислам динен кабул итүе вә аның хөкемнәрен йөкләве сәбәбенән, адәм баласы үзенң хақына аз гына да зарар китерми, дөньясы бозылмый, әмма ахирәте төзәлә: хәят, ягъни тормыш яу кырында була торган зур кайгыларны басарлык юанычлар таба. Нәфесен сафландыра. Бөек фикерләргә вә мәгънәләргә юл ачыла. Гакылны канәгәтләндерә торган мадди әйбер түгел, бәлки мәгънәви нәрсәдер.

11. Ислам дине адәм балаларына һәм дә гомуми тормышка зарар бирми торган иминлек, гомуми иминлекне бозмый торган һәммә диннәргә һәм дә мәзһәпләргә хөррият бирә. Нинди генә кавемнән вә нинди генә милләттән булсын, үзенә сыенучыларның рәхәт яшәүләрен тәмин итә, дусларына вә рәсми рәвештәге дошманнарына да галиҗәнаплек әхвалә белән мөгамәлә кыла. Хөкем вә каза вакытларында һәр ике тарафны теләсә кем булсыннар тигез тотат. Вә халыкка биһна итеп, ягъни нигезләнеп, хөкем төзи. Әһле ислам халыкны берлектә вә карендәшлектә чакыра. Жәмәгәт хәлендә яшәүләрен вә гомуми халык белән тынычлыкта вә рәхәт гомер сөрүләрен тели. Шуның өчен булса кирәк, гадәттән тыш тизлек белән таралды вә гомумиләште. Мәзлум вә мәжбүр, ягъни изелгән һәм жәберләнгән сыйныфларның бердән баш орачак вә күңел юатачак урыннары булды. Адәм балалары арасында жиңел таралу вә жиңел аңлануда, аз вакытта гомумиләшү вә төрле сыйныфларны үзенә жәлеп итүдә бу дингә охшаган мәзһәб, дин вә мәсләк дөньяда күрелмәде вә тарихларда язылмады.

12. Ислам дине яңа бер дин түгел, бәлки үткән заманнарда дөньяның төрле өлкәләрендә вә төрле кавемнәр арасында килеп-китеп торган хак рәсүл-пәйгамбәрләр вә нәби-пәйгамбәрләр аркылы адәм балаларына Аллаһы тәгалә тарафыннан ирештерелгән хак диннең дәвасы гына. Өлешчә вә кечкенә мәсьәләләрдә бер кадәр башкалыклар вә үзгәрешләр булса да асыл ышану турысында бөтен хак дин бер фикердә булып, араларында аерымлык әлбәттә юк. Шуңа күрә ислам дине Муса вә Гайса һәм дә башка пәйгамбәрләр тарафыннан игълан ителгән һәм дә ирештерелгән вә өйрәтелгән диннең тәмам үзе.

13. Ислам дине яңа бер дин булмаган кебек дөнья жәһәттенән дә тыгызлау юлын тотмады. Бәлки нинди генә бер кавем вә нинди генә халык арасында булсын, гомер сөрүләргә, тормыш итүгә вә нәфес тәрбияләүгә ярдәм бирәчәк гореф-гадәтләрне әүвәлге хәлләрендә ныгытат. Бәгъзеләрне дәрәсәдә вә камилләштерде, зарарлы булганнарны тәмам тыйды да. Һәр хәлдә моның бөтен юлы — бозыклыкларны югалту, төзекләргә әүвәлге хәлләрендә калдырудан, файдалы кануннарны арттырудан вә тулыландыру кагыйдәсен гамәлгә куядан гыйбарәт булды.

14. Ислам дине игълан ителгән вакытта адәм балалары ягъни «бәнү бәшәр» исемендәге жәмәгәт-житлегү яшенә ирешкән вә гакыл керткән эш белән хөрмәтләнгән иде. Шуның өчен дә ислам дине үзенң сүзләрен гакылга карап сөйли вә үзенң дәгъваларын исбат итүдә гакылны шаһид итеп китерә, һәр нәрсәне тикшерүгә вә үлчәүгә салып хөкем итүгә өнди, фикерләү белән эш итәргә боера. Хорафат вә бозык уйдан сакланьрга өнди. Мондый диннең исеме — гакыл дине булачагы табигый.

15. Ислам диненең ачык өндәве булган «лә иләһә илләл-лаһу Мөхәммәд рәсүлүллаһу» сүзен йөртеп тә мәгълүм гыйбарәләр вакытында ислам кабиләсенә юнәлү белән кеше ислам милләтеннән, ислам жәмәгәтеннән санала. Хокук-вазифаларда алар, башка мөселманнар тигез, бәрабәр, ягъни тиң була.

ИСЛАМ ДИНЕНЕҢ МӘНБӘГЫ (ЧЫГАНАГЫ)

16. Ислам диненең мәнбәгы ике нәрсә булып, берсе — «Коръән Кәрим» вә икенчесе дә Мөхәммәд (Аллаһының аңа хәер догасы һәм сәламе булсын!) тарафыннан «Шәригать» исеме белән өммәткә, адәм балаларына ирештерелгән фәрманнар вә әмерләр, тыю вә туры юлга күндөрүләр, вәгазь һәм нәсыйхәтләр, сүзләр вә фигыльләрдер. Шунның өчен, Коръән белән Мөхәммәд (Аллаһының аңа хәер догасы һәм сәламе булсын!) хакында кирәк кадәр мәғълүмат хасыйл итү кирәк.

КОРЪӘН

17. Коръән — ислам динен өйрәтә торган китап булып, мәғнәсе белән берлектә сүзе дә Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән пәйгамбәр-хак, туры юлга күндөрүчегә иңеп Аллаһы хозурына барган вакытыбызда юлбашчыбыз — Мөхәммәд (Аллаһының аңа хәер догасы һәм сәламе булсын!) хәзрәтләренә пәйгамбәрлек мөддәте, яғни вакыты булган егерме өч ел эчендә төрле вакытларда иңеп, тәмам булды. Пәйгамбәрләребез тарафыннан өммәтләргә ирештерелеп торды. Иңгән вакытындагы хәленчә сәламәт булып безгә дә, шушы көннәрдәгелә адәм балаларына да килеп житеште.

18. Коръән Кәримдә баян ителә торган мөһим мәсьәләләрне ошбу мәддәләргә аерып күрсәтү мөмкин: а) Аллаһы тәгаләне изге итеп ышану һәм һәртөрле начарлыктардан ерак торучы зат итеп инану. Бу мәддәдә Аллаһы тәгаләне бөтен галәм фани, яғни мәңгелек булмаган булуы, бөтен мәхлукат Аның үзгәртүенә вә теләгенә бәйле икәнлегә баян кылынадыр. Тиндәш-иптәштән вә карап, күзәтеп торучыдан арынган булуы, гүзәл исемнәре вә бөек сыйфатлары һәр кимчелекләрдән пакь икәнлегә тәғлим кылына, яғни өйрәтелә. б) Адәм балаларына бәхет-сәгадәт вә туры юлга керү юлларын күрсәтү, вә тәфсилләп өйрәтү, дингә өндәү вә шәригать хөкемнәрен баян итү. Бу мәддәдә Аллаһы тәгаләгә гыйбадәт вә бәндәчелек итү һәм дә адәм балаларының вазифалары, әхлак-әдәпләре һәм хокуклары, жәмәгать булып яшәүдәге кагыйдәләре вә гомумән туры юлга күндөрү вә өйрәтү юллары булдырулардыр.

в) Ахыргы күренешләр. Бу мәсьәләдә адәм балаларының дөньядан күчүләре вә әбәди, яғни мәңгелек булган хәлләре вә ахирәт галәмендә карарлары, күчү вакытындагы мажаралар вә төрле хәлләр сөйләнәр.

Ахирәт хәлләре хакында кешеләрнең зийһеннәре, бер кадәр ирешерлек вә тасвир кыла алырлык вә ана карынындагы баланың дөнья хәлен белүе кадәр генә хәлләр хакында мәғълүмат бирелә. Сөйләнә торган мөһим мәсьәлә — Коръән Кәримдә турыдан-туры максат булып сөйләнә. Шул мәддәләргә чара итеп тагын да ошбу нәрсәләрдән мәғълүмат биреләдер: Беренчедән, әүвәлге заманнарда килеп киткән рәсүл-пәйгамбәрләр вә нәби-пәйгамбәрләрнең хәлләре һәм дә аларга ияргән мөэминнәрнең хәлләре, көннәрнең берендә мөэминнәр бәладән котылу белән хөрмәтләнделәр. Пәйгамбәрләрнең хәлләре тәк-рар сөйләнүе — Мөхәммәдне (Аллаһының аңа хәер догасы һәм сәламе булсын!) кабилә һәм үз өммәтен кызыктырып өндәү вә гыйбрәтле дәрәс бирү өчен иде. Икенче яктан, Иблис вә башка азгынлык әһелләренен хикәятләре — ислам халкын шундый эшләргә нәфрәтләндерү вә бер төрле сәбәпләрдән бер төрле нәтижә булуны аңлату — куркыту, янау өчен иде.

19. Коръән Кәрим адәм балаларын һәртөрле бозыклыктардан нәфесне тезгенсез жибәрүдән тыя вә хәерле эшләр эшләүгә дөгъват итә. Ахирәт өчен хәзерләнәргә куша.

20. Коръэн Кәрим — адәм балаларын туры юлга өндәүнен гадәттән тыш эшләргә, гажәеп вакыйгаларга таяныр өчен ала, бәлки гапыл тарафыннан исбат ителгән вә гамәлгә нигезләнгән вә әмер — вакыйгаларга таяна. Вә һәрвакытта монахарга вә шөбһә булса — аны әйтүгә ихтыяр куя. Гомумән, гапылга карап сүз сөйли вә гүзәл булган дәлилләр белән гапылны уятмый торып һичнәрсәгә инану белән ирек-сезләми.

21. Коръэн Кәрим килә башлаганда Мөхәммәд (Аллаһының аңа хәер догасы һәм сәләме булсын!) тә үз вазифасын башкарырга керешкәндә үзләре ачык булып торган кунакларга охшатып булса кирәк, гарәп халкы олуглары вә һәммә халык моңар каршы булган бер кадәр вакытлар тик торып. Кире якка да, уңайга да хәрәкәт итмәде. Коръэн Кәрим боларның сыннары вә үзләре инанган илаһиларын яманлый башлаганнан соң, ата-балаларының юлларының бозыклык икәнлекләрен игълан итәргә керешкәннән соң гына боларның жаһили, ягъни исламга кадәр булган сакланулары хәрәкәткә килде. Сабырлыклары бетте вә ачулары кабарды. Моннан соң инде һәртөрле чараларга керештеләр. Шулай итеп рәсүлүллаһ хәзрәтләрен тоташтан ун ел кадәр вакыт газапладылар. Аңар ияргән кешеләрне, хосусән, ярдәмчеләре булмаган гарибләре, читтән килеп калганнарны вә юксылларны, хезмәткә ялланып, тамак туйдыручыларны рәхимсез рәвештә газабладылар вә изделәр.

22. Иске вакытлардан бирле атадан угланга, анадан кызга сөйләнеп килгән вә гомуми фикерләр хөкеменә кергән «гарәп халкыннан бер пәйгамбәр-рәсүл киләчәк» дигән максатны көтеп торучылар да үзләренен сыннарын яманлауга түзә алмадылар. Хәтта шул ачуларының тәэсире белән бөтенләй рәсүллеге инкар итү юлына бастылар. Ара-ларында «әгәр дә мондый бер эш булса иде, ул андый зур вазифа — Әбү Галиб ятименә булмас иде, бәлки халык арасында хөрмәтле вә игътибарга лаек булган фәлән-фәләннәргә тапшырылыр иде», диючеләр дә буладыр иде. Ләкин Коръэн Кәримдә укылган вакытта болар үзләре дә хәсрәттә калалар иде вә ни кылдыга белмиләр иде.

23. Коръэн Кәримнең гарәпләренен инануларын вә мәсләкләрен төрле рәвешләр белән кире кагуның сәбәбе — болар арасында төрле мәзһәпләр булу вә һәрбер мәзһәб әһеле үзләренен дәрәс юл дип инанулары. Шулай булса да, боларның күбрәкләре сыннарда вә тәреләргә гыйбадәт итү, хәшерне, ягъни үлекләрен тергезеп бер жиргә туплауны инкар итү вә адәм балаларыннан рәсүл жибәрелүне дәрәс күрмәү тарафында иделәр. Шунның өчен Коръэн Кәримнең хәшер булачагынан хәбәр бирүенә, сыннарны хурлавына түзә алмадылар һәм барысы да бер сүздә булып, шуңа каршы торалар иде.

24. Мәккә вә корәйш гарәпләре арасында рәсүллекне вә Аллаһы тәгалә хәзрәтеннән бәгъзе бер кешеләргә вәхи, ягъни Аллаһы тәгалә тарафыннан индерелгән күрсәтмә килүне, Коръэн Кәримнең Аллаһы сүзе булуын инкар итүчеләргә каршы Мөхәммәд (Аллаһының аңа хәер догасы һәм сәләме булсын!) «сез әгәр дә Коръәннең Аллаһы тәгалә сүзе булуына ышанмасагыз, бу хакта шөбһәләнсәгез — шул Коръән тәртибенә һәм эчтәлегенә охшаш булырлык өч кенә аятьтән генә гыйбарәт булса да бер сүрә китереп карагыз. Шулай итә алсагыз, минем өндәвемнең дәрәс булмавы үз-үзеннән беленер», дип фикер таратты. Һәм дә моның өстенә дә «кешеләр белән женнәр берлектә берләшеп, тырышып карасалар да — Коръәнгә охшаш нәрсә китерә алачаклар түгел», дип өндәде. Моңа каршы «әгәр теләсәк — моны булдырыр идек, ләкин теләмибез генә» диючеләр булса да чынлыкта охшаш берәр нәрсә китерелмәде. Хәлбуки: гарәпләр арасында сүзләре белән халыкларны сихерләүче вәгазьчеләр, адәм дәрәясын теләсәләр кайсы якка агызып алып китүче шагыйрьләр бар иде.

25. Гарәпләр, әгәр дә Коръән аятьләренә охшаш берәр нәрсә китерә

алуларына ышансалар, яки тәжрибә итеп караган нәрсәләренә охшаш булуга ярарлык итеп тапсалар иде, өч кенә аять түгел, бәлки ун аять тә китерерләр иде. Бөтен кабиләләр берләшеп рәсүлләһи хәзрәтне үтерергә карар биреп берлек төзүгә вә шуна карар бирүгә күрә ун аять белән генә охшаш берәр нәрсә китереп, бу фәжигадән гарәпләр фикеренчә котылу — болар өчен жинелрәк булыр иде.

26. Гарәпләрнең күңелләрен үзләрен тартып торырлык рәвештә ләззәтле вә әсәрле, ягъни тәәсирле шигырьләр, хотбәләр, нотыклар, сөйләүче, сүзгә осталыкта тиндәшләре булмаган мәшһүр адәмнәрнең үз араларында гомер сөргән сүзгә «сүз базарында сәүдәсе булмаган» ятим вә юксыл хәлендә үскән укый-яза белмәүче бер гарәп тарафыннан китерелгән сүзләргә егерме өч ел вакытында аз гына жөмләләр белән булса да охшаш вә тиң нәрсәләр китерә алмауларының сәбәбе мәгълүм: чөнки укый-яза белмәгән гарәп тарафыннан сөйләнә торган Коръән — кеше сүзе түгел, бәлки Аллаһы тәгалә сүзе иде. Адәм балаларының сүзләре белән Аллаһы тәгалә сүзе арасында охшату йөрмәве мәгълүм.

27. Һәрхәлдә Коръән инә башлаганнан соң бик озын вакытлар үтмәде. Жир йөзенә ижтимагый вә мәдәни, хокукий вә гыйльми олуг бер милләт ачылды. Әлеге милләтнең бөтен хат, ягъни язу хәрәкәте — адәм балаларының әхлакларын тәрбия итүдән ышаныч вә иманлык урнаштырудан, каләм хезмәте кылудан гыйбарәт булды. Шул сәбәптән бу милләт эчендә олуг әдипләр вә шөһрәтле шагыйрьләр, суфилар, хәкимнәр — фәйләсуфлар, вә акыл ияләре һәр төрле фәннәрдән укымышлылар, житеште. Хәлбуки: бүгенге Юрупа дөньясы көзгә төп мисалында караңгы булып, һич нәрсә күренми вә беленми торган дәвердән бу олуг инкыйлаб вә аз заман эчендә күтәрелү вә үзгәрү — Коръән тәәсире белән булганлык мәгълүм: Гарәпләрнең охшаш берәр нәрсә китермәүләре вә китерә алмаулары — Коръәннең Аллаһы тәгалә сүзе булганлыкка китерә торган дәлилләрнең бөтенесе булмыйча, бәлки күп дәлилләр арасынан берсе генә. Коръәннең Аллаһы тәгалә сүзе булуына башка дәлилләр дә бар һәм дә күп.

29. Коръән Кәримдә булган сүзләр вә барлык аятьләр һәм дә һәр төрле тәгъбирләр — һәммәсе тышкы мәгънәләренә йөкләү мөмкин булган сурәттә, шундый, үтәлми, аңлашылмый вә ерак мәгънәләргә кителми, яшерен серләргә йөкләтелмичә, Коръән Кәрим дәлилләгән мәгънә вә аңлаган нәрсә белән гакул каршында ачык булган дәлил арасында ошбу рәвештә өч төрле ихтимал бар: а) Һәр икесе берләшкән булырлар. Бу сурәттә Коръән сүзен ачык мәгънәсенә йөкләтү кирәк. Шуннан үтү вә башка мәгънәгә йөкләү дәрәс күрелми. б) Араларында төрлелек күренә, ләкин Коръәннең ачык булып күренеп торган мәгънәсен гакул дәлиленә муафикъ рәвештә аңлату сәбәпле гарәп теле бозылмый вә гарәп куллануына каршы да булмый. Бу сурәттә Коръән Кәримне аңлату вә гакул дәлиленә муафикъ кылу кирәк. в) Коръәннең ачык булып күренеп торган мәгънәсе белән гакулга бәйлә дәлил бер-беренә хилаф, ягъни каршы килә. Әммә Коръәннең ачык булып күренеп торган мәгънәсен аңлату тел яки гарәпләрнең кулланулары мөмкинлек бирми; яки мөмкинлек бирсә дә аңлату — ислам диненең нигезенә каршы була.

Бу өченче ихтимал — ялгыз ихтимал булып, әлхәмдү лилләһи, Коръән Кәримдә моңар охшаш вә тиң нәрсә юк, хак китапта мондый эшнең булуы мөмкин түгел.

30. Коръән — бер йөз ундүрт бүлем, һәр бүлем — бер сүрә булып, сүрәләр — аятьләргә вә жөмләләргә бүленә. Ике тыныш билгесенен араеы — бер аять була. «Фатиха сүрәсе белән башлана, вә «ән-Нас» сүрәсе белән тәмам була. Сүрәләрнең һәрберенен үзенә хас исеме бар. Тугызынчы сүрә булган «Тәүбә»дән башкаларының һәрберсенен әүвәлендә «бисмилләһир-рахмәһир-рахим» дип язылган. Һижрәттән

элек иңгән сүрәләр «Мәкки», яғъни «Мәккәнеке», соңғылары «Мәдини», яғъни «Мәдинәнеке» дип аталалар.

31. Бу китап — Коръән Кәрим-бәндәләр тарафыннан эшләнә торган китаплар вә китапчыклар-рисаләләр рәвешендә түгел. Монда керешләр, соңгы сүзләр, баблар вә фасыллар, яғъни бүлекчә һәм бүлекләр юк. Моның кыяфәте — бөтенләй башка. Коръәннең бер вакыйга хакында булган аяте, яки аятләре мөстәкыйль бер китап, яки мөстәкыйль бер рисалә — китапчык, яки мөстәкыйль бер бүлек һәм бүлекчә урынында хисаплану тиешле.

32. Коръән Кәримнең бүлемнәре — сүрәләрнең һәрбере рәсүлүллаһ хәзрәтләре вафат булган вакытта язылган булсалар да, бөтенесе бер урында тәртип ителеп тә китап рәвешендә төзелүе сәхабәләр заманында булды.

33. Илаһи нигъмәтләргә алырга сәләтле вә мәңгелек нурлар төшүгә булдыклы кешеләрнең булулары мөмкин. Үз күзе белән күрмәгәнлек, яки гакылы ирешмәгәнлек вә яки ирешү мөмкин булган эштән үз гакылына үзе тыючы булу сәбәпле, гакылы ирешми калу белән генә нәрсәләргә инкаръ итү — кешелек түгел. Мондый адәмнәрнең ана карынындагы баланың үз гакылы житмәү сәбәпле «дөнъя» исеме бер мәйдан барлык хәбәрәне ышанмавыннан вә инкаръ итүеннән аермасы юк. Шуның өчен вәхинең иңү мөмкинлеген вә Коръәннең Аллаһы тәгалә сүзе булуын үз фикеренчә генә инкаръ итүче кеше — кирәк мәшһүр галим дә булсын, хаклы булмас.

ӨЗЕЛГӘН ҮЗӘКЛӘР,

САРКЫЛГАН ЙӨРӘКЛӘР...

Күз алдымда ап-ак кәгазь. Нәрсәдән башларга микән соң? Уй-фикерләр, талдан-талга очып йөргән кошлар кебек, бер темадан икенчесенә күчә. Нәрсә турында язарга, нәрсә әйтергә, нәрсә, нәрсә, нәрсә...?

Дулкынланам, йөрәк ешрак тибә. Катлаулы тормыш. Әтиемне кулга алган көн... Мәктәп еллары... Мөһажир юллары... Казанны беренче тапкыр күрү...

Боларның һәммәсе үзе бер повесть, үзе бер роман.

Тукта әле, ни өчен башымда кайнаган фикерләрне тасвирламаска, йөрәгемне сызлаткан хисләр турында язмаска?! Бәлки, шул төрле-төрле мозаикалардан ниндидер бер рәсем барлыкка килер. Бәлки, ул укучыга болын чәчәкләреннән жыелган бер букетсыман күренеп, аның да тойгыларын уятыр?!

Шул ук вакытта бу язма роман да, документаль автобиографик әсәр дә түгел. Болар бары тик төрле уйланулар гына...

Кеше язмышы хак тәгалә кулында. Һәм шул язмыштан узмыш юк. Без кем соң? Һәм кайдан?

Әтине сабый бала чагында инкыйлабтан соң берничә ел үткәч, әнисе Һәм үзеннән кечерәк өч сеңлесе белән Пензаның Нопар авылыннан ерак Кытайга алып китәләр. Авыр Һәм михнәтле юллар, катлаулы сәяхәт. Хәзерге кебек, очкычка, яисә поездга утырдың исә киттең түгел бит. Мәрхүмә әбиемнең батырлыгын, тәвәккәллеген ничек аңлатырсың? Туган телдән гайре тел белмәгән, авыл хатын-кызы «ирем чакыра»,— дип дүрт сабый баласын ала да, меңнәрчә чакрымлык юлга чыга. Бар байлыгы: бер чемодан да, самовар. Ни өчен бабам әбиемне Кытайга чакырган соң? Сәүдә белән Ерак Көнчыгышка барып кайтып йөргән бабам, чикләргә ябылгач, хатынын үз ягына чакыртып. Юлга чыгалар, әйтеп бетергесез михнәтләрдән соң Благовещенск каласына барып житәләр. Аннан Кытайга үтәләр. Яңа тормыш кору кайда да җиңел түгел бит. Әмма татарга хас тырышлык ярдәм итә. Кул сызганып эшкә керешәләр, җиңелме-авырмы дип тормыйлар. Төрле хезмәттә эшлиләр. Татарлар берләшә башлый. Үзләренә җәмгыять төзәргә, мәчет салырга, мәктәп ачарга ниятлиләр. Һәркем кулыннан килгән хәтле ярдәм кыла. Шулай итеп, татар мәдәниятенә Һәм Ислам учагының нигезләре салына.

Әнием дә шул ук Пенза якларынан, Юнә авылларынан шактый хәллә бер гаиләдән. Революция дәншәте, гражданныр сугышы мондый гаиләләргә яндырып-туздырып уза. «Байлык ул бер көнлек» дигәндәй, һәр нәрсә югалтыла. Инде нишләргә? Әле сабыйлыктан яңа гына чыккан яшь туташны абыйсы Харбин якларына озата. Еллар үтә... Еллар аера. Еллар кавыштыра. Пенза егете Әмруллах белән Пенза кызы Шәмсинурны язмыш ерак Кытайда очраштыра. Романнардагы кебек беренче күреш, гашыйк булганнардырмы-юкмы, белмим. Ләкин, татар җәмгыятендә очрашып, татар әсәрләрен сәхнәдә уйнап йөргән, ерак милләт өчен җанын жәлләмәгән ике яшь

йөрәк озакламый кавышалар, никахлашалар. Тату гына яшәп биш бала тудыралар. Әмма беренче ике кыз-бала бик яшьли вафат булалар. Газиз балаларын кинәт югалткан ата-ананың кайгы-кичерешләрен кемгә аңлатып сөйләп торырга! Әле дә хәтерлим: шул авыр көн-нәрдә әнием кадер кичендә өзелеп-өзелеп «Сак-Сок» бәетен җырлаган иде. Без нәниләрне юатабыз, сөйләгән бер хикәя дә онытылмый. «Бер әнинең бердәнбер улы була. Ул аны бик иркәләп үстерә. Егет булып җиткәч, ул бер кызга гашыйк була. Кыз да мәхәббәтен яшерми, тик сынар өчен: «Мин сиңа кияүгә чыгарга риза. Ләкин, сін мине бөтен кешегә караганда да күбрәк яратырга һәм моны исбат итәргә тиеш. Шуның өчен иртәгә әниеңнең йөрәген алып кил» — диде. Хәсрәтләнеп-аптырап калган егет, башын иеп өйгә кайта. Инде нишләргә? Бер якта үзен иркәләп, күкрәк сөтен имезеп үстергән газиз әнисе, икенче якта, дөньяда бер генә чишмә дә сүндерә алмаслык ялкын белән яраткан кызы. Улының хәсрәтен анә йөрәге сизмиме соң?»

«Улым, нәрсәң бар, ни өчен ашаудан-эчүдән тукталдың?» — дип сорый ул кайгылы улын күргәч. Шунда егет сөйгән ярының коточкыч таләбе турында әйтә. Әнисе баласын кочып, күз яшьләрен коя-коя: «Ярый, жан кисәгем, сине бәхетле күрү минем иң изге теләгем. Ал йөрәгемне, илтеп бир сөйгән ярыңа», — дип ризалыгын бирә. Егет әнисенең йөрәген кисеп ала да, кызы янына йөгәрә. Вөҗдан газыбыннанмы, әллә ашыкканга күрәме, егет кинәт сөрлегеп китә һәм егыла. Шунда йөрәк телгә килә: «Улым, берәр җиреңне авырттырмадыңмы?..»

Без, балалар бер-беребезгә күз яшьләребезне күрсәтмәскә тырышып, бу хикәятне үзебезчә аңлый идек кебек. Әмма бу гыйбрәтле хикәянең чын мәгънәсен мин күрәсең, үсеп, җиткәч кенә аңлаганмын. Җырларда, шигырьләрдә, хикәяләрдә меңнәрчә мәртәбә төрлечә тасвирланган мәрхәмәтле, шәфкатьле, изге әниләр! Сизгә булган бурычыбызны без бер вакытта да түли алмабыз ахрысы.

Беләм, әниләр моны көтми дә.

Әйе, язмыш катлаулы. Без язмыш балалары. Меңнәрчә чакрым ераклыкта туып, Кытайның бер шәһәрендә очрашып, өйләнүне, тәңре хикмәтеннән һәм язмыштан гайре нәрсә белән аңлатып була?

* * *

1945 ел. Мин әниемнең кулында, өебезнең икенче катында тәрәзәдән урамга карыйм. Өй каршында өсте ачык йөк машинасы тора. Анда берничә кеше утырган. Шул чакта өебездән ике кеше әтине алып чыгалар. Ул башын күтәреп өскә карый. Безгә кул болгый. Аны йөк машинасына утырталар һәм алып китәләр. Шушы вакыйга ике яшьлек баланың хәтерендә бик тирән эз калдыра. Мондый фәжигалә хәлләрне безнең гаилә генә түгел, Кытайда яшәүче бик күп татарлар үз башларынан кичерделәр. Мондый эзәрлекләүләр ул вакытта Кытайда гына түгел, күрше СССРда да бик киң таралган иде. Авыл хужалыгын көчләп күмәкләштерү, Сталинның шәхес култы еллары, котырган чорда меңләгән милләттәшләребез, зыялыларыбыз эзәрлекләнде, юкка чыкты. Күпме сабый бала шулай тәрәзәдән ата-анасын соңгы тапкыр күреп, ятим калды: Татарларга гына түгел, башка бик күп милләتلәргә дә бәхетсезлек китергән шушы тиранны күмү йоласы уңае белән Дайрен шәһәрендә мәктәптә үткәрелгән бер вакыйга искә төшә.

Кышның зәһәрир суык бер көнендә урыс мәктәбендә шәкертләр траур сәбәпле, башлары ачык килеш урамда басып тордылар, күп күз яшьләре түгелде. Кемнәрдер шул көннәрдә хәтта дөнья куйды.

Әтине ни өчен алып киттеләр соң? «Идел-Урал» җәмгыятенең Чан-

Чун шәһәре бүлегенә сәркәтибе булганы, Ерак көнчыгышта «Яңа милли юл» дигән газета чыгару эшенә катнашканы өчен дип аңлатканнар. Үз милләтенә хезмәт иткән, аны сөйгән өчен генә дә кеше җинаятьче итеп табыла иде ул дәһшәтле елларда.

Ун еллап узгач, ниһаять, исән булуы турында кулыбызга әтиңең беренче хаты килеп төште. Без ул чакта башка шәһәрдә яши идек инде. Хат шәһәрдән-шәһәргә бер татарның кулыннан икенчесенә күчеп йөри. Ләкин югалмыйча адресатын таба. Өйдәге сөөнеч — сүз белән аңлатмаслык. Бер үк вакытта зур кайгы-хәсрәт. Күп еллар тырышканнан соң, безгә Төркиягә күчеп китү өчен Кытайдагы совет илчелеге ниһаять виза бирә. Гаҗәп бер нәрсә: Кытайда яшисең, ә чыгу визасын СССРдан алырга кирәк. Әнием борчылып йөри. Нишләргә? Балаларның киләчәген уйлап Төркиягә китәргәме, әллә әти янына барырга? Өйдә һәр кичне диярлек әни, әби, бабай һәм әтиңең сеңелләре катнашында корылтайлар уза. Әтиңең рәхсәтеннән тыш Төркиягә күчеп китсәк, ул рәнҗемәсме? Әни, әтигә зыян килмәсен дип Төркиянең исемен язмыйча гына элек анда күчеп киткән, әти дә белгән берсенең исемен язып «аның янына күчеп китәргә телибез, ни уйлайсың?» — дип сорый. Визаның срогы билгеле, озакка түгел. Әтидән җавап килми. Ни эшләргә? Аллага тапшырып, юлга чыгабыз. Британ колониясе Гонг-Конг. Шунда төрле кешеләр аша әтиңең хаты килеп төшә «Сезне яратам, гомеремдә күрә алмасам да, сезнең бәхетле булуыгыз өчен моңа чыдарга риза».

* * *

Хәтеремдә тирән эз калдырган тагын ике вакыйга турында әйтәй дигән килә. 1963 ел татар яшьләре өчен Истанбулда «Тукай клубын» оештырабыз. Аның күпчелеген шәкертләр, студентлар тәшкил итә. Кесәдә акча юк, ләкин, дәрт, дарман зур. Күп вакыт та үтми, кул белән әйләндерелә торган машинада күбәйтелгән «Тукай» бюллетене дә чыга башлый.

Клуб белән бәйләнешле башка бер истәлек. Бер көн төштән соң клубта ниндидер мәҗлескә хәзерлекләр алып барганда, кыңгырау чылтырый. Ишекне ачам. Анда бик сөйкемле бер зат басып тора. Рәхим итегез. Сөз кем?, дигәч ул тыйнак кына «Мин Рәшит Рахмәти», — дип үзен таныштырды да: «Керергә мөмкинме?» — дип сорай. Наданлык! Аның танылган тюрколог-профессор Рәшит Рахмәти Арат булуын соңыннан белдем. Ул монда озак булмады. Клубның максатлары турында сораштырып алды да, уңышлар теләп чыгып та китте. Бу аның соңгы килүе булмады. Берничә мәртәбә, яшьләр белән очрашып, «Без төрекме — татармы?» дигән темага дискуссияләр оештырды. Бер вакытта да үз фикерен тагарга тырышмыйча, һәр кешенең әйткәннәрен, ул фикернең, бер тиенлек кыйммәте булмаса да, җентекләп тыңлап, ялгыш якларын аңлатырга тырышып, безгә милләтебез, мәдәниятебез турында мәгълүмат бирергә тырышты. Кызганыч, арабыздан бик иртә — 64 яшендә китте.

1965 ел. Истанбулның очкычлар мәйданы. Әхмәт Вәли Мәнгәр әфәнде, мин һәм абыйларым. Әтиңең көтәбез. Очкычтан чыккан кешеләргә карап торабыз. Менә, тәбәнәк кенә, зәгыйфь бер кеше. Тукта, әти бит бу!!! Кочаклашабыз, елашабыз. Күп еллардан соң мин аңа беренче мәртәбә «әти» дип эндәшәм. Бер чемодан, бер ақкордеон, кечкенә бер фотоаппарат. 8 ел төрмә, 12 ел Себердә урман кисүнең — 20 еллык хезмәтнең җимешләре!!!

«Бер чемодан» сүзе башка бер нәрсәне искә төшерә. 1969 елның гыйнвар ае. Көнбатыш Германиянең Мюнхен шәһәре. Мин ике атнага «Азатлык» радиосы Татар-Башкорт редакциясендә, интервьюда. Күз алдымда яңа дөнья, яңа офыклар ачыла. Шушы ике атна

22 елга сузылды, бер чемоданнан өй тулы әйбер, буйдак бер егет-тән ике балалы гаилә булды.

Һәр көн саен яңа бер бурыч, һәр көн саен бер үк уй-фикер. Тыңлаучы милләттәшләремә нинди информация кирәк? Аларның — һәммәсе түгел, әлбәттә — күпчелеге канәгатьме? Милли аңны ничек уятырга? 70 елдан артык сеңдерелеп килгән, татарлар кыргый халык, алар мәдәни яктан артта калган, русча белсәң, шул житә», — дигән карашларның ялгыш булуын ничек аңлатырга? Татарларның олы милләт икәнән Киев Русенның элегрәк үк үз дәүләтчелеге, борынгы язма әдәбияты булуын белгән кешесе оялырга түгел, ә горурланырга тиеш икәнән ачыктан-ачык бөтен дөньяга житкерергә иде теләгем. Сораулар күп. Ни өчен революциягә чаклы Русия империясендә мәгариф, сәнгать өлкәсендә иң алдынгы милләتلәр сафында торган татарлар, хәзер икенче һәм хәтта өченче сорт милләт? Җавапларны кайда табарга? Татарстанда, Казанда, Башкортстанда, Уфада, Татарстан тирәсендәге төбәкләрдә, ерак Себердә һәм татарлар яшәгән төрле почмаклардамы? Мәскәүдәме? Әйе, аны, Ватаныбыз — Татарстанны барып күрәсе иде! Ләкин, бу бит бер хыял гына.

Ватан газеталары әледән-әле язып торалар. «Азатлыкта» эшләучеләр — ватан хаиннаре, сатлык жаннар, үз милләтләренә каршы эшләучеләр. Ә инде Хельсинки киңәшмәсенең йомгаклау Актында информация белән алмашу ирекле булырга, кешеләрнең хәрәкәт иреклегенә чик булмаса, милләтләрнең үзара аралашуы солыхны, тынычлыкны ныгытуга хезмәт итә дип әйтелгән.

Еллар үтә. Әллә үзгәрешләр сизелми. Брежневлар, Андроповлар, Черненколар килеп китә. Хөкүмәт башына килгән Горбачев, хәбәрдарлык, үзгәртеп кору, демократияләштерү дигән колакка ят яңгыраган сүzlәр сөйли. Тагын вакыт үтә. Биргән вәгъдәләр практикага бик акрын ашырыла, кайберләре исә бөтенләй онытыла. Бюрократия, үзгәрешләргә ачыктан-ачык булмаса да, каршы чыга. Үзенең өстенлекләрен югалтырга теләми.

Ләкин, зыялылар, халык арасында уяну нык сизелә. Элек «Черек күл» артына җибәрелү, яисә психиатрик хастаханәгә салыну өчен җитәрлек сәбәп булган сүzlәр яңгырый. Демократия, үзбилгеләнүне таләп итә. Таләпләр, үзгәртеп кору, хәбәрдарлыкка куелган чикләргә үтеп китә башлады. Ни эшләргә? Элекке каты кул сәясәтенә кайтырга мөмкин түгел, чөнки, вазгыятьнең искечә дәвам итүе, СССРның 90нчы елларның урталарында икътисади өлкәдә өченче дөнья илләре хәленә китерер иде. Көнбатышның технологиясе кирәк. Ә инде моның өчен кеше хокукларының күзәтелүе шарт итеп куела. Тукта әле, уңайга таба үзгәрешләр бара башлады, бит. Менә Көнчыгыш Европаның кайбер илләре «Ирекле Европа Радиостанциясенең» үзләренә төбәлгән тапшыруларны, 1988 елның ноябрендә «Азатлык» радиосының тапшыруларын томалау бетерелә. Инде чит илләргә килеп-кайтып йөрүләре ешай. Кешеләр үз фикерләрен ачыграк итеп әйтә башлыйлар. Килгән милләттәшләребез арасында, безгә интервью бирергә риза булучылар саны да артып тора. Татарстандагы милләттәшләребез белән беренче контактлар, СССРның төрле почмакларыннан хатлар ешай. Ватанны күрү өмете үсә. Озак та үтми, чакыру кәгазе дә килә.

Татарстанны, аның башкаласы Казанны күрү мөмкинлеген ычкындырмакка кирәк. Аллага тапшырып, юлга чыгабыз.

Мәскәүдә очкычлар мәйданына килеп төшәбез. Анда мәхшәр. Ике очкыч бер үк вакытта килеп төшкәнлектән, паспорт контроленән үтү өчен чиратның азагы күренми. Чиратта көтәбез. Рәсми эшләргә тәмамлап, таможнядан үткәннән соң безне көтеп торган бер төркем кочагына элгәбез. Таныш булган Марат абый, жылы йөрәк белән каршы алган башкалар... Ниһаять, берничә автомобильгә уты-

рып Казан вокзалына барып житәбез. Мәскәүдән поездның кузгалырга берничә минуты калганда гына, тагы берничә кеше йөгереп килә, куллары ашамлык-эчемлек белән тулы. Инде баш буталып беткән, исемнәр хәтердә калмый. Состав әкрән генә алга шуыша башлый, татар жыры яңгырый. «Кем шулай гайрәтләнеп, безне татарча жырлап озата?» — дип сорадым. «Профессор Мидхәт, Мәскәү университетыннан», — диделәр. Онытылмаслык мизгелләр. Андый минутлар күп булды.

Таң ата. Бик арыган булсак та, күзгә йокы керми. Татарстанга якынлашабыз. Менә Идел күренде. Гомеремдә төрле илләрдә елгалар, елга буйларын күргән булсам да, ни өчендер Идел, аның ярлары башка төрле. Дөньяда аңа охшаш елга юк кебек тоелды шул чак миңа. Ватаныбызның, Татарстанның зифа каеннары, гүя безне сәламли, кояшы кунакчыл елмая. Тойгыларны аңлатырлык сүз табып булмый. Әйтерсең, гәүдәңнән рухың чыгып киткән дә, офыкларга күтәрелеп туган жиребезгә өстән карап тора. Шәхсиятең, жисемен икегә бүленгән. Икесе дә бер-берен карап, күзәтеп тора. Поезд тәрәзесеннән үтеп барган төрле күренешләрне сөңдерергә тырышкан мантийк — логика белән һәр нәрсәдә ниндидер бер үзенчәлек, матурлык күрдә ул мизгелләрдә йөрәгем. Ниһаять, поезд тукталды. Станциядә яңадан ыгы-зыгы. Чәчкә бәйләмнәре белән каршы алулар. Таныш булмаган ләкин, жылы йөрәктән каршы алучылар. Аерылу кыен булды. Йөрәк сызлады. Кыска вакыт эчендә тирән тамыр салган дуслык, туганлык хисләре урнашып калды. Әле дә еш кына ул көннәр искә төшә. Йөрәк жылынып китә. Кыска вакытта шулай дуслашып, якынлашып киткән кешеләр күп булды. Аларның кайсының исемен әйтергә дә, кемгә рәхмәтләр укырга? Берсен әйтсәң, икенчесенең хәтере калыр кебек. Гафу итегез, дус-ишләр, якташлар. Ул чактагы бер якты очрашулар романга әверелер иде. Ә мин бит язучы түгел. Фоторәсемнәргә, видеога караганда, барыгыз да берәм-берәм каршыма басасыз. Рәхмәт сезгә!!! Әйтеп бетергесез рәхмәт яусын! Шулай ук, күргәннәремнең кайсысын аңлатырга? һәр нәрсә тирән эз калдырды бит. Кайсылары мөһимрәк? Яңадан сораулар, сораулар, сораулар... Шулай да, өч вакыйгага кыскача тукталмыйча булмый.

Илһам Шакировның концерты. Зал шыгрым тулган иде. Концертың башында жәмәгатьчелек берәз салкын тора кебек тоелды. Ләкин, вакыт үтү белән атмосфера үзгәрә барды. Сәнгатькәрләр белән халык арасында булган дивар жимерелде. Концерт залында бер генә рух хөкем сөрдә. Милли рух!!! Шунда бер нәрсәне аңладым. Илһам әфәнде жырчы гына түгел икән, ул милләткә мәдәниятебезне, моңларыбызны, жырларыбызны, милли аңны житкөргән, аның әһәмиятен аңлаткан бер мөгаллим икән. Концерттан соң сәхнә артында булган очрашу исә, ул үзенә күрә аерым бер вакыйга.

Тагын бер онытылмаслык көн — 22 июндә «Ватан» жәмгыяте тарафыннан оештырылган «Туган тел» бәйрәме. Яңгыр ява, һава да салкынча. Әйтерсең лә, табигать татарларны сынамакчы. Анда жыелган милләттәшләребезне яңгыр да, суык та куркыта алмады. Бер-бер артлы чыгыш ясаган зыялыларыбызны, сәнгатькәрләребезне халык көчле алкышлар белән каршы алып, озатты. Шул чак йөрәктә зур өмет туды. Димәк, дүрт ярым гасыр иреклектән мәхрүм булып яшәгән, үзенең милли дәүләтчелеге булмаган татар милләте, әле югалмаган. Әле мин татар булуым белән горурлана алам икән. Дәреслекләрдә, романнарда, кинофильмнарда, тарихын бозып, татарларны қыргыйлар, мәдәниятсез халык дип күрсәтеп, анда түбәнчелек комплексы тәрбияләү нияте әле тормышка ашмаган. Милләтебез яши!!! Аның киләчәге бар. Ләкин бер нәрсә күңелне тырнап куйды: шул урамнарда шуның белән кызыксынмаган кешеләр дә күзгә чалынды.

Алар кем? Башка милләт вәкилләреме, әллә маңкортлармы? Жавапсыз калган сораулар...

Болгар жиренә сәяхәт кылу да хәтеремдә мәңге сакланыр. Болгар хәрабәләре. Ерактан бер генә төзек, акка буялган бина күзгә чалына. Кабер ташлары өстенә салынган чиркәү. Искә төшкән саен әле дә йөрәккә хәнжәр кадаган кебек була. Бу нинди мыскыллык, бу нинди хурлык? Шушы кабер ташларын кул белән тартып аласы, кире урыннарына алып барып утыртасы килә. Көч житми. Ачу кабара. Ләкин, без башка милләтләрнең тарихи, дини һәйкәлләрен җимереп ташлаган халык оныклары түгел бит. Күрше халыкларның мәдәниятен хөрмәт итмәгән милләт, үз мәдәниятенең дә башкалар тарафыннан хөрмәт ителүен көтә алмый. Менә Татарстан мөстәкыйль булып, икътисадын үстерер, халыкның тормыш дәрәжәсе күтәрелер. Ул чакта, бәлки төрле техник җайланмалар ярдәмендә чиркәүне җимермичә, изге кабер ташларын чыгарып алу мөмкин булып иде. Өмет чаткысы.

Август азалары... Испания... Ял вакыты булуга карамастан, ниндидер бер тынгысызлык бар. 27нче август. Йөгереп берничә герман газетасы алып кайтам. Сәхифәләрне җентекләп актарам. Эзләгән хәбәр юк. Бу — һәркөн саен 1 сентябрьгә чаклы дәвам итә. Менә, ниһаять, 25 битлек газетаның бер почмагында кыска гына хәбәр. «Татарстан үзенең суверенлыгын игълан итте». Аллага шөкер!!! Үзәңлы зыялыларыбызның, сәясәтчеләребезнең, милләттәшләребезнең армый-талмый алып барган көрәше бушка булмады. Милли дәүләтчелегезбезне тергезүгә таба беренче адым ясалды. Ләкин, шундук башка сораулар туды. Моңа чаклы ике хужасы булган, хокуклары бик чикләнгән Татарстан шушы карарны гамәлгә ашыра алачак микән? Аңа аяк чалмалармы? Мәскәүдәге ике үзәк, СССР белән РСФСР моны кабул итәчәкләр микән? Моңа ирешү бер дә җиңел булмаячак. Ләкин Татарстанның суверенлыгы мәсьәләсе халыкара хокукка каршы түгел бит. Ә инде ислах — халыкара хокук нормаларына туры килгән дәүләт төзүне күз алдында тоту бит. Димәк милләтләрнең үзбилгеләнү хокукы да үтәләргә тиеш. Әлбәттә, арага төрле мәнфәгатьләр кергәч, хокук нормалары исәпкә алынмаса булдыра. Ләкин, гаделлек урнаштыру өчен тыныч юллар белән алып барылган көрәш, иртәме-соңмы җиңү белән тәмамлана. Изү-кысу, көч куллану, кисәтү, басым ясау, милләтләрнең омтылышларын, теләкләрен санга сукмау, болар барысы да, вакытлыча гына нәтиҗә бирә. Моңы соңгы вакытларда булып узган вакыйгалар ачык күрсәтә. Алда кыен проблемалар, сүтелә алмаслык кебек күренгән төеннәр. Әлбәттә, әле күп кенә урыннарда чыдарга, бәлки кайбер очракларда чигенергә дә туры килер. Ләкин, Мәжит Гафури әйтмешли, «Халык теләгенә каршы бер кем дә тора алмый». Һәм «алмаячак та». Халкыбыз, милләтебез, чын күңелдән, ихлас рәвештә мөстәкыйль булырга теләгән хәлдә, ул суверенлык юлында барлык киртәләргә җимерә алачак. Моңа һәм милләтемнең якты киләчәгенә минем иманым камил!

Фәрит ИДЕЛЛЕ

АВСТРАЛИЯДӘН ХАТЛАР

Хөрмәтле милләттәшләребез!

Күңелем белән күптән сезгә язарга теләсәм дә, йортташлар һәм ватандашлар булмау сәбәпле, бу эштән тыелып килдем. Ләкин үзем сез яшәгән мәмләкәттә тумаган булгач, болай эшләргә тартындым һәм дә бик күңелсез булдым.

Мин дә татар булганымны Татарстанда туган бабаларым, әбиләрем, дәү әтием, дәү әнием вә үз әтием, әниемнән ишеткән идем, без чит илләрдә, чит мәмләкәтләрдә яшәсәк тә, өебездә татарча сөйләп үскәнбез. Бабаларыбыз, әбиләребез урыстан коммунизм революциясе вакытында чыкканнар. Башта Манжуриягә, аннан соң Япониягә барганнар вә анда 40 елга якын яшәгәннәр. Бер мөселман мәмләкәте булган Төркиягә 1960 елларда күчеп кителгән. Бабаларыбыз, үлсәк — бер мөселман мәмләкәтендә үлик дигәннәр, соңра Төркия урыска да якын булгач, шунда баруны яхшы күргәннәр. Мин Төркиядә 13 ел яшәгәч, соңра әтием, әнием вә абзыем белән бергә Австралиягә күчеп килдек. Башта Сидней шәһәрәндә, соңра Аделаида шәһәрәндә. Барысы 19 ел яшибез. Мин бала вакытымнан бирле өйдә генә татарча сөйләгәнлектән, күп вакытны төрекчә вә инлизчә сөйләү сәбәпле, татарча яхшы итеп сөйләшергә, язарга һәм укырга белмәгәч, сезгә бу хәтле белгән хәтле латин хәрефе белән татарча язарга тырышам. Хаталарым булса — кичерерсез инша Аллах!

Боларның бөтенесе аркылы минем үз милләтемә, Татарстанга карата булган хисләрем вә сагышларымны да юллыйм. Бу хисләремнең нинди көчле булганын башта белмәдем. Бала чагымда башка милләтләр ара-

сында яшәп, зур үскәннән соң тормыш биргән тәҗрибә белән үз халкымнан, үз мәмләкәтемнән, үз ватынымнан озак вакыт читтә йөрәп, төрле-төрле нәрсәләр белән очрашып кара-каршы килгәч, эчемдә булган бушлыкны күрәп сизендем. Жир шарының кайсы жиренә барсаң да һичбер вакыт шунда яшәгән мәмләкәткә 100 процент сенең калам дип уйламыйм.

Сез дә беләсез, без татарлар — дөньяның төрле-төрле мәмләкәтләренә жәелгәнбез: Америкада, Финляндиядә, Япониядә, Төркиядә, Германиядә, Румыниядә, Польшада яшәгән татарлар аз булмаса кирәк. Минем уйлавымча, һәммә татарлар булмаса да, бәгъзе бер татарлар гомерләрендә бер тапкыр булса да Татарстанны күрәп калырга теләп торалардыр.

Шул хисләрдә булган татарларның ничәсе бу теләкләрен жиренә житкерә торгандыр, аны белмим. Үзем тиз арада бара алырмынмы, юкмы әйтәлмим, чөнки хәзер булган эшләрем мөмкинлек бирмидер. «Аллаһы бирсә, бер барып чыгарбыз», — дип өмет итәм. Шулай да булса, Татарстанда булган шәһәрләрдән Казан һәм Болгар исемнәре колакларымда чылтыр-чылтыр аккан, әтрафы каен агачлары белән бизәнгән, урманнарында сандугачларның чут-чут сайраган тавышлары белән ишетеләп торган Идел дәрьясының матурлыгы — күз алдымда тора. Шүрәле белән, мәшһүр кара урманы белән, «Әй, туган тел. Әй, матур тел, әткәм, әнкәмнең теле...» исемле шигырьне язган Габдулла Тукайның туган жире, туфрагы, һавасы вә суы белән

күңелемә кергән Татарстанны уйла-
мыйча уздырган көнем юк.

Иң башта 1989 елда Сәгыйдъ
Садри абзыебыз вә гаиләсе, соңра
1990 елда балдызым Мөшәррәф
Вәлиева, юлдашлары — Шөһрәт
Игембирде вә Азат Чанышев Татар-
станга барып, ватаныбызны зиярәт
кылырга имкян таптылар. Аларның
китергән китапларыннан, видео-
кассеталарыннан, әйткән сүзләрен-
нән Татарстан турында күп нәрсәләр
белдек һәм күрдек. Монда китергән
нәрсәләр арасында минем өчен кыйм-
мәтле иң зур булган нәрсә — Татар-
станнан килгән аз гына булса да ва-
тан туфрагы белән Сөембикә мәс-
жиденнән төшеп калган бер таш
булды. Боларны галаканым (кыйм-
мәтле әйберләр саклау өчен савыт,
шкатулка — Ә. Х.) эчәя куеп, кара-
ганда күңелемә жәелгән кайнар хис-
ләрне вә иснәгән вакытны борыным-
ның эчендә булган тәмле исләрне тас-
вир кылып өчен тиешле сүзләргә
язарга кәлимә табалмыйм.

Милләттәшләрем! Сөз үзегезне
бәхетле сизенегез. Сөзнен яшәгән
жирләр — безнең яшәгән жирнен
ахшамыдыр, кыйбласыдыр. Бәлки
сөздә монда, бездә булган күп нәрсә-
ләр булмас, безләрдәге иркенлек тә
сөздә булмас, ләкин һичбер нәрсә үз
ватанының жирен алмаштыра ал-
мыйдыр. Ватаныбыз Татарстанны
яратыгыз! Бер агач үзенең яраткан
жирендә тамырларын тирәнгә жибә-
реп көчлеләнеп зур үскән һәм ботак-
ларын тирә якка жәйгән кебек сөз дә
шул агач кебек тамырларын тирәнгә
жибәреп, үз милли телебезне, мәдә-
ниятебезне, горейф-гадәтләребезне
саклагыз! Милләтебез — агачның
ботаклары кебек бөтен Татарстанга
жәелеп, Татарстан эчендә көчле бу-
лыгыз! Динебез — ислам диненә тая-
ныгыз!

Без татарларга уянырга күптән
вакыт житте вә бу вакыт бик тиз үтеп
тә күчеп китәчәк. Бердәм булыгыз,
һәммәбез бер байрак астында тупла-
ныгыз!

Сөз милләттәшләребезгә Аллаһы
Тәгаләдән барча яхшылыкларны
теләп, үзебезнең хөрмәтебезне һәм
сәламнәребезне жибәрәбез.

Хөрмәт белән:

Зыя Маски.

Ерак илемдә яшәүче диндәш-
ләрем, милләттәшләрем, туган-
нарым! Соңгы елларым — үткәндәге
тынычсыз хәйтемнән дә тынычсызрак
булып тора.

Австралиянен Аделанда шәһә-
рендә яшәсәм дә күңелем Казанда,
авылларында, Илемдә, Халкым белән
бергә, берлектә яши. Безне яраткан
Аллаһыдан шуны теләм: «мөселман
булып яшәргә насып кылганыңны
шөкер итәм, кайгы, күңелсезлекләре-
безне азайт, тормышыбызга, безгә
тынычлык бир. Күңелләребезне иман
нурлары белән нурландырып, үзең-
нең якын бәндәләреңнән кыл. Безне
иманлы кыл! Амин!» — дим.

Адам баласы — Аллаһы яраткан
барлык яратылышларының иң юга-
рысы, жен, фәрештәләрдән дә югары
бер яратылмыш булып тора. Адам
балаларының бу дөньяда рәхәт
яшәүләре өчен бөтен шартларны
яраткан. Шуның белән Үзе яраткан
Аллаһыга бу дөньяда гыйбадәт кы-
лып ислам дине чикләгән, гөнаһлы
эшләрдән сакланып, мәңгелек жән-
нәт хәйтен кулга китерү адам баласы-
ның бу дөнья хәйтендәге бердәнбер
вазифасы булып тора.

Ислам дине тыйган, гөнаһлы эш-
ләргә эшләгән кешегә, билгеле,
жәза булчак. Жәһәннәмдә газап
чигәчәк. Шулай ук Аллаһының иң
соңгы дине булган ислам динендәге
бәндәләргә — гөнаһлары беткәннән
соң жәһәннәмнән чыгып жәннәткә
керәчәклегә дә әйтәләр. Кыфәрләр генә
мәңгә жәһәннәмдә калачаклар.
Шуның өчен бу мәсьәләгә бик
диккъат итәргә кирәк. Акыл белән
уйланып, туры юлны, ягъни Аллаһы-
ның иң соңгы тулы, мөкәммәл дине —
Ислам дине белән бу дөньяда яшәргә
кирәк!

Без — мөселманнар Гайса галәй-
һис-сәламне «Аллаһының пәйгам-
бәре» дип кабул итәбез, ләкин ана
индерелгән Инжил үз вакытында
язылып калмыйча берничә кеше
тарафыннан 150 еллар соң язылып
үзгәртелгәнлектән, христиан динен
без катгый рәвештә кабул кылмаска
тиешбез. Һәм дә зур гөнаһка батып,
кыфәр булып, мәңгелеккә жәһәннәм-
дә калудан сакланырга тиешбез.
Бүгенге фән, мәдәният хисапсыз тәр-
рәккый кылган бер дәвердә, Аллаһы-

нын бердәнбер тугры, безне бу дөнъяда да, шулай ук мәңгелек икенче хикәятебездә дә бәхетле кыла торган Коръән Кәрим күрсәткән юлы — Ислам дине белән яшәргә тиешбез. Бүгенге фәннең хисапсыз тәрәккыяте аркасында, галимнәр дә Коръәннең мөмкинчәлеке аятьләреннән илһамланып, Ислам дине — бәндәләргә бәхетле кыла торган бердәнбер Аллаһының соңгы дине икәнлегенә иман китерәчәкләр.

Бүгенге көндә Англиядә 660 мәчет, мәдрәсә бар. Франциядә 350 мәчет, Америкада, Канадада, Япониядә, кыскасы, бөтен дөнъяның барлык илләрендә унар меңләгән мәчетләр, мәдрәсәләр, йөзәр миллионлаган Исламны кабул кылган төрле милләт халыклары яши.

Югарыда әйтеп үткәнәмчә, адәм баласы динсез тора алмый. Ләкин адәм баласы акылы белән, рухи сизүе белән, уйланып, канәгатьләнәрлек хәлгә килеп, Ислам динен иң тугры дин икәнлегенә канәгатьләнеп иман китерә. Хисапсыз күп дәлилләрдән бер-икене китерәм:

Күптән инде, унар еллар булгандыр, Франция компартия Политбюросы эгъзасы, фәнни тикшерү аркылы күнеле теләп Исламны кабул итте.

Дөнъяга мәшһүр жырчы Кэт Стивен, хәзерге көндә Лондонда яшәүче (миллионер грек гаиләсеннән) сөйли: «күп диннәргә тикшердем. Күңеләм бер дә тынычлык тапмады, берсе дә күңеләмне канәгатьләндерә алмады. Ахырда Ислам динен тикшереп канәгатьләндем, Исламны кабул кылдым. Мин яраткан Аллаһы мине бу дөнъяда бәхетле кылды. Гыйбадәтләремне кабул кылып, икенче дөнъя хәятендә дә жәннәтле кылудан теләм», — ди.

Кэт Стивенның хәзерге исеме — Йосыф Ислам. Аның борынгы хәятен күрсәгез, битенә карыйсыгыз да килмәс иде, нурсыз, наркотик һәм арагы белән агуланып, аның йөзе жир төсөнә кергән иде. Бүгенге Йосыф Ислам — битеннән нур чәчеп торган, сөйләшсәгез-сөйләшсәгез килеп, яныннан китсәгез килми торган, Аллаһыга бирелгән бер бәндә. 400 мең долларлык музыка коралларын, миллионлаган акчасын Ислам

юлына сарыф кылды. Үткән ел Сидней университетына килеп лекция биреп, зур тәэсир калдырды. Лондонда ачкан мәдрәсәсендә балалар тәрбияләү белән шөгыльләнгән. Видеода булса да, бәлкәм бу арада үзен дә күрәчәксыз.

Янә бер факт. Франциянең Аделаидадагы консулы, Арглем Илган белән якын иптәшләр. Арглем Илган — компьютер белгече булганлыктан, консул да компьютер белән кызыксынган. Алар дуслаштылар.

Үткән елның көзендә без Казаннан кайткан вакыт иде, консул Франциядә бер ай ярым ял итеп кайтышлы безне зиярәт иткән иде. Шунда: «Франциядә 350 мең чамасы гали, ягъни югары укымышлылар Ислам динен кабул иткәннәр, дип сөйләде. Мин дә хатыным белән бу турыда уйлаштык», — ди. Жомга көннәрендә мәчетләргә сыймыйча, халыкның урамнарда намаз укыганын сөйләде. Моннан 70 еллар эвәл Кадир Хажидигән уйгыр кешесе Индиянең Низаметдин дигән жирендә дини мәжлес урыны ачкан. Шул урында дөнъяның бөтен илләреннән йөзәр меңләгән кешеләр килеп дин өйрәнәләр. Сөхбәт кылалар һәм дә гөрбия-гөрбияләргә бүленеп, дөнъя буенча Исламның кадирлеген, олуглыгын аңлатып йөрүләрен сөйлиләр. Бездән барган бер яшь бала: «Голландиялеләр, француз, инглизләр, африкалылар, бөтен дөнъя милләтләрен шунда очраттым, шул кадәр адәм күп, басып торырлык урын да юк», — дип кайтты.

Ислам дине — бердәнбер тугры дин. Һәркайчан аны зурлап кабул иткәннәр. Аллаһының бердәнбер хак динендәгә бер мөселманны төрле юллар белән алдап, хата бер дингә өндәүчеләр (үзе бер дингә ышанган, Аллаһыны таныган кеше булса) бу дөнъяның бу кадәр хисапсыз зур гөнаһына батырсалар Аллаһы аларны нинди жәза белән жәзалавын уйласыннар иде.

Аларны жәһәннәмнен иң каты газабы газаплайчак.

Яшьләребез бу хакта тирән уйланыннар иде. Хәерле киләчәкләр теләп Австралиядә яшәүче: *Сагыйд Салих углы Садретдин*.

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ОЕШУЫ

Татар халкы тарихы белән танышуны әлбәттә халыкның оешу процессын тикшерүдән башларга кирәктер. Бу процессны аңлау өчен баштан кавем, халык, милләт нәрсә ул дигән сорауга җавап бирергә кирәк. Борынгы заманнарда кешеләр ыруг һәм кабиләләр булып яшәгәннәр. Кардәш гаиләләр, бер бабадан туган балалар үз гаиләләре белән жыйналып яшәгән оешманы «ыруг» дип, берничә ыруг бергә оешып яшәсә, аларны «кабилә» дип атаганнар. Бергә оешып яшәү өчен алар бер жирдә торырга һәм бер-берсен аңларга тиеш иделәр. Шуннан аларның тел һәм жирлек уртаклыклары барлыкка килгән. Тормыш алга киткән саен һәм кешеләрнең саны күбәя барган саен бер тирәдәге кабиләләрнең берләшүенә дә ихтыяж туган. Тормыш-көнкүреш, кешеләрнең социаль һәм экономик (икътисади) хәле үзгәрә барып, хосусый милек үсә башлагач, кабиләләр берләшеп, бер идарәгә буйсынып яши башласалар, бу инде дәүләт килеп чыгуга жирлек була. Бер-берсенә якин кабиләләр, үзара бер үк төрле хужалык алып бара башласалар, бу — кавем (народность) оеша башлау дигән сүз. Кавем ул — кабиләләр тормышыннан милләт оешкан вакытка кадәр яшәгән кешеләр жәмгыяте. «Халык» дигән төшенчә исә ике төрле мәгънәгә ия. «Халык»ны бары тик «хезмәт ияләре» дип кенә аңлыйлар. Икенчесендә «халык» дип кавемне дә, милләтне дә, яки бөтен бер ил гражданнын тулаем атыйлар. «Милләт» дип бер телдә сөйләшүче, бер жирдә оешкан кавемнән төзелгән, югары милли аңы булган, үз халкы тарихын саклаган кешеләр жәмгыятенә әйтәләр. Без әнә шул кавем төшенчәсен аңлаткан жәмгыятенң оешуы турында сүз алып барачакбыз.

Бик борынгы заманнарда «төрки» дип аталган кабиләләр — Төньяк Кытай чикләреннән Днепр елгасына кадәр арада, Себердә, Иран, Урта Азия, Идел буенда, Кавказда таралып яшәгәннәр. Аларның кайберләре күчмә тормышта яшәгәннәр, ягъни терлекчелек белән шөгыльләнеп бер урыннан икенче урынга күчеп, көтү көтеп көн күргәннәр. Икенчеләре утрак тормышта, ягъни иген игеп, йорт тотып яшәгәннәр. Бу төрки ка-

билэлэр нигезендә соңрак төрлө халыктар оешкан. Мәсәлән, казакъ, үзбәк. Идел буе татарлары, башкорт, каракалпак, кырым татарлары, кыргыз, төрөкмән, төрөк, азәрбайжан һ. б. халыктарны «төркиләр» дип атыйлар. Ләкин күргәнәбезчә, аларның үз исемнәре дә бар, әле төрлө халыктар оешып житкәнчә үк, төрки кабиләләр үзләренәң дәүләтләрен дә төрлө урында төрлөчә төзөп караганнар. Мәсәлән, Бөек Төрки каганаты, Уйгур төрки дәүләте, Иделнең түбән агымында Хәзәр каганаты, Төньяк Кавказ һәм Азов дингезе буйларында Бөек Болгар дәүләте, Урта һәм Кече Азиядә сәлжүк төрөкләренәң дәүләте һ. б. энә шундый мәмләкәтләрдән булганнар. VII—VIII гасырларда Иделдән алып Днепрга кадәр булган арада «кыпчаклар» дигән төрки кабиләләр тереклек иткән. Килеп чыгышы ягыннан кардәш булган болгар кабиләләре алар белән янәшә яшәгәннәр. Бөек Болгар мәмләкәте Кубрат хан үлгәч таркалган. Аларның бер өлеше Аспарух хан житәкчеләгендә Дунай елгасы буена күчеп, андагы славян кабиләләрен үзләренә буйсындырып яңа дәүләт төзөгәннәр. Славяннар күбрәк булганлыктан, алар славянлашканнар, ләкин дәүләткә үз исемен «Болгария» дип биреп калдырганнар. Болгар кабиләләренәң икенче бер өлеше Дон, Идел буйлап югары күтәрелеп Кама (Чулман)ның Иделгә кушылган жирендә урнашкан һәм монда «Идел Болгарстаны» дигән дәүләт оештырылган. Жирле төрки һәм фин-угор кабиләләрен алар үзләренә буйсындырганнар. Бу хәлләр VIII—IX гасырларда булган. Дәүләт белән алар хәрби демократия рухында идарә иткәннәр.

Гарәп сәяхәтчеләре һәм галимнәре X гасырда болгарларның эсегель, берсула, сувар, нокърат (серебряные булгары) дигән кабиләләрдән торганлыгын язып калдырганнар. Атаклы Ибне Фазлан үзенәң Болгарга килгәндә язып калдырган сәяхәтнамәсендә Болгар патшасы Алмуш янында тагын дүрт патша һәм башка хөкемдарлар яшәгәнлеген әйтә. Бу дүрт патша энә шул кабиләләренәң башлыктары, ә башкалары буйсындырылган фин-угор кабиләләренәң житәкчеләре булырга тиеш. Болгар ханы исә — барысы өстеннән дә баш булган һәм ул рәсми рәвештә ислам динен кабул иткән. Димәк, дәүләт төзелгән вакытта әле кабиләләр яшәгәннәр, алар дәүләт ныгыганның соңында да яшиләр, дип күрсәтә К. Маркс. Ислам динен кабул итү — энә шул дәүләтне ныгыту өчен, аның бердәмлегә өчен гаять әһәмиятле булган. Чөнки бер аллага гына ышану — дәүләтнең бердәмлегенә китерергә тиеш дип уйланылган. Дөрөс, сувар кабиләләре башта ислам динен кабул итәргә теләмиләр, әмма Болгар патшасы берәздән аларны да яңа дингә күчәргә күндөргән. Шулай итеп, күршеләр булып яшәүчә кабиләләр бер дин байрагы һәм шул диннең бер өлеше булган ислам мәдәнияте астында, бер дәүләттә яшәп берләшәләр һәм бер кавем хасил итәләр. Ләкин дәүләт тә, дин дә аерым бер халыкның уртак билгесе яки сыйфаты түгел әле. Югарыда әйтелгәнчә, кавем оешып бетү өчен тел, жирлек, социаль-иқтисади һәм мәдәни-көнкүреш уртаклыгы зарур.

Болгар кабиләләренәң X—XI гасырларда телләре дә берләшә барган, яшәү урыннары да бер Урта Идел буендагы жирләрдә булган. Мәдәни яктан да алар берләшә барганнар. Башка һәртөрлө ижтимагый оешмалар кебек үк, этник берләшмәләр дә социаль-экономик яки житештерү ысулы уртаклыгына да ия була башлаганнар. Бу жәһәттән караганда, Болгар жәмгыятендә ул вакытта феодал тәртипләр, житештерүнең дә феодал ысулы урнаша барган. Ыруг, кабилә башлыктары, аларның якыннары, хәрби башлыктар элеккәң кан-токым мөнәсәбәтләре нигезендә генә түгел, ә үзләренә буйсынган жирләрне иқътисади бәйләлектә тотып эксплуатацияли дә башлаганнар. Борынгы Болгар тарихын тикшерүчә зур галимнәр Б. Д. Греков, А. П. Смирнов, болгарларда феодал житештерү ысулы монгол яулап алулары алдыннан гына жинеп чыккан, дип санылар.

XII гасырда әле болгарлар белән кыпчаклар, челматы, сабакули,

бортас кабилэлэрeнeң берлэшү процессы давай иткән. Шул ук вакытта кабилэлэрeнeң аерымлыклары да сакланып калган. Энә шундый оешу процессы төгәлләнep килгәндә, 1236 елда Бөек Болгар дәүләтe монголлар тарафыннан яулап алына. Табигый ки, сугышлар, яулап алулар, хәрби походлар вакытында төрлe халыклар да бутала һәм шуның белән бергә этник үсеш тә тоткарлана. Бу очракта да шулай булган. Болгар шәһәрләрe туздырылган, авыллар яндырылган, күп кенә болгар һөнәрчеләрe яңа төзелгән Алтын Урда башкаласы Сарайга куып алып кителгән. Шулай итеп, халык оешуның беренчe чоры бетеп, икенчe чоры башланган.

Халыкны тәшкил иткән уртаклыклар турында берәз соңрак сөйләрbez. Хәзер исә Алтын Урда вакытында яшәгән Урта Идел бue халкы турында берничә фикер белән танышыыйк. Монгол яулап алулары вакытында болгар халкы кырылып бетеп юкка чыккан, дигән караш бар. Бу, әлбәттә, дәрес фикер түгел. Чөнки археологик табылдыклар бу халыкның X—XII гасырлардагы кебек үк итеп эшләнгән тормыш-көнкүреш әйберләрe XIII—XIV гасырларда да булганлыгын раслыйлар. Монголлар яндырган авыллар янында яңа болгар авыллары төзелгәнлeгe дә архeологлар тарафыннан раслана. Хәзергe кайбер авылларның да болгарлар тарафыннан төзелгәнлeгe хакында риваятьләр бар. Ә болгар шәһәрләрeнeң Болгар, Казан, Арча кебекләрeнә XII—XIV гасырларда нигез салынганлыгы мәгълүм. Тагын бер ялгыш фикер яшәп килә. Имеш, болгарлар чувашларның бабалары икән дә, ә бүгeнгe татарлар — килмешәк халык, яулап алучы монгол-татарлар икән. Бу фикер — болгарлардан калган кабер ташлары язмаларында берничә чуваш сүзe табылудан чыгып әйтелә. Ләкин мондый фикерне яклаучылар шул ук язмаларда булган бик күп татар сүзләрeн исәпкә алмыйлар һәм этногенезны аңлатучы мәдәниятне, дәүләтчелекне, ислам динен һәм гарәп язуын, антропология һәм ижтимагый үсеш проблемаларын тикшереп тормыйлар. Ә бу факторлар барысы да болгарларны казан татарлары белән тоташтыралар. Болгар кабер ташларының телендә X—XII гасырларда да XIII—XV гасырларда да һәм аннан соң да нәкъ шундый ук элементлар сакланып кала һәм аларны казан татарлары дә нәкъ шулай ук язып куя. Чуваш халкында исә мондый хәл күзәтелми.

Алтын Урда чорында Идел буенда яшәгән болгарлар башка төрки этнослар белән, бигрәк тә кыпчак кабилэләрe белән бик нык аралаша, катнаша башлаганнар. Кыпчак кабилэләрeнeң бер өлеше көньяктан (Дон елгасы буйлап булырга кирәк) югары күтәрелә һәм Ока белән Идел елгалары арасына урнаша. Алтын Урдадан хәзергe мордва жиренә һәм Нижний Новгород, Пенза өлкәләрe жиренә күчеп тә утыралар. Шундыйлардан Бәхан, Сигезбай, Бахмәт, Янлыч кебек феодалларны күрсәтергә мөмкин. XIII—XIV гасырларда мондый күчеп утыручы феодаллар үз якын-яраннары белән, ягъни урдалары белән руслар «мещера» дип атаган жирләргә барып утыралар. Алар соңрак русча «мещеряклар» дип, татарча «мишәрләр» дип атала башлыйлар. Болгарлар энә шул мишәрләр белән дә, Алтын Урданың төп территориясендә яшәгән башка кабилэләр белән дә төрлечә элемтәдә булалар. Мәдәни һәм дини багланышлар, сәүдә итү һәм дәүләт идарәчелeгe кебек элемтәләр булып алар, кавем оешуда үз эзләрeн калдырмый шул процесска көчлe йогынты ясаганнар.

Алтын Урда мәмләкәтендә нинди халыклар һәм нинди кабилэләр яшәгәннәр соң? Аның тирә-ягында, бигрәк тә төньягында буйсындырылган халыклар — руслар, Идел һәм Кама бue болгарлары, чуваш, мари, мордва, удмурт, башкорт; көньягында кыргыз, сартлар, төрекмәннәр; дәүләтнең төп жире булган Түбән Идел һәм көньяк далаларда, Идел белән Жак (Урал) елгалары арасында һәм аннан да ары жирләрдә күп төрлe кабилэләр: монгол аристократиясе, мангытлар, кыпчаклар, бәжәнәкләр (печенекләр), каракалпаклар, ногайлар, ойротлар, үзбәк-

ләр, сәлжук төрекләре һәм башка ваграк төрки ыруг-нәселләр һәм кабиләләр көн күргәннәр. Аларның гореф-гадәтләре, тормыш алып барулары, әлбәттә, бертөрле генә булмаган. Телләре дә, бигрәк тә халык сөйләм теле дә, төрлечә булган. Мәсәлән, сәлжук төрекләре белән мангытлар аралашып хәзерге кырым татарларының телен; болгарлар белән кыпчаклар кушылып соңгы вакыттагы Идел бие татарлары (мишәрләре дә кушып) телен тудырганнар. Башка кабиләләр исә бүтән телләре, мәсәлән, казакъ һәм кыпчак кабиләләре казакъ телен; кыпчак, үзбәк һәм сарт кабиләләре үзбәк телен һ. б. китереп чыгарганнар.

Тел турында сүз алып барганда халык сөйләм телен язма әдәби телдән аерып карыйлар, чөнки ул чынбарлыкта да шулай аерылган. Язма әдәби тел Алтын Урда дәүләте вакытында XIII—XIV гасырларда югарыда әйтеп кителгән энә шул барлык кабиләләр, халыклар өчен уртак бер тел булгандыр, күрәсен. Хәзерге әдәбият һәм тел тарихы белгечләре XV гасырга кадәр язма әдәбият барлык төрки халыклар өчен уртак телдәге уртак әдәбият булган дип саныйлар. Ләкин кабатлап әйтәм: халык сөйләм теле — бер генә төрле һәм барлык халыклар, кабиләләр өчен дә уртак тел булмаган. Угыз-төрки һәм кыпчак-төрки телләре аерылган кебек, лексикада да аерымлыктар көчле сизелгән, чөнки тормыш шартлары төрле жирдә төрлечә булган.

Алтын Урданың төп жирләрендә Урта Идел буендагы кебек язулы кабер ташлары табылганы юк әле. Шулай ук Алтын Урда башкаласы Сарайда табылган археологик истәлекләре дә, һөнәрчелек әйберләре дә Болгардагы казылма табылдыктарга охшамаган, ә Харәзм әйберләренә охшаганнар. Бу турыда академик Греков Б. Д. һәм Якубовский Ю. А. язып чыктылар. Жирлек мәсьәләсенә килсәк, монда да аерымлык күренеп тора; Алтын Урда жирләре дала булганлыктан көтүлекләр өчен жайлы урын булса, Урта Идел урман, кырлар иле булып тора. Монда ел бие көтү көтеп булмый, игенчелек белән шөгыльләнәргә кирәк. Шунан чыгып, тормыш итү рәвеше дә ике жирдә ике төрле килеп чыга һәм тамырдан үзгәлекләр булуы күренеп тора. Берсендә күчмә тормыш, терлек көтү рәвешендәге тормыш булса, Урта Идел буенда утрав, игенчелек белән көн күргәннәр. Менә шундый ике төрле көнкүреш рәвеше халыклар тормышының барлык якларына, ижтимагый үсешкә, мәдәнияте, тел, гореф-гадәтләргә, милли үзгәрешкә да зур йогынты ясаган.

Моңардан башка тагын бер зур факторны хәтердә тотарга кирәк. Ул — дин. Болгарлар 922 елда ук ислам динен рәсми кабул итеп, үз жирләрендә ислам мәдәниятен үстерә башлыйлар. Алтын Урдада исә ислам дине, Мөхәммәд Үзбәк хан вакытында, ягъни 1310—1320 еллардагына рәсми рәвештә кабул ителеп, күчмә халыклар арасында тарала башлый. Соңгы гасырлардагы чыганаclar күчмә далаларда диннен таралуы яки ныгуы бик акрын барганлыгын сөйлиләр. Мәсәлән, казакълар, кыргызлар һәм Себер татарлары арасында XVI—XVIII йөзләрдә ислам дине әле бик көчле булмаган. Димәк, ислам мәдәнияте дә анда бик нык үтәп кермәгән булган. Ә ислам мәдәнияте — кешеләрнең тәртибен, үз-үзләрен тотышын, гореф-гадәтләрен, гомумән, көн итү рәвешен билгеләүче буларак, халыклар тормышында зур роль уйнаган.

Шәһәрләргә килсәк; алардагы халык Харәземнән һәм Болгардан куып китерелгән булганлыктан, монда дин — яхшы ук көчле булган. Бу шәһәрләр — ике культура үзәге арасында, ягъни Харәзем һәм Болгар арасында күчмә халыклар өчен файдалы булганга күрә төзелгәннәр иде.

Шулай итеп, Алтын Урда вакытында аңа кергән халыклар арасында якынаю һәм кушылу күренешләре белән беррәттән, аерым өлкәләрдә һәм аерым шартларда яшәүче халыклар арасында уртак билгеләр булмаганы да күренә. Энә шул уртак билгеләрнең (жирлек, тел, икътисади, мәдәният) булмаганлыгы — Алтын Урда дәүләте таркалу сәбәпләренен берсе булган. XIV гасырда, Мөхәммәд Үзбәк ханнан соң бигрәк тә, бу дәүләт таркала башлый. Үзбәк хан яраннары яки кабиләсе дип әйткә-

ме, ул үлгәч, сартлар урнашкан Урта Азия жиренә китеп, соңгылары белән кушылалар һәм бу кушылган халык «үзбәкләр» дип атала башлый. Икенче бер кабиләләр, күчмә тормышны ташламыйча, берәз көнчыгышка таба китеп, үз тормыш рәвешләрен давам итәләр һәм «казакълар» дип аталалар. «Казакъ» дигән сүз — үз иленнән читкә киткән кешене аңлата. Кайберәүләре — XIII гасырда Алтын Урдада яшәгән Ногай бәк исемен алып, шул дәүләтнең төп урынында калалар. Угыз телле сәлжүк төрекләре исә, мангытлар белән кушылып, Кырымда урнашалар. Бу китүләренң төп сәбәпләре — даланың күчмә тормыш һәм көтүчелек белән шөгыльләнү өчен ярлылануы, климат шартларының начараюын, сәүдә юлларының үзгәрүе нәтижәсе дип санарга кирәк. Электән калган утрак тормышлы болгар-кыпчаклар үз урыннарында, Урта Идел буенда калалар. Электәге кебек үк шул ук жирләрдә мордвалар, чувашлар, марилар һәм удмуртлар да яшиләр. Игенчелек белән ничәмә йөз еллар шөгыльләнгән бу халыкларның кендеге шунда береккән. Аларда күчмә тормыш күнекмәләре бөтенләй булмаган. Алар шул жирдә Алтын Урда дәүләте чорында да үз бәйләренә (бәк дисәк тә була) буйсынып, алар кул астында яшәгәннәр. Әлегә бәйләр Алтын Урда ханнары белән багланышта булсалар да, халык массасы үз жирле торышы белән яшәгән. Урыс елъязмалары болгарларның Болгар, Жүкәтау, Кирмәнчек, Казан бәйлекләре (алар язганча князьлекләр) булганлыгын язып калдырганнар. Димәк, ул вакытта Болгар жирендә феодал таркаулык хөкем сөргән. «Феодал таркаулык» дип феодализм үсешендәге бер дәверне, элек бер бөтен булып яшәгән дәүләтнең төрле бәйлекләргә таркалып яшәгән чорын әйтәләр. Ул — феодализм үсешенең бер баскычы булган. XIV гасырның икенче яртысында энә шул феодал таркаулык бетә башлаган, ягъни бәйлекләр бергә кушулуга юл тоты башлаганнар. Елъязмалар, әйтеп узылган бәйлекләргә, вак дәүләтләргә бергә кушып, «Казан бәйлекләре» (княжество казанския) дип атаганнар. Энә шулай итеп, кавем оешуда булган икенче этап, феодал таркаулык, монголлар дәүләте вакытындагы бер чор бетә һәм халыкның төп оешып бетү чоры, өченче — хәлиткеч этап башлана. Бу инде — Казан ханлыгы вакыты була. Казан феодал дәүләтен тарих фәнендә «Казан ханлыгы» дип атыйлар. Бу дәүләтнең оешуы ничек булганлыгы мәсьәләсен икенче урынга калдырып, татар халкының бу вакытта ничек оешып бетүе мәсьәләсен тикшерик.

Безнең күп кенә тарихчыларыбыз «Казанская история» дигән XVI йөз китабыннан шундый өзек китерергә яраталар. Имеш, Казанга Алтын Урдадан Мөхәммәд хан килгән һәм аның янына, ягъни Казанга, Алтын Урдадан, Кырымнан, Әстерханнан, Азовтан кешеләр килеп Казан халкын барлыкка китергәннәр... Шул ук китаптагы «Казан халкын болгарлар тәшкил иткән», — дип ассызыклап әйтелгән фикерне нигәдер телгә алмыйлар. Бу — дөрес булмаган караш, һәм ул — патша самодержавиесе тарихчыларыннан калган һәм Сталин, Брежнев вакытындагы сәясәткә яраклы булганлыктан шулай давам итеп килде. Әле 1991 елда гына тагын бер караш килеп чыкты. Имеш, Алтын Урда жирендә махсус татар халкы оешкан һәм алар Казан жиренә килеп урнашканнар һәм шулай итеп татар халкы барлыкка килгән... Бу караш Алтын Урда империясен яклау, ул империяне хәзергә татарлар белән бәйләү идеясе генә. Ләкин, Алтын Урда жирләрендә «татар» дигән бернинди халык яшәмәгән. «Татар» дигән халыкның теле дә сакланып калмаган, археологик табылдыклар яки башка төрле мәдәни калдыклары да юк. Казан ханлыгының халкы турында Алтын Урда дәүләтен, аның халкын тирән тикшүргән академик Греков Б. Д. һәм Якубовский Ю. А. кебек зур галимнәр менә нәрсә язалар: «Тарих фәнендә бу дәүләтләргә — (Казан һәм Кырым ханлыкларын) Алтын Урда давамы яки татар-монгол халыклары дип карау урнашкан. Кырымга карата әйтелгән бу караш байтак күләмдә дөреслеккә туры килә. Болгар яки Казан ханлы-

гы белән эш башкачарак тора. Бу ил — борынгыдан, аз дигәндә X нчы гасырдан башлап, жир эшкәртү белән көн күрүче ил була. Игенчеләрнен хезмәте — икътисади һәм мәдәни тормышның нигезе була. Болгар мәмләкәте үз чорында Түбән Идел буенда һәм кыпчак далаларында яшәүче халыкларны икмәк белән тәмин итә.

Болгар халкына XIII—XIV һәм XV гасырның беренче яртысында да монгол-татарларның этник яктан да, мәдәният ягыннан да йогынтысы бик аз булды. Киресенчә, Болгар мәмләкәтенен халкы хужалык ягыннан гына түгел, ә мәдәни яктан да Түбән Идел буендагы шәһәрләргә һәм дала халкына зур йогынты ясады. Ике йөз елдан артыграк булган татар хакимияте вакытында Болгар халкына берәз кыпчак-монгол элементларының да керүен кире кагып булмый, әлбәттә. Ләкин антропология фәне мәгълүматлары бу мәсьәләдә бик көчсез дәлиләр бирәләр.

Димәк, Казан ханлыгы төзелүен — татар дәүләте төзелүе итеп карарга ярамый. Хакимият һәм гаскәр генә басып алучы татарлар булганнар, ә төп халык — үзенен нигезендә жирле (абореген) болгар халкы булып калган». Мәсьәләне махсус тикшерүче рус галимнәре шулай итеп Казан ханлыгын Алтын Урда дәүләтенен давамы яки «кыйпылчыгы» итеп карамыйлар. Шулай ук аның халкын да монгол-татарлардан оешкан дип әйтмиләр. «Монгол-татар» дип әйтү урыс чыганаclarында шундый атама кулланылганлыктан килеп чыккан. Алар — бер үк халыкны, ягъни монголларны «татарлар» дип атыйлар. Монгол Республикасының Фәннәр Академиясе чыгарган Монголия тарихы китабында «монголларны урыс чыганаclarы һәм әдәбияты «татарлар» дип атыйлар» дигән искәrmә ясалган.

«XV гасырда Казанга Алтын Урдадан Олы Мөхәммәд ханның углы Мәхмүд белән 2 меңләп гаскәри килгән булырга тиеш, XVI гасырда Сахибгәрәй, Сафагәрәй ханнар заманында 300 ләп гаилә Кырымнан килгән» дигән хәбәр бар. Башка жирләрдән, мәсәлән, Себердән, Әстерханнан берничә феодалның килеп, Казанда бәй булулары турында мәгълүматлар бар. Мондый турыдан-туры чыганаclarдан тыш, тел тарихы чыганаclarында ногайларның берәзү Казан артына килеп утырулары турында сөйләнә. Ләкин алар монда кайчан килеп урнашулары әле ачыкланмаган. Ләкин бу килеп кушылулары болгар-кыпчак халкының оешып бетү барышында бик кечкенә элементлар дәрәжәсәндә генә иде. Әнә шундый элементлар буларак бу халык составына берникадәр фин-угор кешеләре дә кергән булырга тиеш. Безнең халыкның оешып бетүе — болгар, кыпчак компонентларынан булуы бик күп фәнни чыганаclar һәм шул юнәлештәге фәнни тикшеренүләр белән дә раслана.

Казан ханлыгы вакытында жирле халыкны урыслар күбрәк «болгарлар» дип атаганнар. Иван III 1487 елда Казанны яулап алгач үзен «Казан патшасы» һәм «татар патшасы» дип түгел, ә «Болгар патшасы» («Князь Булгарский») дип атый. Югарыда телгә алынган «Казанская история» авторы да «булгары» һәм «казанцы» этнонимнарын «татары» дигән атамага караганда күбрәк куллана. «Ул халыкны тәшkil итүче болгарлар, («худые болгаре»), «срачиннар» (мөселманнар) һәм черемислар (мари, чувашлар) яңа ханны урыс яулап алуларынан саклану өчен таяныч буларак шатланып каршы алдылар», дип язган.

«Бөтен русиянең патшасы — бөек князе Федор Ивановичның намуслы тормышы турында повесть» XVI гасыр ахырында язылган һәм анда мондый сүzlәр бар: «Иван IV бөек Казан шәһәрен алды, аның тирәякларын эсирлеккә алды, бик күп пычрак болгарларны кырып бетерде, Федор (Иван IVнең углы) патшалык иткәндә болгарлар баш күтәрделәр һәм ул үзенен идарә итүчесе Борис Федоровичка (Годуновка) намуссыз болгарларга каршы бик күп гаскәрләр жиbәрергә кушты... Бу гаскәрләр Болгар мәмләкәтенә килделәр. Алар анда күпләрне эсир алдылар һәм сугыштылар...».

XVI гасырның 80-елларында урысның бөек князьләре һәм патшалары турында язылган «Степенная книга» һәм XVII гасыр ахырында

төзелгән Елъязма жыентыгында да «Казан-Болгар шәһәре» дип әйтелгән. Бу вакытта да әле «болгар» атамасы кулланышта йөргән. Ләкин шул ук вакытта православие дине әһелләре, урыс дәүләте чиновниклары арасында һәм кайбер елъязмаларда «татар» этнонимы да тарала башлый. Көнбатыш Европа илләрендә элегрәк тә Идел бие халыкларының барысын да «татар» дип атау гадәткә кергән булган, чөнки алар — халыкларның башка исемнәрен белмәгәннәр. Казан ханлыгында яшәүче фин-угор халыклары чувашлар һәм марилар төп жирле халыкны «суаела» дип, ә удмуртлар «бигер» (болгар) дип атаганнар. Без хәзер «татарлар» дип атаган төп халык үз-үзен «болгарлар» дип йөрткән. XVI йөзгә беренче яртысында яшәгән атаклы Казан шагыйре Мөхәммәдъяр үзен «татар» дип атамау гына түгел, ә ул атамадан ачы көлеп язган.

Халыкның үзен татар дип атарга теләмәве 1917 елга кадәр дәвам иткән. Язучылар, шагыйрьләр һәм башкалар үзләренен язган әсәрләре астында «эл-болгари» дип өстәп куя торган булганнар. Борынгы кулъязмалар белгече З. Максудова: «минем картотекада «эл-болгари» дип кул куелган меңләгән авторларның язмалары бар», — дип әйтә иде. 1700 елда Әхмәт дигән берәү хажга барган вакытта Исламбүлдә «кем син?» дигән сорауга «Урыс дәүләтендәге Болгар вилаятеннән» дип җавап бирә. Көчлән чукундырудан качып 1740 елларда Казан ягынан Төркиягә киткән 70 ләп кеше үзләрен «тумыштан болгарлар без» дип әйтәләр. 1755 елгы атаклы восстаниенң идеологы Батырша (Абдулла Галиев) үзе мишәр булса да, «безнең бабаларыбыз — болгарлар» дип язып калдырган.

Ш. Мәржани, ә соңрак Г. Ибраһимов «халык үзен «татар» дип атауга каршы килә», дип билгеләп үттеләр. Мондый мәгълүматлар житәрлек, ләкин без Казан дәүләте чорынан чыгып киттек инде...

Шулай итеп, тарихи фактлар Идел-Кама жирлегендә бер төрки халыкның, ягъни болгар-татар халкының үсеш процессын күрсәтәләр. Монда бер халыкны төрле халыкларга бүлү (татар, болгар, мишәр, ногай һ. б.) мөмкин түгел. Ләкин кайбер тарихчылар Болгар кавеме турында XIV гасырларга кадәр китереп житкереп язсалар да, XV гасыр башлангач Казан татарлары кавеме дип яза башлыйлар. Алар уенча, болгарлар беткәннәр дә, татарлар килеп чыккан булып чыга. Татарлар кайдан килгәннәр, нинди эз калдырганнар — бу турыда тикшереп тормыйлар. Яңа халык оешу өчен йөзәр еллап вакыт кирәк, ә монда әнә шул мөһим мәсьәлә игътибардан читкә кала. Без хәзер «Болгар-татар халкы», «Казан татарлары» дип язабыз икән, ул «татар» атамасы урыслар тарафыннан тагылган кушамат буларак кына кулланышка кергән. «Казан татарлары» дигән атама соңгы чорда, бигрәк тә Совет чорында фәндә урнашкан исем генә. Чынбарлыкта бу жирдә мөстәкыйль яшәгән болгар халкы һәм аның дәвамчысы булган бүгенге татар халкы яшәгән, ягъни бер үк кавем үзенең яшәвен дәвам иттергән. Чөнки болгар-кыпчак теленнән, аның мәдәниятеннән һәм башка төрле үзенчәлекле сыйфатлардан аермалы булган һәм үзенә генә хас булган чыганаclar да, археологик материаллар да булмау — югарыдагы фикерне раслый.

Тел тарихын тикшерүче галимнәрнең фикеренчә, XV—XVI йөзләрдә борынгы төрки әдәби теленең аерым төбәкләрдәге төрлечә үрнәкләре килеп чыга. Шул төбәкләрдә яшәүче халыкларның исемнәре белән исемләнәп ул үрнәкләр фәндә түбәндәгечә аталалар: борынгы үзбәк, борынгы төрекмән, борынгы төрек, борынгы азәрбайҗан һәм борынгы татар язма әдәби телләре. Халык сөйләм теле исә, тормыш-көнкүреш һәм табигать шартларының аерымлыklары нигезендә — күрсәтелгән халыклар арасында аермалы булган. Безнең нигезен болгар, кыпчак кабиләләре тәшкил иткән халкыбызда диалектик аермалыklar да күптән яшәп килгәннәр. Ул аермалыklar Казан ханлыгы вакытында берәз көчәйгән

булуы да ихтимал, чөнки мишәрләр урыс дәүләте хакимлегендә урыслар белән аралашып яшәгәннәр. Мишәрләр казан татарларына кадәр үк «татар» атамасын үзисем итеп кабул итәләр һәм шул ук вакытта «мишәр» атамасыннан да ваз кичмиләр. Чөнки «татар» дип аталу — Казан татарлары белән бер үк халык икәнлеген күрсәтүче дәлил булып та торган.

Казан татарлары һәм мишәрләр өчен уртак бер яшәү жире — Урта Идел буге булган. Алар электән үк инде бу жирне бергәләп мәдәни һәм икътисади яктан үзләштергән булганнар. Казан ханлыгы чорында мишәрләр Мәскәү дәүләте белән чиктәш булганнар һәм алар арасындагы чик казанлылар белән аралашуга комачаулык итмәгән. Чөнки дәүләт чикләре ул вакытларда хәзер без аңлаганча йозаклап куелмаган булган.

Икътисади мәсьәләләрдә дә багланышларны һәм уртаклыкны күрәбез; шул ук феодал тәртипләр: бер үк төрле жир биләү формалары; утрук тормыштагы игенче хужалыклары һәм һөнәрчелек. Халыкның утрук тормышы күчмә тормыштан бик нык аерылган булган һәм ул — халыкның үсешендә үзенә күрә бик зур йогынты ясаган, аның милли үзәңна, мәдәниятенә яхшы ук тәәсир иткән.

Мәдәният, милли үзән һәм кешеләрнең горейф-гадәтләре, тәртипләре ул вакытта Ислам дине кысаларында булган. Казан ханлыгы чорында ислам мәдәнияте нык үскән дип санарга кирәк. Ул вакытта Казан татарлары һәм мишәрләр арасында бер үк төрле мәчетләр һәм алар янында мәктәп-мәдрәсәләр булган. Казанның үзендә зур китапханәләр эшләп килгән.

Болгарлардан калган сәүдәгәрлек итү, сату-алу, табыш итү гадәте югарыда телгә алынган ике тугандаш этник төркемгә хас, көчле бер сыйфат булган. Шул эшкә һәвәслек, аны ярату хисләре — алар өчен аерым бер үзәнчәлеккә күркәм сыйфат булган. Үз илен ярату, Ватан өчен кайгырту хисләре ул вакытта да булган. Ләкин сәяси аңлылык, әлбәттә, хәзерге югарылыкта булмаган. Үз илен саклау өчен яулап алу-чыларга каршы алып барылган сугыш вакыйгалары, бигрәк тә 1552 елда дәүләтнең башкаласы Казанны халыкның каһарманнарча саклавы — Ватанын сөю хисләренә ачык чагылышы булып тора.

Шулай итеп, тормыш барышында төп рольне уйнаган, шул халыкка гына хас булган тел, жирлек, социаль-икътисади һәм мәдәни уртаклык сыйфатлары бердәм рәвештә Казан ханлыгы вакытында үсеп житкәннәр һәм соңыннан «татар халкы» дип аталган кавемнең оешуын күрсәткәннәр.

СӘЛАМ АЛИШЕВ,

СССР Фәннәр Академиясе Казан фәнни үзәгенә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының тарих бүлгә мөдире, тарих фәннәре докторы.

Редакциядән: Татар халкының ничек оешуы — күптәннән инде галим-голәманы гына түгел, киң жәмәгәтчелекне дә кызыксындыра һәм уйландыра торган мәсьәлә. Чөнки ул фәнни әһәмияткә генә ия түгел, бәлки ижтимагый-сәяси яңгыраш та алды. Гасырлар буге Россиядә татарның үткәнә турында, шул исәптән аның килеп чыгышы хақында да уйдырма фикерләр таратып киләнде.

Хәзер, ниһаять, туган халкыбызның чын тарихын өйрәнәргә, шул уңайдан аның ничек оешуын да фәнни нигездә ачыкларга мөмкинлек туа. Шушы яңа шартлардан файдаланып, без С. Алишев мәкаләсе белән татар халкының ничек оешуы турында сөйләшү башлап жибәрәбез. Анда бу мәсьәлә белән якыннан кызыксынган барлык иптәшләргә катнашырга чакырабыз.

Рухи мирасыбыз хазинэләре арасында иң бай катламнарның берсе — эпиграфик истәлекләребез. Урта Идел буе мөселман татарларының бабалары XIII гасырның соңгы чирегеннән башлап зиратларда кабер өстенә тарих язып ташлар куя башлаганнар. Шул дәвердән бирле татар халкы яши торган һәр төбәктә күпсанлы иске һәм яңа зиратларда дистәләрчә мең язулы ташлар саклана. Ул ташларның күбесен христиан миссионерлары һәм 1917 елдан соң маңкорт исерекбашлар юкта иттеләр инде. Һәм бүгенге көндә дә котырган элементлар мондый вәхшилекне эшләп торалар. Түбәндә шундый бер очрак турында язылыр.

РУХИ МИРАС

Тирсә ташы

1956 елларда Татарстан җөмһүриятенен Әгерҗе төбәге Тирсә авылында XVII гасырдан бирле сакланып килгән борынгы зират жимерелә. Ерак гасырлардан бирле килгән традицияләренә өзмичә саклаган бердәнбер тарихи зират комплексы юкка чыга. Эш шунда ки, Тирсә авылында тыюлык рәвешендә татар мирзалары биләмәсе XVII гасырдан бирле артык зур үзгәрешләр кичермичә XX гасыр башына кадәр яши. Татарстанда моның мисалы булырдай бүтән авыллар сакланмаган.

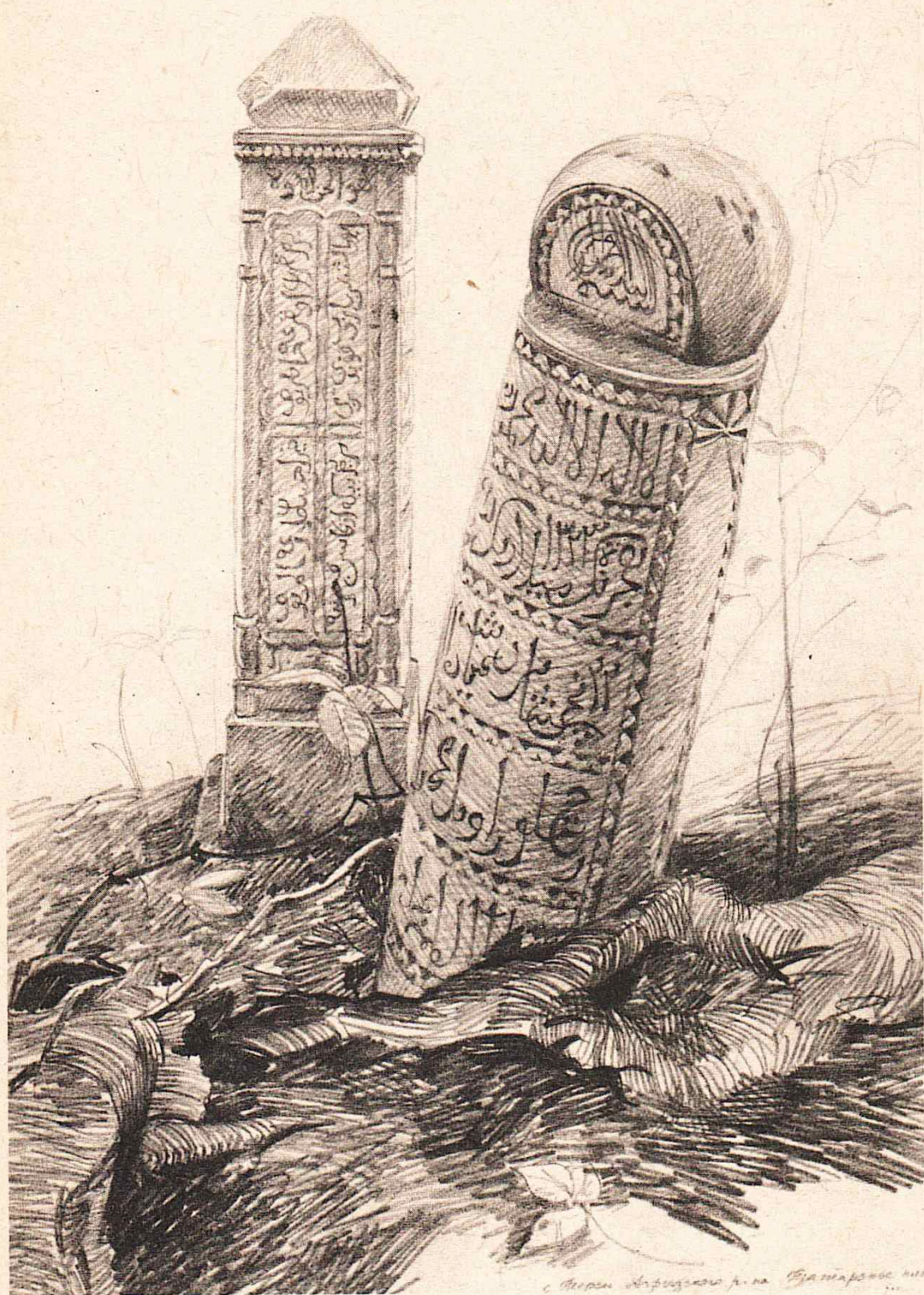
1956—57 елларда Тирсәгә читтән китерелгән яңа хужа каберлекне туздырып өстенә авыл хужалыгы машиналары паркы қора. Борынгы язулы ташлар, дәрбәләр, каберләр себереп түгелә. Ләкин жимерүчеләренң күзе жирне үтәли күрә алмый, еш кына комбайн, тракторлар жир астындагы кирпечтән корылган ләхетләр жимерелеп, батып калганнар.

Бүгенге көндә шул борынгы зиратның бер почмагында ялгыш кына бер кабер ташы сакланып калган.

Ул ташның кыяфәте бүгенге татар кабер ташларына охшамаган. Ул — 40—50 см юанлыктагы түгәрәк колонна өстенә гөмбәз ясалган бер метр чамасы биеклектәге таштан гыйбарәт. Колоннаның бөтен ягы язучылар белән тулган.

1977 елның 25 июлендә без бу ташны өйрәнеп, язучыларын күчереп алган идек. Түбәндә шул язмадан күчермәләр бирелә.

Рәссам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ

I

Бисмил-ләһир-рахмәнир-рахим.

Лә иләһә илләл-лаһү Мөхәммәдүр рәсүлүлүл-лаһи

Һижрәтнең 1323, миладының 1908 нче елның тәсдыйгында¹, зөлхижжәнен² 11 нче көнне, 22 нче сентябрь тәсдыйгында 70 йәшендә дарел-бакай³ рихмәтлү мирза Котлымөхәммәд Ибниәмин углы Бикмиев.

II

Кәрәм әйләп⁴ догада иденез йад⁵,
Тәсдыйкан⁶ рухымны кылыңыз шад.
Бу кабер хәлләрен сагышлайасыз,
Безгә «Коръән» укып багышлайасыз.

III

Рәхмәтул-лаһи тәгалә
Рәхмәтән васигатән¹.
Кил и хаиф⁸, үлемне йаден иткел,
Китәр мәнзилиңи⁹ истигъдад иткел!¹⁰
Белер һәр адәм углы, булса уйгаг¹¹,
Ватанның аслыйсыдыр икәнән тумаг.

IV

Һүәл-лаһи лә йамүтү¹²
Безем «Коръән» укырга халемез йүк,
Хәйер ихсан¹³ кылырга малымыз йүк.
Бу ташны яздырып куйды кызы
Мәрьямбикә әткәсе каберенә
Кәтәбәһе¹⁴ Мортада мөәззин Мөхәммәдзакир.

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ,
филология фәннәре кандидаты

¹Тәсдыйгында — раславында

²Зөлхижжәнен — ай елының уникалче ае.

³Дарел-бакай — мәңгелек йортына, ахирәткә.

⁴Кәрәм әйләп — киң күңеллелек күрсәтә.

⁵Йад — истә тоту.

⁶Тәсдыйкан — раслап.

⁷Рәхмәтән васигатән — киң сансыз рәхмәтләр илә.

⁸Хаиф — куркучы.

⁹Мәнзилиңи — урыныңны.

¹⁰Истигъдад иткел — искәр, уйла.

¹¹Уйгаг — уяу.

¹²Һүәл-лаһи лә йамүтү — ул тере һәм үлемсездер.

¹³Ихсан — ярдәм.

¹⁴Кәтәбәһе — язучысы.

ТӨРЛӨ АВЫРУУЛАРДАН

Габделвахид мәфти ибне Сөләйман

Петербургта 1816 елның 2 февралендә язылган. Кулъязма — матбугатта беренче тапкыр басыла. Төп нөсхәсе — Башкортстанның Н. К. Крупская исемендәге республика фәнни китапханәсендә саклана.

Аю әгъзаларының үзенчәлеге турында

1. Әгәр аюның илэк тешен сөткә салып яшь балага эчерсәләр — жиңеллек белән теш чыга.

2. Әгәр аюның карын маен ала тәнле кешегә сөртсән, кешегә файдасы була һәм ала тәнле булуын бетерә.

3. Әгәр аюның уң күзен бер чүпрәккә төрөп беләгенә бәйләсә — ул кеше ерткыч жанварлардан курыкмый.

4. Әгәр һәрвакыт бизгәк тотта торган кешегә шулай ук бәйләсәләр, ул кешене бизгәк тоту бетә.

5. Әгәр аюның үтен зирних, ягъни мышьяк суы белән кушып сөрмә тартсалар — күзнен күрүе яхшыра. Шул ук катнашманы чәче-сакалы коела торган жиргә сөртсәләр — үстерер.

6. Әгәр аюның үтен сигез арпа авырлыгында эчсәләр (бал һәм эссе су белән) сулышын тар иткән зәхмәткә файда бирә.

7. Әгәр аюның үтен куш керфек чыккан күзгә сөрмә итеп тартсалар — файда бирә, үстерми.

8. Әгәр аюның үтен берәр кеше үзенен уң ботына бәйләсә, женси мөнәсәбәткә куәт бирә һәм ул кеше теләгәнчә женси мөнәсәбәт кыла ала.

9. Әгәр бер балага аюның эч маен сөртсәләр, аны Аллаһы тәгалә күз тиюдән һәм төрлө явызлыклардан саклый, шул ук майны котырган эткә сөртсәләр, терелә.

ДӘВАЛАУ ЧАРАЛАРЫ

10. Әгәр аюның тиресен явыз холыклы угланга бәйләсәләр — файдалы була.

11. Әгәр аюның уң күзен йокысында курыккан угланга бәйләсәләр — курыкмый башлай.

12. Әгәр аюның канын күзгә сөрмә итеп тартсалар — артык керфек, ягъни куш керфек чыкмый.

Бүре әгъзаларының үзенчәлегә турында

Әгәр бүрененң тубыгын сөңгегә багласалар, ул сөңгә катына жәмәгать, ягъни халык жыелса, орыш-сугыш вакытында ул жәмәгать янына килә алмаслар, чөнки ул тубык сөңгененң өстендә бәйләнгән булыр.

Әгәр бүрененң уң күзен үзе белән тотсалар, юлбасар карактан вә һәм ерткыч жанварлардан курыкмасы.

Әгәр бүрененң йомыркасын тоз белән пешереп бер мыскалын жир-жир, ягъни ногыт борчагының суы белән эчсәләр — буын авыруына файда кылыр.

Әгәр бүрененң канын әстерхан чикләвегененң мае белән кушып саңгырау колакка тамызсалар — файда кылыр.

Әгәр бүрененң азау тешен яки тиресен үзе белән тотсалар — дошманнарын жиңәрләр.

Әгәр бүрененң зәкәрен, ягъни женесе әгъзасын кыздырып, беразын алып авызында чәйнәсәләр — жимагъны, ягъни жени мөнәсәбәтне күәтле кылыр.

Әгәр бүрененң үтен бал белән яки су белән катыштырып жимагъ вакытында зәкәренә сөртсә, ул хатын аңа гашыйк була.

Әгәр бүрененң тизәгә белән өйне төтәсәләр — ул өйдә тычканнар качар.

Әгәр бүрененң эч маен чәч вә сакал коелган жиргә сөртсәләр — ул файда кылыр.

Әгәр бүрененң үтен эчсәләр — эч авыруына файда кылыр.

Әгәр бүрененң үтен зәкәргә сөртсәләр һәм жимагъ кылсалар — куәт бирер.

Әгәр күнә, ягъни суган суын май белән зәкәргә сөртсәләр — жимагъка куәт бирер, вә һәм гаять көчле булыр.

Әгәр бүрененң үтен гөл мае белән бер ир кашына сөртсә вә теләгән кызның алдында йөрсә, ул кыз моны күреп сөяр.

Әгәр бүрененң тешен үзе белән алып йөрсәләр, ул кешеләргә юлда бүре юлыкса, ул бүре аңа зарар бирмәс.

Әгәр бүрененң тешен тиресенә тегеп, яман атның муенына бәйләсәләр — ул ат барча атлардан узар.

Әгәр берәр кеше бүрененң итен ашаса — күп белүче булыр.

Әгәр бүрененң мае белән яшь угланнарның эченә сөртсәләр — эчтәге бүсерен бетереп, чәнчүләрен бастырып һәм рәхәтлек бирер.

Әгәр бүрененң тизәген суга изеп, ул суны зәкәренә сөртсә — зәкәре кабарып торыр, олуг булыр.

Әгәр бүрененң зәкәрен киптереп мичтә тотып, жимагъ вакытында ир кеше үзененң авызын шуның суы берлә сөртсә һәм соңыннан жимагъ кылса — ул хатынның мәхәббәте бик көчле булыр. Бу ирне бер дә күрмичә тора алмас.

Тавык әгъзаларының үзенчәлегә турында

Чебеш итен ашау — гакылны вә баш миен арттырып һәм тавышны сафландыра.

Әгәр тавыкның миен елан чаккан жиргә куйсалар — уңайлатыр.

Әгәр тавыкның бүтәкәсендәге ташны бума зәхмәтле (астмалы — Ә. Х.) кешегә бәйләсәләр — файда бирер.

Эгәр тавыкның итен даим ашасалар — бабасыр зэхмәтен вә аяк сызлану зэхмәтен пәйда кылыр.

Эгәр ул бүтәкәдәге ташны һәркем үзе белән тотса жимагъ куәтле булыр вә һәм яман күздән имин булыр.

Эгәр угланның ястыгы астына куйсалар — йокысында курыкмас.

Эгәр кара тавыкның тизәген ике кешенә ишекләренә ябыштырсалар — ул ике кешенә арасында дошманлык төшәр.

Эгәр кара тавыкның үтен зәкәренә сөртеп жимагъ кылса — ул хатынга моннан соң башка кеше якынлык кылмый.

Эгәр кара тавыкның башын чүпрәккә салып хатыны белән ачуланышкан ирнең түшәге астына куйсалар — икесе ярәшерләр.

Янә, бер кеше кара тавык маен дүрт дирһәм кадәресе ашаса — жимагъны куәтле кылыр.

Этәч әгъзалары үзенчәлеге турында

Эгәр этәчнен канын вә баш миен нәмәрсә чыккан жиргә сөртсәләр — файда кылыр.

Эгәр ак төшкән күзгә канын сөрмә итеп тартсалар — акны бетерер.

Эгәр башындагы тажын (кикриген) киптереп, йокысында сия торган кешегә бирсәләр — симәс.

Эгәр этәч койрыгының уң ягындагы бер каурыен өзеп, йонын алып, даим бизгәк тота торган кешегә бәйләсәләр — файда кылыр.

Эгәр бу ике озын койрыгын атка бәйләсәләр — ат армас.

Эгәр бер углан тапмаган хатын күрем эчендә этәчнен женес әгъзасын алып, кыздырып, күреме беткәч өч көннән соң ашаса, ул хатынга ир жимагъ кылса — хатын йөклә була.

Эгәр күп жимагъ итәргә теләгән кеше этәчнен женес әгъзасын бер кәгазьгә төреп сул беләгенә бәйләсә — үзе теләгәнчә зәкәр торыр, куәтле булыр вә әгәр чишеп алса — суыныр.

Эгәр ак этәч канын алмага сөртсә һәм кемдер ул алманы иснәсә — шул заман миһербанлы була.

Эгәр кызыл, я ак этәчнен тажы (кикриге) белән дивана кешене төтәсәләр — файда кылыр.

Эгәр этәчнен үтен куй шулпасы белән ач карынга ашасалар — оны тучанлыкны вә һәммә нәрсәсә исенә төшәр.

Эгәр этәчнен канын бал белән утта жылытып зәкәренә сөртсә — жимагъны куәтле кылыр.

Эгәр этәчнен женес әгъзасын икенче бер этәчкә багласалар — һичбер этәч моны жиңә алмас.

Ат әгъзаларының үзенчәлеге турында

Эгәр атның кылын ишек өстенә алып куйсалар — ул өйгә карак керми.

Эгәр бер хатын ат канын эчсә, һичкайчан йөклә булмый.

Эгәр ат тоягы көлен зәйтүн мае белән катыштырып муенның артына чыккан чуанга сөртсәләр — файда кылыр.

Эгәр зәйтүн мае белән кушып һәр жәрәхәт өстенә куйсалар — бик файдалы булыр.

Эгәр атның тирен төк чыккан бер жиргә сөртсәләр — төк чыкмый.

Эгәр атның койрыгындагы кылны ишеккә элеп куйсалар — жен керми.

Эгәр ат миен ясмин мае белән кушып, төк чыкмаган жиргә куйсалар — төк чыга.

Эгәр атның миен күп ашасаң — дивана буласың.

Эгәр атның сөтен күп эчсәң — йөз кызыл булыр.

Эгәр хатын кеше атның сөтен үзенә шифа итеп кулланса — фәрже, ягъни женес эгъзасы тар булыр.

Эгәр атның эч маен жәрэхәт өстенә куйсалар — гаять яхшы булыр.

Эгәр кешенен колагы авыртса, ат тизәген сыгып, суын колагына тамызсалар — авыруы бетәр.

Эгәр йөкле хатын бик авырлык белән бала тудырса — атның тизәген астында тотсалар, жиңеллек белән тудырыр.

Сусар эгъзалары үзенчәлеге турында

Эгәр кеше сусарның йөрәген ашаса — аннан курку китә, кыю йөрәкле була.

Эгәр эч маен эретеп зәкәргә сөртеп жимагъ кылсалар — шәһвәтне, ягъни женис көчне бик нык арттырыр.

Эгәр кеше сусарның йомыркасын үзе белән тотса — өй жәмәгәте аны бик дус күрерләр.

Эгәр сусарның тизәген атның маңгаена багласалар — ул ат чапканда һичбер ат аны узып китмәс.

Эгәр бавырын ирләрнен женес эгъзасына сөртсәләр, бик файдалы буладыр.

Бака эгъзаларының үзенчәлеге турында

Баканың телен йоклаган хатынга бәйләсәләр — көндөзгә эшләреннән яхшы вә яманын тәмам сөйләп бирер.

Эгәр баканың телен икмәк белән карак кешегә ашатсалар — урлаган нәрсәләреннән барысын да әйтеп бирер.

Эгәр баканың канын, төкне йолкып, шул төк урынына сөртсәләр — төк чыкмас.

Эт турында

Эгәр этнен чәршәмбе көн сигән урыныннан туфрагын алып йомарлап бизгәкле кешегә бәйләсәләр — файда кылыр.

Козгын турында

Козгынның саңагын көйдереп, тупаслык белән сихерләнгән кешенен астында тотсалар — сихер жиңелә.

КАЙБЕР ҮСЕМЛЕКЛӘРНЕН ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ ТУРЫНДА

Жәндбад — төрки телдә «углан ашы» дип, икенче төрле итеп «кондыз кайрысы» дип тә атала. Урысча «бобровый остроя» диләр. Мәтрүшкәне кайнатып, аның суына ике мыскал кадәре кондыз кайрысы изеп эчерсәләр — эч күпкәнгә, эчтәге катуларга, чәнчүләргә вә очкылык тотылганга вә кешене үтерүче зәһәрләр эчкәнгә серкә изеп эчерелсә — файда бирер.

Вә дәхи гөл мае вә серкә белән катыштырып башка сөртелсә яки яндырып төтәтеп, төтенен борынга иснәтелсә — һәртөрле каты йокылы кешегә файдалыдыр.

Вә дәхи чәй кебек йомшартучы нәрсәләр белән изеп эчелсә яки агач мае кебек йомшартучы майларның берсе белән изеп, йокысында мунча кебек эссе жирдә ятып тәнгә сөртелсә — кул вә аяк һәм гайре эгъзаларның тетрәвенә — калтыравына вә сеңерләр тартышуына, сеңер сузылганга вә аяк оешканга, ярты тәне булмаган, ягъни паралич суккан кешегә вә салкын итеп аяк сызлаганга бик файдалыдыр. Салкын тию белән бәйле булучы авыруларның барчасына да бик файдалыдыр.

Вә дәхи гөл мае белән изеп, чәчне яхшылап китәргәннән соң, ягъни кырганнан соң, башка вә муенга сөртеп жылы жирдә утырылса — салкын тию белән бәйле булучы онытучанлыкны туктатыр.

Вә дәхи агач мае белән изеп, шулай ук чәчне кырганнан соң башка сөртеп жылы жирдә утырса — салкын тию белән бәйле булучы һәр-төрле баш авыруларына вә һәм зыяндаш авыруына файдалы.

Вә дәхи һәр зыяндаш авыруына югарыда телгә алынган майларның берәрсе белән изеп кечкенә угланнарның эченә сөртсәләр — кечкенә угланнарда булучы зыяндашка нәфигъдыр, ягъни файдалыдыр.

Вә дәхи салкын тию сәбәпле булучы олуг йомышлар тотылган кешегә эчерелсә вә һәм тыштан да сөртелсә — файдалыдыр.

Вә дәхи салкын тию белән бәйле булучы йөрәк авыруларына вә һәм дә йөрәк уйнавына файдалыдыр.

Вә салкын тию белән бәйле булучы колак ишетмәүлегенә файдалыдыр. Ошбу кондызның тиресе — бик жылыта торган тире. Салкын табигатьле кешеләргә вә һәм картларга ошбу кондыз тиресеннән кием кию бик муафикъдыр.

Бу кондыз кайрысының яхшысы вә куәтлерәге — сары төслерәгедер. Яман исле булган вә һәм карты — бик зарарлыдыр, саклану кирәк, бу рәвешлесен аз гына эчкән кешенә дә эч пошу, күнел тарлык, авыз кибү кебек хәл пәйда булыр вә тел өстендә төерчекләр килеп чыгар, эгәр гыйлаж ителмәсә, ягъни дәваланмаса — шул көндә үк һәлак булыр. Гыйлажы — дәвасы будыр: Мәтрүшкәне кайнатып, суын бал белән эчеп косарга. Аннан соң лимон суы, яки бик куәтле серкә эчәргә, яки боларга охшаш салкын табигатьле ачы нәрсәләргә эчәргә кирәк.

Жүз — урысча «мүшкәтни орех» диләр. Эче кызыл төслерәк, хуш исле чикләвек. Һиндстан вилаятеннән килә. Яхшысы — бик кызыл төслесе вә майлысы һәм авыр тартканы, кара төслесе вә бик кара төслесе һәм жинел тартканы яхшы түгел. Авызда чәйнәлсә — авыз исен хуш кылыр вә авыз сасылыгын бетерә вә бәгырьне вә эчне һәм авызны куәтле кылыр, вә ашка салынса — ашны сендерә вә тамакка файдалы вә эчтәге жилләргә чыгарыр вә бавырдагы шешүләргә йомшарта. Эчне эссе кылыр вә һәм усал юешлекләргә (какрыкларны) китәрер. Салкын тию белән бәйле булучы эч китүне туктата.

Вә дәхи авызда чәйнәп, йөздәге төерчекләргә вә сипкелләргә вә сөтле сөялләргә һәм кычуга сөртеп угалаганда — файда кылыр.

Хәжәрен-нар — төркичә «ут ташы» диләр, күк төсле була, кайберсе — ак була вә бәгъзесе утлы күмер төсле булыр, бәгъзесе — кара булыр. Сугылганда ут чагыла, ут чагылган вакытта авыр ис чыгар. Ошбу ут ташын бер чүпрәккә бәйләп углан тудырган вакытта хатыннарын ботына бәйләсәләр — Аллаһы тәгаләнең әмере белән ул хатын угланни жинеллек белән тудырыр вә углан тудырганнан соң тиз заманда аны чишеп алалар вә дәхи бик вак итеп төеп, кибәк итеп төзәлми торган усал жәрәхәтләргә сипсәләр — ул жәрәхәтләргә авыртуларын бетерер вә жәрәхәтләргә төзәтер.

Хунжан — урысча «калган» диләр, кызыл төсле, хуш исле ачы тамырдыр. Һиндстан вилаятеннән килер. Авызда чәйнәлсә, хуш исле булыр вә эч күпкәнлекне олуг йомыш тотылуны вә эч китүне бетерер.

Вә эчтәге эгъзаларны бик көчле кылыр. Салкын вә юеш эчкә вә салкын бөөргә вә салкын бәгырьгә вә салкын очалы кешеләргә бик файдалыдыр, вә ашка борыч кебек салып эчелсә — эчне бик куәтле кылыр.

Вә тагамне бик сендерер вә женси дәртне бик арттырыр. Эгәр бу хунжанны яхшы итеп, бик нәзек иләктән иләп ярты мыскал кадәрән яки бер мыскалдан исәпләп иртә белән ач карынга эссе табигатьле кеше бер грәнкә кадәре кайнамаган сөткә салып вә салкын табигатьле кеше пешәр — пешмәс йомыркага сибеп эчсә — женси дәрткә бик файдалы.

Вә мәнине (нәсел орлыгын) күп кылыр вә женси әгъзаны көчле кылыр. Гаять мәжрибдер, ягъни сыналган.

Дарчин — төркичә дә дарчин, урысча «кярзбис» һәм «корица» диләр. Тал кабыгы рәвешләрәк. Сары төсләрәк бер агач кабыгыдыр. Күбрәк Һиндстан утрауларынан килер. Бик хуш исле борыч кебек бик үткен ризыклысыдыр. Дарчин куәте кешенең табигатен эссе кылучыдыр, тәнне йомшартучыдыр.

Вә какырыкларны сыек итәр, күреме тотылган хатыннарга вә бәүсе тотылган кешеләргә кайнатып суын эчерсәләр — күреме китәр вә бу рәвешле кайнатып суын эчү — хатыннарның карынында үлгән угланни төшерер, вә елан, чаян вә шуңа охшаш нәрсәләр чакканга һәм кешене үтерүче зәһәрләргә бик файдалыдыр.

Вә баштагы вә эчтәге юешлекләрне бетерер вә күкрәктәге кие какырыкны чыгарыр.

Вә даим булучы ютәлгә вә эч күпкәнгә вә бөөр авыруына вә бәгырь авыруына вә куык авыруына, вә хатыннарның аналык авыруына бу — бик файдалыдыр.

Күздәге юешлекләрне бетерер вә күзне нурлы кылыр вә зәгыйфь күзне куәтле кылыр. Тамактагы авыруларны бетереп, тавышны саф кылыр. Сулу тарлыкны бетерер.

Борыч кебек ашка салып эчелсә — ашны бик сәңдерер.

Вә йөрәкне бик саф кылыр, күнелне яхшы кылыр вә зиһенне бик хуш кылыр, хосусан он белән кавыштырып кулланылса — женси дәртне бик нык арттырыр. Сөткә салып эчелсә, яки ярым пешкән йомыркага сибеп эчелсә тәндәге усал кушылдыкларны вә сасылыкларны бетерер, хуш исле даруларның бик яхшысыдыр.

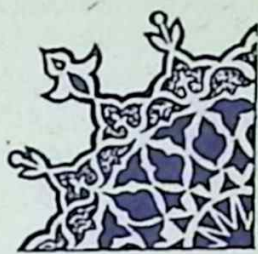
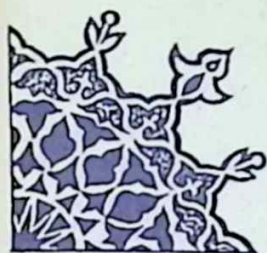
Зәнжәбил — урысча «имбир» диләр. Ак төсләрәк ачы тамырдыр. Ашка борыч кебек салынса — эчтәге катуларны бетерә, ризыкны бик яхшы сәңдерә. Эчне йомшартыр вә күзләренң каннарын китәрер вә баштагы юешлек вә онытучанлыкны китәрер вә салкынлык вә юешлек сәбәпле булучы усал жылләрне китәрер, вә бәгырьнең юлы бикләнсә вә аннан башка тамырларның юллары бикләнсә аларны ачар.

Вә женси дәрткә бик файдалы, вә женес әгъзасын бик куәтле кылыр вә мәнине (нәсел орлыгын) арттырыр. Кыяр, кавын вә карбыз вә моның кебек жимешләрне күп ашаудан пәйда булучы эчтәге юешлекләрне китерер. Вә салкын табигатькә вә бәгырьгә файдалыдыр. Авызда даим чәйнәлсә — баштагы какырыкларны вә онытучанлыкны бетерер вә башмиен куәтле кылыр вә дәхи кеше суыкка бик тунса, яки суга төшкән булса һәм бик жылыга мохтаж булса — бу зәнжәбилне төеп, жылы сөт белән, яки аш шулпасына салып, яки чәйгә салып, яки моның кебек эссе нәрсәләрне кайнатып, аның суына салып эчсәләр — тиз заманда сәфәргә чыкса — бу зәнжәбилне шундый ук нәрсәләр белән эчеп юлга чыкса — озак заманга кадәр тундырмый асрар.

Вә кабыгын юнып, телгә тидереп, юешләп күзгә сөртелсә, күзнен караңгылыгын бетерер вә күздәге усал юешлекләрне китәрер, күзне нурлы кылыр.

ТӨРЕК ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕ

Мөхтәрәм укучылар!

Үзгәртеп кору белән бәйле безнең көннәр үткәннең төрле сәбәпләре аркасында юкка чыккан яки онытылган күп кенә традицияләрен һәм сыйфатларын кабат торгызырга һәм гамәлгә кертәргә мөмкинлек ача.

Татар халкының милләтара өлкәдә соңгы елларда яңадан торгызыла башлаган шундый традицияләренең берсе — төрекләр белән бәйләнеш һәм хезмәттәшлек. Билгеле булганча, Төркия белән безнең күпьяклы багланышлар Казан ханлыгы чорында аеруча ныгый. XVI гасырда татар дәүләте жимерелгәннән соң исә бу ике төрки халык арасындагы бәйләнешләр башлыча мәдәният өлкәсендә сакланып кала. Безнең әдипләребез һәм галимнәребез революциягә кадәр төрек дөньясына даими мөрәжәгать итәләр, аңардан үзләренә рух һәм дәрт алалар. Ә инде гади хезмәт кешеләре үз илләрендә бөтенләй яшәргә рәт калмаганда, татар булганнары өчен төрлечә кыерсытылганда бәхет эзләп Төркиягә китә торган булганнар.

Революциядән соң исә Россиядә рус булмаган милләتلәрне тагын да ныграк ассимиляцияләүгә һәм юкка чыгаруга юнәлтелгән сәясәт белән килешә алмаган татар зыялылары өчен Төркия икенче ватанга әверелә. Алар үз язмышларын шушы ил белән бәйлиләр, анда эшләрен һәм көрәшләрен давам итәләр. Гомумән, бу чорда татар зыялылары төрек фәнен һәм мәдәниятен үстерүгә зур гына өлеш кертәләр.

Ә инде аларның төп Ватаны булган Татарстанның совет чорында Төркия белән бәйләнешләре озак вакытлар бөтенләй юкка чыгып тора. Инде әйтелгәнчә, соңгы берничә елда гына бу өлкәдә жанлану һәм хәрәкәт сизелә башлады. Шунысы игътибарга лаек: үзенең дәүләт мөстәкыйльлеген игълан иткәннән соң Татарстан республикасы башка илләр белән икътисади-мәдәни бәйләнешләрен ныгытуны яки булдыруны нәкъ менә Төркиядән башлады. Мондый адым, һичшиксез, халкыбызның үткәндәге тәҗрибәсе һәм традицияләре белән әзерләнган.

Татар «Мирас» фонды бу хәлгә аеруча куанып карый. Чөнки безнең укучыларга әле билгесез мәдәни мирасыбызның шактый өлеше Төркиядә тупланган һәм хәзер ул байлыкны, ниһаять, халкыбызга кайтару мөмкинлегә туа.

Гомумән, хәзерге вакытта икътисади үсешендә дөньядагы иң алдынгы илләрнең берсенә әверелгән Төркия белән бәйләнешләргә һәм хезмәттәшлеккә ныгыту Татарстанның милли һәм социаль мәнфәгатьләренә җавап бирә

һәм безнең өчен төрле яклап файдалы булачак. Чөнки безгә бу илдә өйрәнер-лөк һәм үрнөк алырлык нәрсәләр житәрлек.

Мондый шартларда безгә, татарларга, төрек телен белүнең никадәр мөһим төс алуын әйтмичә дә аңлап була. Шушы хакыйкатың күздә тотып һәм биредә укучыларыбызга азмы-күпме ярдәм итәргә теләп, без журналыбызның беренче саныннан ук төрек теле дәресләрен бирә башлыйбыз. Дәресләр Х. Жәүдәт-задә белән А. Н. Кононовның 1934 елда рус телендә басылган һәм хәзер инде бик сирәк очрый торган «Хәзерге төрек теле грамматикасы» дигән китабы нигезендә алып барыла. Шул ук вакытта бу китапның төрек теле буенча безнең илдә дөнья күргән иң отышлы басма булуын да әйтергә кирәк. Дәресләренә журналга Әнвәр Хәйри әзерли.

Күптәнге күршеләребез булган төрек халкы телен өйрәнүдә сезгә уңышлар телибез, мөхтәрәм укучыларыбыз!

Редакция.

БЕРЕНЧЕ ДӘРЕС

ТӨРЕК ТЕЛЕНЕҢ ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Төркиядә яшәүче халыкның теле — төрек теле. Элек аны «Госманлы төрек теле», яки гадиләштереп «госманлы» дип, ә халкын, шул телдә сөйләшкәнгә күрә, «госманлылар», «госманнар» һәм хәтта «оттаманнар» дип тә атаганнар. «Госманлы теле» дигән атама — госманлылар династиясенә нигез салучы Госман-Газиның исеме белән бәйле.

Төрөк теле — агглютинатив телләр төркеменә карый. Бу телдә барлык формаль грамматик үзгәрешләр төрле аффиксларны нигезгә «жепкә тезү», «ябыштыру» юлы белән башкарыла. Өстәвенә, аффиксларны «жепкә тезү» — үзе, сузыкларның һәм тартыкларның нигездә һәм аффиксларда чиратлашуы бик нык тәртиптә тотуны белдерүче сузыклар гармониясе законына һәм тартыклар гармониясе законына буйсына.

Бөтен төрек синтаксисы аркылы кызыл жепп булып түбәндәге кагыйдә уздырыла: бөтен бәйле нәрсәләр — үзенә бәйле булган нәрсәдән алда тора, икенче төрле әйткәндә: аергыч — аерылмыштан, тәмамлык — тәмамлыкны ачыклап килүче сүздән, иярчен жөмлә — баш жөмләдән, ия — хәбәрдән алда килә. Хәбәр, жөмләнең баш кисәге буларак һәрвакытта жөмләнең иң азагында тора.

Чит телләрдән кәргән байтак сүзләрдән кала, бигрәк тә гарәп һәм фарсы сүзләреннән кала, төрек телендә әле соңгы заманга кадәр гарәп һәм фарсы телләренең грамматик формалары кулланылды. Алай гына да түгел, фарсы теленнән төрек теленә хәтта синтаксис корылышлар да күчерелде.

Телнең төзелеше эшендәге мөһим рольне 1932 нче елның октябрендә Истамбулда булып узган һәм төрек телен үзгәртеп кору эшендә шактый гына карарлар кабул иткән беренче тел съезды (*Dil kurultaye*) уйнады. Съезддан соң оешкан «Төрөк телен өйрәнү жәмгыяте» (*Türk Dili Tetkik Cemiyeti* — Т.Д.Т.С.) әдәби телне гадиләштерүгә юнәлдерелгән, гарәп һәм фарсы сүзләреннән чистартуга һәм аларны тиешле төрек сүzlәре белән алмаштыруга юнәлдерелгән эш алып бара. Әлегә жәмгыять тарафыннан шулай ук гарәп һәм фарсы сүзләренә тәңгәл килә торган сүзләрен жыю эше дә үткәрелә һәм киләчәктә шул эш нигезендә сүзлек басылачак. Т.Д.Т.С. төрек милли фәнни атамалар эшләп чыгару буенча эш алып бара һәм төрек теленең фәнни грамматикасын әзерли.

Төрөк алфавиты турында кыскача тарихи белешмә.

Төрөкләр, мөселман динен кабул иткәннән соң гарәп алфавиты, Коръән язылган алфавит белән файдаланалар. Гарәп алфавиты — семит телләре үрнәгендә барлыкка килгәнлектән төрек телен канәгатьләндерә алмады һәм

ТӨРЕК АЛФАВИТЫ
Türk alfabesi

Төрек хәрефләре	хәрефнең исеме	әйтелеше	Төрек хәрефләре	хәрефнең исеме	әйтелеше
Aa <i>Aa</i>	а	а	Mm <i>Mm</i>	ме	м
Bb <i>Bb</i>	бе	б	Nn <i>Nn</i>	не	н
Cc <i>Cc</i>	же	ж	Oo <i>Oo</i>	о	о
Çç <i>Çç</i>	че	ч	Öö <i>Öö</i>	ө	ө
Dd <i>Dd</i>	де	д	Pp <i>Pp</i>	пе	п
Ee <i>Ee</i>	ә	ә	Rr <i>Rr</i>	ре	р
Ff <i>Ff</i>	фе	ф	Ss <i>Ss</i>	се	с
Gg <i>Gg</i>	ге	г гь	Şş <i>Şş</i>	ше	ш
Ğğ <i>Ğğ</i>	йомшак ге	йомшак гь	Tt <i>Tt</i>	те	т
Hh <i>Hh</i>	хе	х(һ)	Uu <i>Uu</i>	у	у
İi <i>İi</i>	и	и	Üü <i>Üü</i>	ү	ү
Iı <i>Iı</i>	ы	ы	Vv <i>Vv</i>	ве	в
Jj <i>Jj</i>	же	ж	Yy <i>Yy</i>	йе	й
Kk <i>Kk</i>	ке	к,кь	Zz <i>Zz</i>	зе	з
Ll <i>Ll</i>	ле	л,ль			

төрөк теле — семит телләрә системасыннан тамырдан аерылып тора. Төрөкләр гарәп алфавитын фарсылар тарафыннан тулыландырылган килеш кабул итәләр. Фарсылар, гарәпләрдә булмаган дүрт артык хәреф — п, ч, ж, г авазларын белдерүче хәрефләрне дә керткән булганнар.

Гарәп алфавитының төп житешсез ягы булып, төрөк телендә шулкадәр күп кулланыла торган сузык авазларны белдереп килүче хәрефләрнең бөтенләй дип әйтерлек булмавы тора. Ә инде кайбер хәрефләр — бер үк вакытта сузык аваз булып та, тартык аваз булып та хезмәт итәләр иде. Гарәп алфавитын гамәли куллану — тагын, күп кенә хәрефләрнең дүрт төрле, ә кайберләренең ике төрле язылышы булу белән дә катлаулы иде. Һәр хәрефнең язылышы — аның сүздәге урынына, сүз башында, сүз уртасында, сүз азагында, яки аерым килүенә бәйле. Менә шундый катлаулы алфавитны үзләштерер өчен күп көч һәм вакыт сарыф итәргә кирәк иде.

Гарәп алфавиты феодаль-клерикаль өстен катламнарда халыкны караңгылыкта һәм наданлыкта (?) тотар өчен артык бер корал иде. Инкыйлабка, ягъни революциягә кадәрге Төркиядә укый-яза белү — бик азларның гына бәхете була.

Алдыңгы төрөк жәмәгәтчеләгенә милли мәдәният булдыру мәсьәләсе буенча, бигрәк тә 19 гасыр уртасыннан башланып киткән көрәшкәндә әдәби телне үзгәртеп кору, ягъни алфавит һәм дәрәс язу буенча күтәрелгән мәсьәлә — гадәттән тыш мөһим урын алып тора.

19 гасырның икенче яртысында Шәмсетдин Сами Фраштери бәй — чыгышы белән албанлы, зур лингвист галим, гарәп алфавитын албан теленә тулысынча яраклаштыру мөмкин булмау сәбәпле, латин нигезендә албан алфавитын төзи. Шәмсетдиннең хезмәткәрләренең берсе Сөләйман Тәүфикъ бәй, шулай ук латин хәрефләре кулланып төрөк алфавитын төзи. Әлегә ике галим бу эшләр өчен исламның берлегенә һөжүм итүдә гаепләнә, беренчесе — кыска вакытка төрмәгә, ә икенчесе — Гәжаска сөргенгә озатыла. Әмма ләкин Сөләйман Тәүфикъ үзенә фикердәшләрен дә калдырган була. Шулай итеп, гарәп алфавитын тәнкыйтьләүчеләр саны үсә бара. Иң зур көрәш — орфография мәсьәләсендә бара. Үзгәртеп кору тарафдарлары баштан бик тыйнак мәсьәлә — төрөк телендә кулланычы барлык сүzlәр өчен орфография иреге мәсьәләсенә күтәрәләр. Ләкин, ул вакыттагы Төркия шартларында шундый кыю идеяне тормышка ашырып булмый. Элеккеге гадәтләргә буйсынырга һәм сүз байлыгын ике төркемгә, ягъни гарәп һәм төрөк сүзләренә бүлүгә туры килә. Беренчеләренә орфографиясе «изге һәм кагылгысыз» саналса, икенчеләренә орфографиясенә исә берәз ирек бирелгән иде һәм ул ирек — сузык авазларның бер өлешен язудан һәм юл өсте билгеләре кертүдән гыйбарәт иде. Хәтта менә бу әйберләр дә реформа тарафдарлары өчен бик зур жинү булды, чөнки бу — әлегә кадәр яшәп килгән, якын килә алмаслык ныклы гарәп орфографиясендә беренче чатнау иде.

XX гасыр башында Мәхмәд Әмин һәм пантюркизм идеологы Зыя-Күк-Алып иң элек оештыралар, ә инде 1908 елда Салоникада, телне гарәп-фарсы сүзләре белән чүпләнүдән чистартуны таләп иткән һәм алфавит реформасын үткәрү мәсьәләсен күтәргән «Ени лисанлар» исемле әдәби группаны оештырып теркәп куялар. Дәрәс, әлегә группаның эшчәнлегә ниндидер уңышлы нәтижеләр белән тәмамланмады, ләкин, шулай булса да ул эшчәнлек тарихи әһәмияткә ия булды. «Ени лисанлар» группасы — алфавит реформасы өчен көрәшүчеләрнең яңа буыны үсеп чыгуга жирлек булды.

Алга табан алфавит реформасы өчен көрәш бик нык сүлпәнләнде. Дәрәс, бөтендөнья сугышы вакытында төрөк язуын үзгәртүгә талпыныш ясала. Бу үзгәртү — гарәп хәрефләренә баштагы, уртадагы һәм соңгы язылыш шәкелләрен төшереп калдырып, аерым язылыш шәкелен генә калдыруга кайтып кала. Әлегә реформаны гамәлдә сынап карау хәрби министрлык өлешенә туры килде: Әллә сугыш вакыты шартларымы, әллә реформаның үзенә гомәрә кыска булуымы, ләкин аңа хәрби оешмадан ары китәргә мөмкин булмады.

Алфавитны үзгәртү мәсьәләсе бөтен кискенлегә белән Кәмаль революциясеннән һәм милли-азатлык сугышыннан соң гына күтәрелде. Моның өчен

этэргеч булып СССРдагы гарәп алфавитын үзгәртү буенча эзерлек эшләре алып бару хезмәт итте. 1924 елда «Ени лисанлар» группасы талпынышыннан соң 16 ел үткәч, кайчандыр мәшһүр яшь төрек эшлеклесе булган Хөсәен Жаһид, үзе мөхәррирлек иткән «Танин» газетасында гарәп алфавитын төрек теленен төп кануннарын канәгатьләндерерлек дәрәжәдә үзгәртү мөмкин булмаячак дигән фикер тарата. Хөсәен Жаһид «Танин» битләрендә латин алфавитын кабул итүне һәм аның кулланырга ярakлы булуын дәлилләп латин алфавитының үрнәген дә бастырып чыгара. Х. Жаһид, француз тәэсире тарафдары буларак, француз алфавитын кабул итәргә тәкъдим итә. Х. Жаһид, группасының эшчәнлегенә үсүе белән берлектә, Вәлид Әбү әз-Зыя житәкчелегендә, аның газетасы «Тәүхиде-әфкяр» битләрендә алфавитны латинлаштыруга каршы булган агымнар да оеша. Вәлид Әбү әз-Зыя һәм аның группасы латинлаштырылган алфавит төрек телен тәэмин итә алмаячак, һәм гарәп алфавитын гына камилләштереп үзгәртәргә кирәк дип дәлилләүне максат итеп куйдылар. Әлегә мәсьәләне теоретик нигездә дәлилләү өчен алар тарафыннан кайбер төрек белгечләре дә чакырыла.

Алфавит тирәсендәгә көрәш бик озакка сузылды. Реформаның иң зур каршы торучы көчләре руханилар һәм Вәлид Әбү әз-Зыя кебек иске карашлы кешеләр — пан-мөселман консерваторлары булдылар. Алфавит мәсьәләсендә яңа Төркиянең сәяси төркемнәре тулысынча ачылдылар. Алфавит тирәсендәгә көрәш — әлегә кадәр бер карашка мәдәни мәсьәлә булса да сәяси хыяллар белән сугарылган мөһим мәсьәләләренә күтәрәп ачыктан-ачык чыгучы оппозицион көчләренә чагылдыручы көзгә вазифасын да башкарды.

Гарәп алфавитын саклап калу тарафдарларының төп дәлилләре: гарәп алфавитын латинлаштырылган алфавит белән алмаштыру — гарәп һәм фарсы телләре үрнәкләрендә тәрбияләнгән иске мәдәният белән яңасы арасындагы мәдәни багланышларны өзәчәк, дигән фикергә кайтып калды. «Борынгы төрек әдәбияты жәүһәрләре киләчәк буыннарга аңлашылмаячак. Төрөкләр һәм башка мөселман халыклары арасындагы багланышлар өзәчәк. Дини китапларны уку мөмкин булмаячак һәм шуның аркасында дингә каршы хәрәкәт башланачак. Төрөк теленен бөтен авазлары да латин алфавиты хәрефләре белән белдерелә алмыйлар», дип төрле сәбәпләр табылды. Латинлаштыруның дошманнары әлегә реформаны уздыруның, техник яктан кыенлыктар белән бәйлә булуын да көчле дәлил итеп файдаландылар.

«Танин» һәм «Тәүхиде-әфкяр» арасындагы көрәш — жөмһүрияткә каршы пропагандага әйләнеп китә һәм шул сәбәпле газеталар ябылалар. Көрәш тына, ләкин туктамый һәм берәз вакыттан соң алфавит мәсьәләсендәгә дискуссия яңадан көч алып кабынып китә, латинлаштыру тарафдарлары Кәмаль газеталары «Акшам» һәм «Жөмһүрият» тирәсендә тупланып, үзләренен дошманнарының һөжүменә түбәндәгечә җавап бирделәр:

Төрөк мәдәниятен гарәп хәрефе белән бәйләргә ярамый(!) Төрөк әдәби мирасы — гарәп хәрефен төрек хәрефенә алмаштыру белән дә берни дә югалтмый. Ә Коръән исә кичекмәстән төрек теленә тәржемә ителәргә тиеш, чөнки төрөкләр үзләренен язмышлары белән идарә итүне китапның эчтәлеген һәм мәгънәсен аңлаячаклар. Бик җентекләп, якыннан торып өйрәнү нәтижәсендә латин алфавиты билгеләре белән төрек теленен бөтен авазларын канәгатьләндерерлек итеп белдереп була, ә моның өчен чыгышы белән латин булып та, төрекке булырлык алфавит табарга кирәк. Мәшһүр бер мәдәният булдырган төрек халкына латинлаштырылган алфавит фәкать файда гына китерәчәк, чөнки ул төрек яшьләренә иске мәдәният жәүһәрләре хәзинәсенә керер өчен киң юл ачачак.

Авыр, күп елларга сузылган көрәш нәтижәсендә латинлаштыру тарафдарлары җинде. Төркиядә латин алфавитын кертү эшендә СССРдагы төрки халыкларның латин язуына күчүе дә мөһим роль уйнады.

Хөкүмәт гарәп алфавитын алмаштыру турында карар кабул итте һәм яңа алфавитны эшләү буенча Якуб Кадри, Рушән Әшрәф, Әхмәд Жәвад һәм башкалар катнашында махсус комиссия төзелде һәм алар яңа, латинлаштырылган алфавит эшләп чыгардылар. Хөкүмәт карары белән, 1928 елның 1 ок-

тябреннән дәүләт оешмалары яңа алфавитка күчтеләр, шул ук елның 1 ноябреннән алып әлеге карар матбугат өчен дә көченә керде. Яңа алфавитның кертелүендәге көч һәм кодрәте, тәвәккәллеке билгеләп үтү дә бик кирәк. Бөтен ил буйлап яңа алфавитта укырга-язарга өйрәнү буенча курслар эшли башлады.

Реформа үткәрү — әлбәттә, кытыршылыкларсыз үтмәде, ләкин мондый зур эштә андый гына борчулар һәм кытыршылыklar булу — котылгысыз.

Кыскартмаларның аңлатмасы

- г — гарәб сүзе.
- г.-т. — гарәб-төрөк сүзе.
- инг. — инглиз сүзе.
- гр. — грек сүзе.
- ит. — итальян сүзе.
- ф. — фарсы сүзе.
- ур. — урыс сүзе.
- фр. — француз сүзе.

Беренче кисәк

Ф О Н Е Т И К А

С У З Б А Ш Ы .

Төрөк фонетикасы һәм фонетик законнар турында сөйләгәнчә төрөк телендә кулланыла торган лексик элементлар турында берничә сүз әйтүне кирәк дип саныйбыз.

Төрөк лексиконунда, төрөк тамырлы сүzlәрдән башка, башка илләр белән көчәя барган икътисади һәм сәяси багланышлар аркасында төрлө чорларда төрөк теленә кереп урнашкан бик күп чит ил сүzlәре дә киң кулланыла.

Сүзлек жәһәттеннән чыгып иң гади итеп бүлгәндә төрөк теле ике төркемгә бүленә.

Беренче төркем. Бу төркемгә — төрөк тамырлы сүzlәр һәм Анатолиядә, шулай ук Фракиядә кайчандыр яшәгән халыкларның теленнән сөйләм теленә кергән сүzlәр карый. Француз, итальян, грек, берәз инглиз, немец һәм башка европа телләреннән кергән алынма сүzlәр дә шул ук төркемгә керәләр. Болары инде күбрәк диңгезчелек һәм техника белән бәйле. Шулай да, әлеге сүzlәрнең шактый өлеше халыкка мәгълүм түгел һәм шунлыктан алар белгечләр тарафыннан, яисә халык хужалыгының аерым тармакларында эшләүче кешеләр тарафыннан кулланыла. Бу төркемнең күпчелек сүzlәре — төрөк тамырлы сүzlәр булып торалар; халык тарафыннан кулланыла торган алынма сүzlәрнең бер өлеше шулкадәр телгә кереп киткән ки, халык инде алар турында алынма сүzlәр дип уена да китерми һәм аларны үз теленең законнарына буйсындыра.

Икенче төркем. Бу төркемгә гарәп һәм фарсы телләреннән кереп, элеккеге авторлар тарафыннан халык куллана торган төрөк сүzlәре урынына кулланылган алынма сүzlәр карый.

Бу сүzlәр күбрәк югары стильдәге әдәби телгә кергәннәр. Бу алынмалар телгә шулкадәр нык кергәннәр ки, хәтта хәзерге көнгә кадәр шулар белән язма һәм сөйләм әдәби тел чуарланып тора.

Дөрөс, соңгы вакытта яңа-тел корылыш уңаеннан әлеге алынмаларга каршы бик көчле реакция булуы күзәтелә.

Икенче яктан гарәп һәм фарсы сүzlәре төрек теленә дин, хокук, фәлсәфә һәм бигрәк тә медицинада һәм табигать белемендә кулланылуы теге, яки бу терминны белдереп килүче сүzlәр кергән.

Бу төркемгә шулай ук төрек телендә тиешле сүzlәр булмау сәбәпле кабул ителгән гомуми халыкара сүzlәр дә керә. Шулай ук гарәп тамырыннан ясалган катлаулы сүzlәрне алмаштыручы сүzlәр дә бу төркемгә керәләр.

Беренче төркемдә күрсәтелгән төрек тамырлы сүzlәр кайбер искәрмәләрдән тыш, тулысынча төрек фонетикасы законнарына буйсыналар. Халык теленә кереп киткән алынмаларга килсәк, алар күп очракта шулай ук төрек фонетикасы законнарына буйсыналар.

Соңгы хәл өлешчә әдәби телгә дә карарга мөмкин, мәсәлән, гарәп сүзе «ictima (ижтима) — жыелыш», «tedkik (тәдкыйкъ) — тикшерү» һәм башкалар — төрек теле фонетикасы законнарына буйсынып — ictima (ичтима), tetkik (тәткик) дип укылалар һәм әйтеләләр.

Икенче төркемдә күрсәтелгән сүzlәр фәкать әдәби телдә генә кулланылалар һәм фәкать кайбер өлешендә генә төрек фонетикасы законнарына буйсыналар.

Төрек фонетикасы законы буенча § (III) дан соң «с» (ж) урынына — «ş» (ч), ә «в» (б) урынына — «р» (и), ягъни саңгырау авазлардан соң саңгырау авазлар килергә тиеш. Шулай булса да, күп кенә алынма сүzlәрдә төрек-ләр тарафыннан бу кагыйдә сакланылмый; мәсәлән: «eşcağ (әшжар) — ағачлар»; «tatbik (татбикъ) — куллану» дип әйтәләр.

Алынма сүzlәрнең, әдәби телдә кулланыла торганның, кайсыларының төрек фонетикасы законнарына буйсынганын төгәл генә күрсәтү — мөмкин булмаган эш.

Мәсәлән, гарәп сүзе «refik (рәфикъ)» сузык өстәлү сәбәпле соңгы «к»ны (refik — иптәш) исем булганда гына үзгәртми; әгәр инде ул кеше исеме (Refik) буларак кулланылса, ул очракта сузык өстәлеп, соңгы «к» — «д»га үзгәрә, ягъни тулысынча төрек фонетикасы законына буйсына.

Ләкин, икенче гарәп сүзе «icmet» (исмәт) — начар эшләрдән тыелу, ул — исемме, әллә кеше исеме булып кулланыламы — сузыклар алдында соңгы «t»не үзгәртми, бу хәл — төрек фонетикасында рөхсәт ителми, чөнки «t» — һәрвакыт диярлек сузык аваз алдында «d»га әйләнә.

Төрек фонетикасының төп законнары булып сузык авазларның килешлегә (гармониясе) һәм тартык авазларның килешлегә (тартыкларның ассимиляциясе) торалар.

«Сузык авазларның килешлегә» термины — әлегә кин кулланмавын да билгеләп үтәргә кирәк.

Түбәндә китерелгән һәм әлеге законнарның эчтәлеген аңлатудан «тартык авазларның килешлегә законы» термины да «сузык авазларның килешлегә законы» термины кебек үк нигезгә ия булуын ачыклап була.

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

* * *

Татарстан ССР Министрлар Советы карары белән яңа иҗтимагый оешма — Татар «Мирас» Фонды уставы теркәлдә.

Татар «Мирас» Фонды халкыбызның күпгасырлык мәдәни мирасын жыю, матбугатка әзерләү, башка телләргә дә тәржемә итү һәм пропагандалау эшен бер системага салу һәм активлаштыру бурычын алга куя. Гомуммилли әһәмиятле бу бурычны бары киң жәмәгатьчелек катнашында һәм ярдәмендә генә башкарып була. Фондка матди ярдәм күрсәтергә теләүчеләр өчен адрес:

Текущий счет Татарского Фонда «Мирас» № 300700840 в ТРУ ЖСБ. МФО 265016.

Банкның адресы: 420007, Казань, ул. Чернышевского 18/23.

* * *

Татарстан ССР Министрлар Кабинеты каршындагы Татар «Мирас» Фонды чит илләрдә яшәүче милләт-тәшләребез белән элемтәне ныгыту һәм дөньяның төрле почмакларында таралып яткан мирасыбызның бер өлешен халкыбызга кайтару өчен җитди чаралар күрә. Шуларның берсе итеп 11 июльдә Фонд каршында оешкан «Татар-төрөк мәдәни багланышлары жәмгыят»ен күрсәтергә була. Әлеге жәмгыять кардәш ике дәүләт арасындагы мәдәни бәйләнешләрне көчәйтү һәм халыклар дуслыгын ныгыту өчен көрәшчәк.

Жәмгыятьнең беренче жыелышында аның уставы расланды һәм идарә органнары оештырылды. Жәмгыятьнең президенты итеп бертавыштан филология фәннәре докторы Флүн Мусин, вице-президенты итеп язучы Әхмәт Сәхапов, кон-

троль-ревизия комиссиясе рәисе итеп журналист Рөстәм Мәһдиев сайланды.

* * *

11 июльдә Татар «Мирас» Фонды каршында шулай ук «Татар-австралия мәдәни багланышлары жәмгыяте» дә оештырылды. Жыелышта жәмгыятьнең уставы тикшерелеп расланды һәм аның җитәкче органнары булдырылды. «Татар-австралия мәдәни багланышлары жәмгыяте»нең президенты итеп бертавыштан өлкән гыйльми хезмәткәр Әнвәр Хәйри, вице-президенты итеп язучы Батулла, контроль-ревизия комиссиясе рәисе итеп филология фәннәре кандидаты Фәрит Бәширов сайланды.

* * *

Июнь аенда Казанда Бөекбритания, Франция, Германия Федератив республикасы, СССР Фәннәр Академиясенең Африка институты, иҗтимагый фәннәр институты, Санкт-Петербург дәүләт университеты галимнәре, Татарстан зыялылары белән берлектә, СССР Фәннәр Академиясенең Казан Гыйльми үзәгендәге ислам диненең милләтара һәм халыкара мөнәсәбәтләрдә тоткан урыны хақында зур сөйләшү булып узды.

Әлеге халыкара симпозиумда галимнәребездән Мирфатыйх Зәкиев, Миркасым Усманов, Яхья Абдуллин, Сәлам Алишев, Рафаэль Мөхәммәтдинов, Рәүфә Уразманова һәм башкалар катнашты һәм чыгыш ясады.

* * *

«Татнефть» производство берләшмәсе генераль директоры Ринат Галиев Татарстан хөкүмәте башлыгы М. Г. Сабиров исеменә түбәндәге эчтәлектәге телеграмма җибәрде: «Республика территориясендә чыгарылучы нефтьне читкә җибәрүне тулысынча туктату буенча җәмәгатьчелек акциясен кисәтү максатында, ТССР Министлар Советының 1991 ел, 7 мартта бирелгән күрсәтмәсенә һәм СССР Министрлар Советының 1991 ел, 9 гыйнвар карарына туры китереп, «Татнефть» берләшмәсе дәүләт заказы хисабына 1 миллион тонна нефтьне 17 апрельдән Татарстан Республикасы карамагына бирә башлый».

* * *

12 июньдә Президент сайлаулары вакытында республикадагы Куйбышев районы һәм Куйбышев шәһәре-

нең исемен ничек үзгәртү турында референдум уздырылды. Ак бюллетеньгә «Куйбышев шәһәрен Болгар дип, районын Спас районы дип үзгәртүгә сез ризамы?» дигән сорау язылган иде. Райондагы халыкның 62 проценты моңа уңай тавыш бирде.

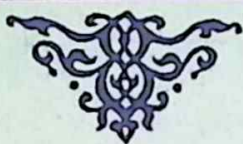
* * *

Татарстанда урыс телендә «Суверенитет» газетасы чыга башлады. «Суверенитет» комитеты тырышлыгы белән чыга торган бу газетаның әһәмияте шунда: ул, урысча укучыларга объектив һәм гадел мәгълүмат бирәчәк, җәмһүриятебездә яшәүче күпсанлы милләتلәр арасындагы дуслыкны ныгытуга хезмәт итәчәк.

Мәгълүматларны төрле
чыганаклардан **ӘХМӘТ СӘХАПОВ**
җыйды.

Начинает выходить ежемесячный научно-популярный и общественно-культурный журнал «Мирас», призванный содействовать реализации республиканской комплексной целевой программы «Наследие» и других задач по изучению и пропаганде многовековой истории и культурного наследия татарского народа.

Предлагаемый читателю пробный номер журнала открывается краткой биографической справкой о первом Президенте Республики Татарстан Минтимере Шариповиче Шаймиеве.

В обращении редакции журнала к читателям говорится о целях и задачах нового издания.

Под рубрикой «Литературное наследие» впервые в советское время журнал начинает печатать очень популярную до революции среди татар «Книгу о Сайфульмулюке» и историческую драму Гаяза Исхаки «Великий Мухаммед», существовавшую до сих пор в рукописном виде.

Под рубрикой «Памятники народного творчества» также впервые печатается «Баит о турецкой войне».

В рубрике «Из истории ислама» дается начало большого рукописного труда известного татарского ученого, писателя и философа Ризы Фахретдинова «Что за религия ислам?»

Под рубрикой «Наши земляки за рубежом» даются статья известного татарского журналиста из ФРГ Фарита Иделле и письма из Австралии.

Статьей Саляма Алишева «Формирование татарского народа» журнал начинает дискуссию по данной проблеме.

Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит читателя с древними приемами народного врачевания.

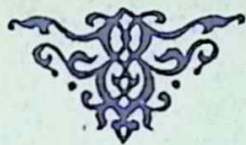
Придавая большое значение укреплению экономических и культурных связей Республики Татарстан с Турцией и стремясь внести свою лепту в это дело, журнал с данного номера начинает давать уроки турецкого языка.

В заключение журнал знакомит читателей со своими планами на 1992 год.

SUMMARY

The primary purpose of the «MIRAS» («HERITAGE») journal is to realize a special complex program of a centuries-old cultural heritage of the Tatar people.

The Editorial board has chosen the best species of literary and historic masterpieces to publish on the pages of the «Miras». For some reason or other they have never been published and that is why are unknown to our readers. Still the magazine is not going to stay in the limits of the past. Together with the literary and historic materials we shall also deal with the problems of modern cultural life of the Tatarstan.

The first number of the «Miras» magazine opens with the well-known «Book of Seiful-Muluk» by Mazhlisi — a poet of the end of the 15-th and the beginning of the 16-th century. This poem is one of the first secular works published in the Tatar language. Before the October Revolution it was one of the most readable and popular books among the Tatar readers, and it was many times published in their native tongue. It relates of a wonderful love of the main hero (personage) Seiful-Muluk for a peri — a fascinating beauty Badigül-Jamal and about his fantastic adventures while looking for the girl. The Soviet reader will meet the poem for the first time.

The pages of the first number of the magazine are given to the well-known work of the classic of the Tatar literature Ayaz Ishaki. His historic drame the «Ulug-Muhammed» was written by him in immigration, in Turkey. Ulug-Muhammed was one of the first Kazan khan. Here the break-up of the Golden Horde and the rise of the Kazan khanate as an independent state are dealt with. The language of the drama is rich and picturesque. It re-creates the epoch of our ancestors, their material and spiritual life and what is most important — it is a peculiar historic document which fills in the blanks in the history of the Tatar people. The «Miras» is the first to publish this work by Ayaz Ishaki.

The «Bait of the Turkish War» — this bit of poetic folk-lore heritage will also draw the attention of the reader. It tells us about the time of the Russia-Turkey war of 1877—1878 when the Moslem peoples in the Russian empire underwent discrimination. The «Bait» is a folk-lore monument of high poetic culture. It reflects the sublimity of the spirit of the Tatar people, the steadfastness and belief in triumph of reason and justice. The first publication of the «Bait» in the «Miras» is its obvious merit.

In the rubric «Spiritual Heritage» an article by candidate of Philology Marsel Ahmedjanov is placed. It is about an epigraphic inscrip-

tions discovered in Tirsa — a village in Agryz region. The text carved on a stone is a precious documental source of the Tatar culture.

As far back as 1816 Gabdelwahit ibn Suleiman — mufti wrote his «Ways of Treatment of Different Illnesses». The work has not lost its importance now and become subject of discussions on folk medicine.

The Islam culture will also be discussed in the «Miras». In the first number an article by a well-known scientist and theologian Rizaeddin bine Fahrutdin named «Islam — What Religion is it?» will be firstly published. The author in a popular form sets forth the principles and postulates of the Islam, its characteristic features as compared with other religious doctrins.

To meet the requests of many readers the magazine begins «Turkish» Lessons. Candidate of Philology Anvar Hairullin will give the first lesson. He will characterize Turkish as a whole, speak about its phonetics. A comparative Tatar — Turkish alphabet will be printed.

The «Miras» will introduce the rubric «The Tatar World». Here short articles will give information on significant events in the life of the Tatar people.

The Editorial board will be greatful to the readers for their ideas and recommendations.

«Мирас» журналы редакциясе бу санны бушлай басып биргәне өчен Татарстан газета-журналлар нәшрияты басмаханәсе житәкчеләренә һәм хезмәткәрләренә зур рәхмәт белдерә.

«МИРАС» ЖУРНАЛЫ 1992 ЕЛДА

Журналыбыз киләсе елда укучыларны әдәби, тарихи, иҗтимагый-фәлсәфи һәм рухи мирасыбыз хәзинәләре, хәзерге заман татар һәм чит ил әдипләренең иң яхшы әсәрләре белән таныштырып бара чак. Редакциябез портфелендә халкыбызның үткәнен һәм хәзерге тормышын гәүдәләндергән, замандашларыбыз күңелен әсир итәрлек шәхесләргә һәм вакыйгаларны сурәтләгән байтак кызыклы романнар, повестьлар, хикәяләр, сәхнә әсәрләре, шигырьләр, фәнни-популяр очерклар бар.

Идеологик тышау ярдәмендә читләштерелгән бай әдәби мирасыбызны халкыбызга кайтару эше беренче тапкыр ныклы фәнни нигезгә куелып, даими рәвештә алып барыла чак. Шәрифи, К. Насыйри, Ф. Халиди, Н. Атласи, Р. Фәхретдинов, Ж. Вәлиди, С. Сүнчәләй, Г. Исхакый, К. Тинчурин, Г. Ибраһимов, Н. Думави, Л. Гыйльми һ. б. әдипләребезнең әле беркайда да басылмаган әсәрләре дөнья күрәчәк.

Тарихи, иҗтимагый-фәлсәфи һәм рухи мирасыбызны бастыруга да журнал зур әһәмият бирәчәк. Аерым алганда, З. Вәлиди, Й. Акчура, С. Максуди, Г. Баруди, Р. Ибраһимов, Ф. Туктаров, Г. Баттал, М. Солтангалиев, М. Вахитов, Фирдәвес кебек зур хезмәтләр калдырган олы шәхесләргә кызыклы хезмәтләре беренче тапкыр безнең журнал аша укучыга барып ирешәчәк.

Журналыбыз тарихи темага, халык язмышына багышланган күләмле әсәрләргә һәр сан саен биреп бара чак. Н. Фәттаһ, М. Хәбибуллин, Батулла, З. Зәйнуллин кебек әдипләребезнең яңа тарихи романнары, З. Фәтхетдинов, М. Насыйбуллиннарның әле яңа гына «таба»дан төшкән мажаралы романнары, Ж. Рәхимов, А. Хәсәнов, Ф. Дунай, Г. Кашапов, Р. Хисмәтуллин, Р. Вәлиев, Ә. Гадел, В. Имамов һ. б. ларның тарихи темага язылган әсәрләре басыла чак. Драматургларыбыздан Н. Хисамовның «Йосыф-Зөләйха» тарихи драмасы һәм Р. Хәмиднең «Хан кызы» исемле тарихи трагедиясе дөнья күрәчәк.

Рухи мирасын барлау-туплау да журнал алып барган эшләрнең мөһиме. Ислам дине, аның барлыкка килүе, тарихы, ислам мәдәнияте, диннең халкыбыз тормышында тоткан урыны хакында сөйләүче язмаларга да урын түрдән биреләчәк.

Журналыбыз укучыларны чит илләрдә яшәүче татар әдипләренең иҗаты белән таныштырып бара чак. И. В. Нәүрүзханның «Сөембикә» тарихи романы, Т. Дәүләтшинның «Үзем һәм башкалар турында» дигән романы, Фәридә ханымның «Шартлаган күк» повесте, Н. Бинарк, Х. Габдуш, Г. Акыш әсәрләре, Ф. Иделленең әдәби очерклары, Н. Тажиев, М. Таһир, Г. Рорлих, Р. Садри, О. Таһир, Т. Мөһит кебек милләттәшләребезнең кызыклы язмалары да бездә басыла чак.

Укучыларыбыз шулай ук тарихыбызга гадел күз белән караган намуслы урыс галимнәренең хезмәтләре белән танышу мөмкинлеген ала чак.

Журнал битләрендә халкыбызның оешуы хакында башланган сөйләшү дәвам итәчәк. Әдәбиятыбыз, сәнгатебез, фәнебез үсешенә төрле якларына кагылган мәкаләләргә, халкыбыз тарихын сурәтләгән яңа фәнни материалларны, күренекле әдипләребезнең һәм галимнәребезнең истәлекләрен, хатларын, үткән мәсьәләләр күтәргән очеркларны, чыгышларны авыллар һәм завод-фабрикалар тарихын биреп бару да күздә тотыла.

«Халык медицинасы» рубрикасында яңа кызыклы язмалар бирү, төрек теленә өйрәтү дәресләре дә дәвам иттереләчәк.

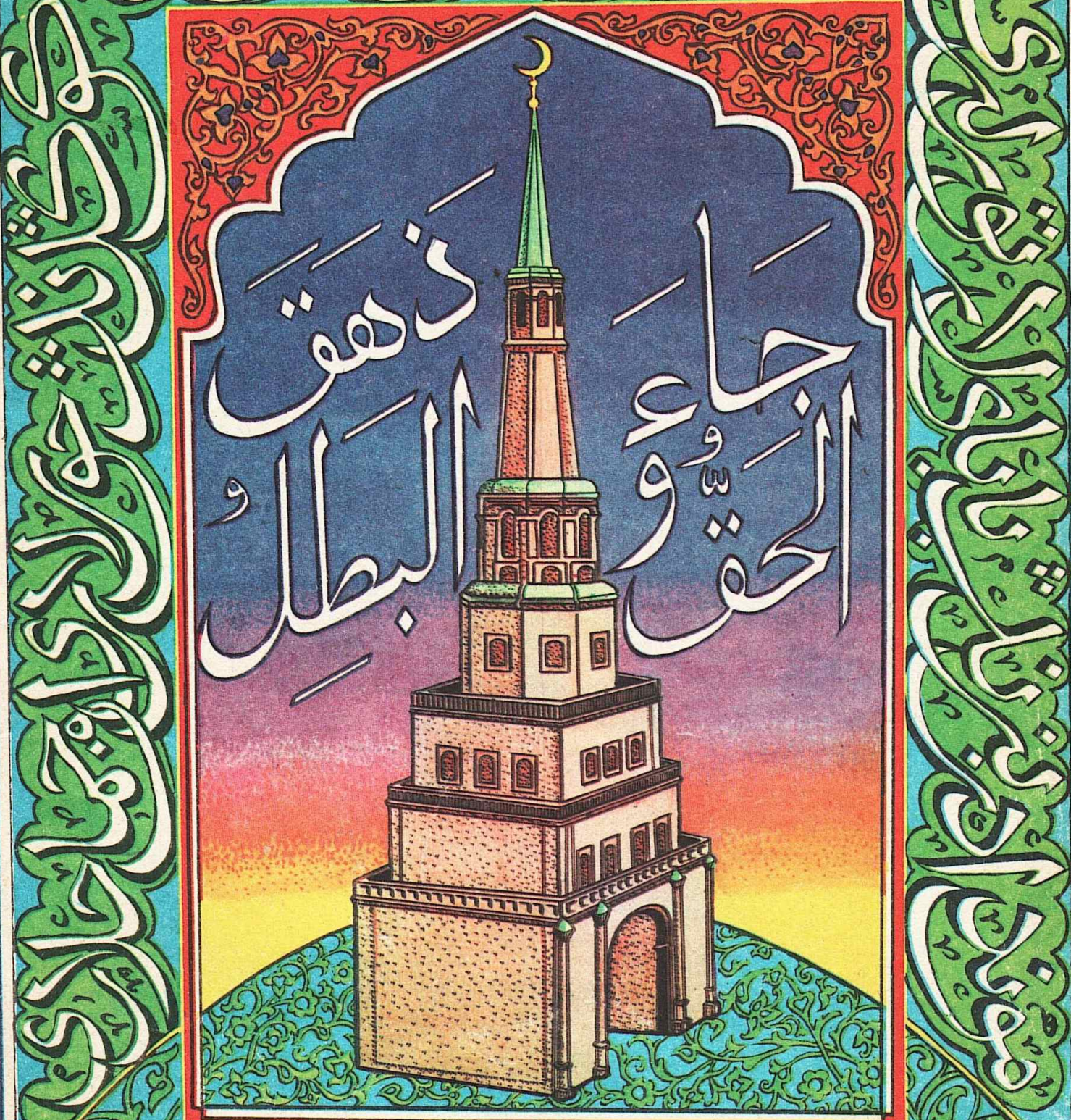
«Мирас» журналының Бөтенсоюз каталогындагы индексы — 73955. Аңа СССРның барлык элементә бүлекләрендә чикләнмәгән күләмдә язалырга мөмкин.

Бәясен — бер елга 14 сум 40 тиен.

سورة اقلادى موندان دى

ايضا فى ان دى فى ان دى
موندان دى موندان دى